

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1991

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

41

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

1991

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

Den 31. marts 1992 afgår overarkivar Finn H. Lauridsen fra Erhvervsarkivet med pension efter at have været tilknyttet institutionen siden 1946 og ledet den side 1979.

Ud over arbejdet i institutionen har Finn H. Lauridsen lagt en stor indsats i det lokalhistoriske arbejde. Siden 1957 har han været formand for Historisk Samfund for Århus Stift. I denne egenskab har han tillige været formand for Øm Kloster Museum. 1969 blev han valgt til bestyrelsen for Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger, hvis formand han blev 1982. 1957 kom han ind i Århus byhistoriske udvalg, hvis administrator han blev 1980. Blandt Finn H. Lauridsens andre gøremål kan nævnes hans indsats i bestyrelsen for Jysk Selskab for Historie.

Artiklerne i denne årbog er skrevet af kolleger ved Erhvervsarkivet som en hilsen til Finn H. Lauridsen, og de afsluttes med en fortegnelse over hans videnskabelige og populærvidenskabelige forfatterskab.

OMSLAG:

Tændstikfabrikken på Islands Brygge, se s. 45

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Nielsens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Ib Gejl

UNDER MEDVIRKEN AF:

Jørgen Fink

Henrik Fode

Erik Korr Johansen

Henrik Vedel-Smith

Trykt med støtte af

Statens humanistiske Forskningsråd

ISBN

87-89386-30-2

Copyright © 1992 by Erhvervsarkivet

V. Allé 12

8000 Århus C

Printed in Denmark

by

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

<i>Ib Gejl: Da "Tordenskjold" kom på aktier</i>	9
<i>Henrik Vedel-Smith: A/S St. Croix fællessukkerkøgeri 1876-1887</i>	55
<i>Jørgen Fink: En hovedorganisation, som aldrig blev til.</i>	92
<i>Erik Korr Johansen: Beskæftigelsen i den tidlige danske industri</i>	142
Fortegnelse over Finn H. Lauridsens litterære arbejder	160
Dansk erhvervshistorisk litteratur	169
Beretning om virksomheden	200

Da ”Tordenskjold” kom på aktier

– dansk tændstikindustri 1875-1914

AF IB GEJL

En lovgivning til en påkrævet forbedring af arbejdsmiljøet i den farlige tændstikproduktion stillede fra 1875 fabrikkerne over for helt nye betingelser. Det blev først selskabernes tid, derefter fusionernes under indtryk af skarp konkurrence i ind- og udland.

Tændstiketikkerne, der illustrerer artiklen, er venligst udlånt af arkitekt Arne Knub, Århus.

Den 1. januar 1875 trådte ”tændstikloven” i kraft i Danmark. Af miljømæssige grunde forbød den anvendelse af hvidt fosfor i tændstikfremstilling samtidig med, at den krævede, at en tændstik kun måtte kunne antændes, hvis man brugte en særlig strygeflade. Loven fik stor betydning for landets tændstikfabrikker. Prisen på stikkerne gik kraftigt i vejret, nemlig fra 8 til 21 øre pr. pakke med 10 æsker, da den nye produktionsmåde med rødt fosfor i stedet for hvidt af mange grunde var langt dyrere både i drift og anlæg.

Status 1875

Der skete hurtigt en kraftig oprydning inden for branchen. Små virksomheder i forhåndenværende bygninger med op til 20-25 børn og næsten ingen voksne ansatte måtte hurtigt give op. I provinsen blev af nogen størrelse reelt kun Randers Tændstikfabrik tilbage, drevet af C.F.E.Hoff fra 1864. Den var i forvejen med sine 70 ansatte, heraf 16 voksne, provinsens største fabrik i 1872¹. Hoff selv døde 1874, hvorefter enken drev den videre og i 1884 under navnet ”Aktie Tændstikfabriken Merkur” lod den omdanne til aktieselskab.

I København overlevede 3 fabrikker. Den mindste var P.Rohmells, der var anlagt så tidligt som 1837, da den fremstillede friktionsfyrtøjer. I 1872 havde den hjemsted i ”Bag Hovedvagten” og beskæftigede 9 voksne og 9 børn.

Noget større var A. Sørensens fabrik på Falkoneralleen med 83 ansatte, halvdelen voksne, halvdelen børn. Denne fabrik havde ejendommeligt nok

Heltene har måttet holde for, når man skulle finde et passende motiv til at pryde tændstikæskerne. Her er det Niels Juul, som P. Rohmells fabrik har fundet frem. Fabrikken daterer sig tilbage til 1837, da snedkermester N. Rohmell anlagde en friktions-fyrtøjsfabrik; den blev ført videre som tændstikfabrik, på et tidspunkt af P. Rohmell, der sandsynligvis var snedkermesterens søn; han var foruden fabrikant også oberstløjtnant og bataljonskommandør i Københavns borgervæbning. P. Rohmell døde 1870, hvorefter fabrikken blev ført videre af enken Helga Jensine Rohmell samt sønnen Oscar. Fabrikken blev 1901 slået sammen med Godthaabsvejs Tændstikfabrik samt Tændstikfabrikken Merkur i Randers. Denne sammenslutnings aktier blev året efter købt af Gosch/Godthaab, således at den kom til at indgå i De forenede danske Tændstikfabrikker.

sit udspring i Slesvig by, hvor Ludvig Hintze 1846 havde anlagt en friktionsfyrtøjsfabrik. Efter krigen 1864 forsvandt markedsgrundlaget for fabrikken, da hertugdømmerne blev afsondret fra monarkiet. Den 24-årige H.E.Gosch var ansat hos Hintze, og han blev sendt til København for at afhænde maskiner og inventar². Her fik han forbindelse med cementstøber A. Sørensen på Falkonerallé, der fremstillede ovale cementkranse til kirkegårdsgrave. Han havde også andre produktioner, heriblandt svovlstikker siden 1858, og på den baggrund købte han Hintzes maskiner og inventar, lejede lokaler på Christianshavn og etablerede sig under navnet Ludvig Hintzes Eftf. A. Sørensen. Gosch blev knyttet til virksomheden og gav mange nyttige oplysninger til Sørensen og hans hustru om produktionen. Efter nogle år flyttede Sørensen virksomheden til sin ejendom i Falkonerallé og passede produktionen, mens Gosch blev rejsende sælger. Fabrikken blev desværre arnested for nogle slemme fosforforgiftninger blandt arbejderne, mens det endnu var lovligt at fabrikere fosforstikker³; uheldigt, da den blev anset for nærmest at være bedre og sundere indrettet end andre fabrikker.

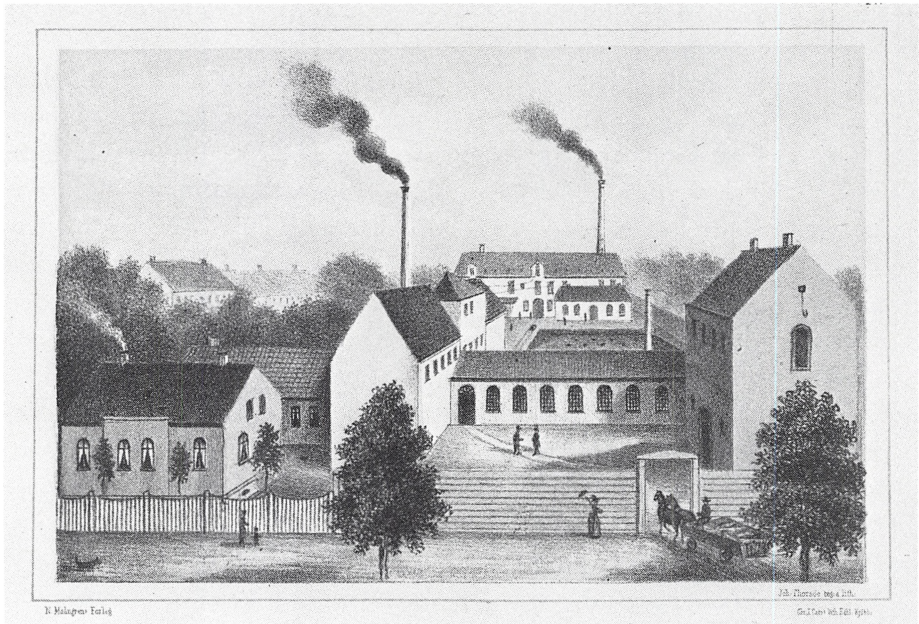
Den sidste fabrik var "Godthaab" på Amager. Det var den største, idet den beskæftigede i alt 125 mennesker, 87 voksne og 38 børn. Det var også den mest professionelt drevne. Fabriksdirektøren hed O.Chr. Green, og han var kommet fra Ålborg, hvor han siden 1844 havde fremstillet svovlstikker. 1852 flyttede han fabrikationen til København. Green var cand.pharm. og fremstillede allerede i 1860'erne en sats uden fosfor, som i stedet for dette giftige stof anvendte svovlundersyret blyilte. Denne sats tog han patent på 1868. Green var fra 1850 begyndt at købe parceller i Tårnby sogn. I 1875 blev 7 matrikler slået sammen til 1, der gik under navnet "Exercerpladsen i Tårnby sogn", liggende på Brigadevej. Allerede 1869 havde Green solgt Tårnby-ejendommen til Actie Tændstikfabriken Godthaab for 20.000 rd., ligeligt fordelt på bygninger og patent/inventar/løsøre⁴. Indretningen af aktieselskabet var et stort anlagt forretningsanliggende mellem kræfter i København og Hamborg. Selskabets grundkapital blev bestemt til 40.000 rd. i 40 andele à 1.000. Fra begyndelsen afsattes aktier for 25.000, mens de sidste 15 andele blev holdt i beredskab. I Hamborg var aktieindehaverne R.B.Green og Julius Aschenbach med hver 6, mens A. Soermann, medindehaver af R.B.Green & Co., og K.L. Gjødwad havde 1 hver. I København havde O.Chr. Green selv 9 aktier, mens H.U.Clausen havde 2⁵.

Samarbejdet mellem Hamborg og København hvilede på en interessentskabskontrakt om produktion og afsætning af tændstikker fra sommeren 1869. Det var Greens patent, som gav eneret i 5 år, der skulle udnyttes. Patent og fabrik overgik til selskabet, der fik eneret i Danmark og kunne eksportere til alle lande, hvor Green ikke havde patent. Specielt af eksporten til England skulle der svares 3 % til Green. I øvrigt var eksportforretningens udførelse overdraget til R.B.Green & Co. i Hamborg, mens den danske afdeling, der producerede, skulle ledes af Green selv uden gage indtil videre, men med 3 % tantieme forlods af nettoudbyttet. Meningsdifferencer skulle afgøres ved aktionærafstemning. R.B.Green & Co. i Hamborg skulle have 5 % af eksportværdien. Det blev fastslået fra begyndelsen, at hvis forretningen fra 1/1 1870 i to på hinanden følgende år ikke kunne give 6 % i nettoudbytte, kunne enhver aktionær foreslå opløsning, der kunne besluttes ved almindelig stemmeflerhed.

Allerede 1872 blev grundkapitalen i princippet fastsat til 200.000 rd., hvoraf straks 75.000 kunne komme ud i aktier; endvidere var der umiddelbart mulighed for at tegne for yderligere 25.000, hvis driften gjorde det nødvendigt, mens generalforsamlingen skulle spørges, hvis de sidste 100.000 skulle aktiveres. O.Chr. Green blev fra 1872 tillagt en gage på

Og her er så Tordenskjold. Han optrådte på æskerne fra A. Sørensens tændstikfabrik på Frederiksberg. Sørensen havde lavet svovlstikker siden 1858, men havde efter krigen i 1864 købt maskiner og inventar fra Ludvig Hintze i Slesvig; en handel, der var formidlet af H. E. Gosch, der var ansat hos Hintze. Det er baggrunden for, at Sørensen brugte betegnelsen Ludv. Hintzes Eftf. I 1878 blev fabrikken købt af H. E. Gosch og Oscar Davidsen. Det var fru Sørensen, der fik den – skulle det vise sig – gode idé at introducere Tordenskjold som blikfang.

Aktieselskabet H. E. Gosch & Co.s Tændstikfabrik, som den så ud i 1880'erne. Det var den fabrik, H. E. Gosch og O. Davidsen købte af fabrikant A. Sørensen, der havde etableret en aktietændstikfabrik på stedet efter indførelse af tændstikloven 1874.

Tegning i Danmarks industrielle etableringer, 1889.

2.000 rd. Hans umiddelbare dispositionsret gjaldt op til udgifter på 2.500 rd.; herudover skulle aktionærerne spørges⁶.

Det var altså disse fabrikker, der blev tilbage og skulle tilpasse sig de nye krav. Tændstikloven kom i øvigt til at fungere efter hensigten. Et par fabrikanter, Oscar Davidsen og P.A. Andersen blev ganske vist anklaget af myndighederne for at have produceret tændstikker, der kunne antændes uden anvendelse af en særlig strygeflade. Oscar Davidsen, senere velmeriteret direktør i Gosch & Co., var i 1876 associé i firmaet Pallesen & Ko., i hvis regi han i 1876 begyndte at fabrikere tændstikker efter det nye system på Jagtvejen i noget, han kaldte ”Kjøbenhavns ny Tændstikfabrik”. P. A. Andersen overtog en anden nystartet fabrik, ”Kronen” på Nordvestvej, og begges produkter blev omhyggelig afprøvet af myndighederne ved strygninger på forskellige flader. Der blev udtaget 15 tændstikker, som blev efterprøvet, hvorefter man talte op, på hvilke flader de kunne tændes. Af Davidsens 15 stikker kunne f.eks. 11 antændes på en oliemalet væg, det samme antal på et eksemplar af Berlingske Tidende, der også måtte holde for ved eksperimentet. Begge fabrikanter blev frikendt i sagen, der gik helt til højesteret. Årsagen til frikendelsen var for det første, at der ikke var ulovlige stoffer i satsen, for det andet at der faktisk medfulgte en strygeflade, der var langt bedst at bruge, når man skulle have ild i stikkerne. Dommen fastslog, at det jo dog var nødvendigt at anvende et brændbart stof i satsen, og så kunne man ikke undgå, at den kunne antændes ved almindelig friktionsvarme⁷. De nævnte småfabrikker fik ingen særlig betydning på længere sigt. Davidsens fabrik blev nedlagt omkring 1877, da han slog sig sammen med H.E.Gosch, mens ”Kronen” i 1879 blev solgt under navnet ”Nørrebroes Tændstikfabrik”. I 1889 blev den overtaget af Ferd. Heyman⁸.

H.E. Gosch bygger op

Endnu en nygrundlæggelse af en tændstikfabrik fandt sted lige efter tændstiklovens indførelse, nemlig fabrikken ”Phønix” i Jacobsgade på Amager, der naturligt havde en fugl som varemærke. Grundlæggeren var, lidt overraskende, H.E. Gosch. Sammen med A. Sørensen havde han satset på videreførelsen af Sørensens tændstikfabrik under de nye forhold efter tændstiklovens indførelse – og satset prætentivt. Under navnet ”Frederiksberg Aktie-Tændstikfabrik” blev der indbudt til aktietegning i 1874⁹. Kapitalen blev sat til 120.000 rd., hvoraf Sørensen selv ville overtage 40.000. De 120.000 fordelte sig med halvdelen på ejendommen med maskiner og inventar. 30.000 rd. var afsat til nyinvestering, især til bygningsudvidelse,

I ganske kort tid fabrikerede H. E. Gosch tændstikker i sin fabrik Phønix på Amager. Som det fremgår, nåede han at blive præmiebelønnet på verdensudstillingen i Paris 1878.

men også til anskaffelse af større dampkraft og forskellige maskiner, mens de sidste 30.000 skulle gå til driftskapital. Ved selskabets overtagelse af fabrikken skulle færdigvarer og råmaterialer overtages til indkøbs- eller fabriktionspris, mens Sørensen skulle beholde de udestående fordringer. Der blev beregnet et overskud på 24.000, altså ca. 20 %, hvoraf aktionærerne forlods skulle have 6 % samt yderligere af restoverskuddet, så de i alt blev tilgodeset med 16 %. Det blev oplyst ved tegningen, at 70.000 allerede var tegnet. Sørensen hævdede i prospektet, at han trods konkurrencesituationen i de senere år leverede ca. 2/3 af landets forbrug af tændstikker. Det blev fastslået, at Sørensen skulle være direktør de første 5 år, ligesom han som medarbejder de første 5 år havde sikret sig H.E.Gosch, der blev præsenteret som mangeårig bogholder og rejsende. Fabrikken kom i gang, men samarbejdet mellem de to blev afbrudt i sommeren 1876 på grund af et gageringsspørgsmål¹⁰. Gosch lånte 10.000 kr. af sin svigerfar, restauratør O. Sletting på Frederiksberg, men han led under kapitalmangel. I slutningen af 1876 fandt han sammen med førnævnte cand.pharm. O. Davidsen. Denne medbragte maskiner og inventar samt gode handelsforbindelser i København. I januar 1877 blev H.E.Gosch & Co. anmeldt som tændstikfabrik; de ansvarlige deltagere var Gosch & Davidsen. Det var svært at konkurrere for den nye fabrik, men der skete nu en ny udvikling. A. Sørensen var træt og fik personlige sorger. Davidsen fik da den idé sammen med Gosch at købe fabrikken, og det lykkedes efter at have fået 3 af Københavns foretagere og finansmænd med på ideen. Det var J.C.E. Michaelsen, M.L.Bramson og den mest kendte af de tre, Phil.W.Heymann, der var ekspert i smørekspert og medstifter af Tuborg, som han få år senere blev direktør for.

Det tog praktisk taget hele året 1878 at få alle brikker på plads i forbindelse med salget fra A. Sørensen til H.E.Gosch & Co. Gosch købte det hele, inklusive en af de største værdier i dansk tændstikindustri historie: retten til at bruge mærket Tordenskjold, for 190.000 kr. Mærket var fru Sørensens opfindelse, og hun lancerede det med de bevingede ord: "Har Tordenskjold før kunnet slå svenskerne, så kan han sikkert gøre det en gang til"¹¹.

Firmaets indehavere Gosch og Davidsen hæftede in solidum for gælden, mens de tre nævnte garanter trådte ind som selvskyldnerkautionister for et beløb af 25.000, restauratør Sletting for 15.000, således at der forelå garanti for 40.000 kr¹². Herudover forelå der et lån fra de tre garanter på i alt 65.000, at forrente med 5 %¹³.

Gosch og Davidsen havde en rimelig finansiel baggrund for at købe Frederiksberg-fabrikken. På aktivsiden havde de bl.a.:

Udestående fordringer	69.000
Phønix-ejendommen	65.000
Inventar og maskiner	35.000
Lagerbeholdning	27.000
Ejendom i Rådmandsgade inklusive ejerpant (Davidsens gamle fabrik)	14.000

På passivsiden optrådte især

Kassekreditter	49.000
Lån, priotiteter, vekslers	107.000

Nettooverskuddet var pr. 31/12 1877 opgjort til 15.000

I købekontrakten kom den ikke usædvanlige passus, at de to parter gensidigt skulle holde sig borte fra den anden parts forretningsområde, i dette tilfælde tændstikfabrikation for Sørensens vedkommende, mens køberne skulle holde sig fra produktion i forbindelse med stenstøberi, ildtændere og kakkelovnsapulver.

Med de tre garanter blev der truffet en indviklet aftale. Det væsentlige i den var, at Gosch og Davidsen efter afskrivninger kunne udtage hver deres arbejdsvederlag på 5.000 kr., ligesom Gosch gratis kunne benytte A. Sørensens hidtidige lejlighed på anlægget. Aftalen løb til udgangen af 1892, og det indviklede bestod i lånets tilbagebetaling kombineret med kautionisternes udbytte, gradueret gennem årene. Blandt de mere pudsige betin-

gelder var den, at Gosch og Davidsen var forpligtet til at optage eventuelle sønner og svigersønner til garantierne i forretningen som aktive og medansvarlige, hvis det ønskedes, dog mod, at en sådan deltager skulle indskyde samme kapital som firmaets interessenter havde stående. Den pågældende far eller svigerfar skulle i givet fald udtræde.

Fabrikationen fortsatte på begge anlæg, Phønix i Sundbyøster og den nykøbte Frederiksberg-fabrik. Også Gosch og Davidsen fik deres indbyrdes forhold fastlagt ved kontrakt, ifølge hvilken Gosch indskød 19.000, Davidsen 21.000, men at de var ligeberettigede og forpligtede og bundet til hinanden i nærværende virksomhed, som de forpligtede sig til udelukkende at beskæftige sig med i 15 år¹⁴.

1882 blev virksomheden omdannet til aktieselskab, som overtog begge fabrikkerne. Aktiekapitalen blev 210.000, fordelt på 21 aktier, der først efter 10 år frit skulle kunne afhændes¹⁵. Den samlede købesum blev på 300.000, eksklusiv lagerbeholdninger. Bestyrelsen kom til at bestå af grosserer Harry Levin, J.C.E. Michaelsen og fabrikant A. Sørensen, mens Gosch og Davidsen blev udnævnt til direktører, antaget på 10 år. De skulle have 5.000 hver i gage, ligesom Gosch beholdt sin fribolig. Særlige bestemmelser om udbyttedelingen fastslog, at 16 % skulle tilfalde direktionen til lige deling. Aktionærerne skulle have indtil 10 % af aktiekapitalen i udbytte, mens resten af udbyttet skulle tilfalde aktionærerne for halvdelens vedkommende, mens den anden halvdel skulle henlægges til et fornyelsesfond, indtil denne ville nå størrelsen 100.000.

En særlig kontrakt mellem direktørerne og selskabet fastslog, at direktørerne ikke måtte deltage i andre industrielle eller kommercielle gøremål, men i øvrigt godt måtte købe aktier¹⁶. Det blev udtrykkelig pålagt direktørerne ikke at deltage i råvarespekulation, ligesom bestyrelsen forbeholdt sig ret til at blive orienteret om alt undtagen sammensætningen af strygesatserne på tændstikker og æsker. Direktørerne skulle imidlertid forfatte en tydelig og klar fremstilling af alle strygesatser og kemiske og andre forbindelser og anvendte tekniske metoder i tændstikfabrikationen. Den skulle overleveres bestyrelsen i en forsegleet konvolut, der ikke måtte åbnes, så længe Gosch eller Davidsen var direktører. Denne beskrivelse skulle bestandig opdateres. Gosch skulle være manden bag fabrikationen, mens Davidsen skulle klare det merkantile, herunder afsætningen. Udtrykkelig var det fastslået, at mærkerne Tordenskjold og Phønix skulle bibeholdes.

Aktiefordelingen kendes ikke, men det begrænsede antal, som nævnt 21, dog i 1887 udvidet til 28, har jo i hvert fald ligget hos bestyrelsesmedlemmerne og med næsten sikkerhed hos Bramson og Heymann samt hos

Gosch og Oscar Davidsen. A. Sørensen må formodes at have haft en betydelig post. Hans tidligere pantebrev blev afløst i forbindelse med dannelsen af selskabet. På samme tid blev et gælds-brev fra 1879 på 20.000, 2. prioritet, til Sørensen afviklet¹⁷. Til gengæld for de afviklede gældsposter kom en ny i forbindelse med selskabets dannelse, nemlig på 100.000, forrentet med 5 %, uopsigelig i 10 år, men med årligt afdrag på 1.000, 2. prioritet. I alt 40.000 blev afløst i 1890, mens Sørensen herefter ville lade restgælden henstå i 10 år uden afdrag. Grunden til, at man betalte ekstraafdrag til Sørensen var, at det lykkedes at få et 4 % lån i dødsboet efter amtmanden over Præstø på 50.000, uopsigeligt til 1905. Der var tale om placering af arve-midler for amtmandens 3 døtre. A. Sørensens pantebrev er endelig kvitteret i december 1896. I 1885 skilte selskabet sig af med fabrikken på Amager for en pris af 70.000 med den klausul, at der ikke måtte fabrikeres tændstikker på ejendommen fremover.

I 1892 nedbrændte fornævnte "Nørrebroes Tændstikfabrik", og A/S H.E. Gosch & Co. øjnede muligheden for at slippe af med en konkurrent samt at lave en forretning. Heymans råvarelager, i den udstrækning det ikke var ødelagt, blev købt, navnlig træ og kemikalier. Også maskiner og inventar undtagen dampmaskinen blev overtaget til forhandling for Heymans regning. Så vidste man da, hvor det blev af. Købesummen var ikke større end op til 15.000, og ydermere forpligtede Heyman sig til ikke at have med fabrikation og handel med tændstikker at gøre i 8 år. A/S Gosch overtog Heymans rejsende, Carl Hagen¹⁸.

A/S H.E. Gosch & Co.s Tændstikfabriker var et privat aktieselskab. Der blev tjent mange penge, men regnskabet blev ikke offentliggjort. Ved grundkøb, nybygninger, forbedring af maskinparken m.m. steg værdien af fabrikken betydeligt gennem årene. I 1895 blev selskabet omdannet til et offentligt aktieselskab og aktiekapitalen udvidet til ikke mindre end 700.000¹⁹. Emissionen skete til pari gennem Københavns Låne- og Diskontobank, hvis stifter og enedirektør var Axel Heide, fra 1897 Tietgens efterfølger i Privatbanken. Aktieudvidelsen i Gosch siges at være bankens første større forretning²⁰. De, der købte aktier, fik lov at se udbyttet gennem de seneste 10 år. Det svingede formentlig, alt iberegnet, mellem 20 og 25 %. Det, der reelt skete ved transaktionen, var, at familierne Gosch, Davidsen, Heymann og Michaelsen strøg gevinsten på de 350.000 kr. fra aktieudvidelsen mod til gengæld at dele fremtidens udbytte med de nye aktionærer. I balancen pr. 31/3 1896 var ejendomme, maskiner og inventar i hvert fald angivet med en samlet værdi på 765.000 af de samlede aktiver på 1,1 mill. De udestående fordringer var på næsten 185.000. Nettooverskuddet var på

næsten 90.000, og på passivside var der foruden aktiekapitalen 100.000 i prioriteter og 75.000 diverse kreditorer²¹. Aktieselskabets nye love bestemte, at direktørerne Gosch og Davidsen nu havde fast sæde i bestyrelsen, der fortsat bestod af 3 medlemmer; formand var J.C.E.Michaelsen. I 1896 optog man et partialobligationslån på 180.000 til 4½ %, amortisabelt fra 1907 med 10.000 i årligt afdrag. Lånet fik 1. prioritet i anlægget på Falkonerallé og Nicolaivej. Hele forretningen blev ordnet gennem Axel Heide, der fandt 11 investorer til at aftage lånet.

Godthaab

A. Sørensen og Gosch var praktiske folk i det produktionsmæssige og det merkantile. På tændstikfabrikken Godthaab stod det innovative og teknologiske i forgrunden, synliggjort gennem O.Chr. Greens forskningsarbejde uden om det hvide fosfor. Med tændstiklovens fremkomst havde Godthaab dermed et forspring, selv om fremtidens sikkerhedstændstikker kom til at hvile på en anden teknologi end Greens.

A/S Godthaab blev en forrygende god forretning helt fra begyndelsen. Op gennem 1870'erne opererede den med nettoavancer på 30-40 % i gennemsnit²². De gode år i 1870'erne medførte naturligt øgede investeringer f.eks. i en ret bekostelig trætrådsfabrik i forbindelse med anlægget samt køb af naboparceller. Ved indretningen af trætrådsfabrikken undgik man afhængighed af svenske leverandører. Det var således, at fabrikken havde kontrakt med forpagtere i det store fængsel i Malmø. Da den udløb, viste den sig for dyr at forny, så man måtte tilvirke det nødvendige kvantum trætråd selv. Dette krævede også udvidelse af dampmaskinekapaciteten fra 6 til 16 hestekræfter. I forbindelse med tændstiklovens opkomst sigtede man på en forøgelse af fabrikkens kapacitet på ikke mindre end 60-70 %. Det medførte, at man i 1874 solgte aktier op til 90.000, så der nu var 90 andele ude, fordelt med 64 i Hamborg og 26 i København²³. Da driftsomkostningerne blev forholdsvis mindre på den større produktion, fik udvidelsen overhovedet ikke indflydelse på nettoudbyttet, hvilket indebærer, at afsætningen altså fulgte med.

Udvidelsen af driften i 1874 kostede omved 60-70.000 rd. For at undgå at få for mange aktier ud, valgte man at tage et førsteprioritetslån på 45.000 i Østifternes Kreditforening. I 1878 blev aktiekapitalen udvidet til 200.000 ved salg af yderligere 10 aktier. Når det er nævnt, at nettoavancen op gennem 1870'erne var på 30-40 % i gennemsnit, skal det tilføjes, at der var stor forskel på de enkelte år. De største år var 1874 med 58½ %, 1875

Aktie-Tændstikfabriken Godthaab havde et slagsværd som væremærke. Den farmaceutisk uddannede Ole Chr. Green, der var kommet fra Ålborg, drev fabrik på Amager som aktieselskab allerede fra 1855. Det fremgår af etiketten, at Godthaab fik medaljer på udstillinger i Altona 1859 og i Stockholm 1866. Godthaab blev købt af H. E. Gosch & Co.s Tændstikfabriker 1898.

med 41½ og 1880 med 40½, mens f.eks. 1876 kun gav 5 %. De gode regnskabsresultater kastede glans over aktionærernes investering. De fik jævnt hen 25 % om året, dog i 1876, hvor de fik hele det beskedne overskud, kun 5%, samt i 1872 og 1877 10 % hvert år. Til gengæld faldt der 30 % af i 1880. De gode år medførte ligeledes, at reservefondet modtog store indbetalinger.

Det ældste bevarede regnskab fra fabriken dækker regnskabsåret 1877, der ikke var noget udpræget godt år²⁴. Det opererer med en omsætning på ca. 118.000 kr. og en nettoavance på knap 37.000. På status var angivet en værdi af ejendom samt inventar til ca. 285.000, kun behæftet med 40-50.000 i prioriteter og med en reservefond på nær ved 125.000. Det skal erindres, at aktiekapitalen var 180.000, og med de 10 % det pågældende år til aktionærerne var halvdelen af nettoavancen disponeret. Produktionen det pågældende år var 26.617.500 æsker og 40.242 tutter, og den var nogenlunde jævnt fordelt over de fire kvartaler. Ca. 95 % af afsætningen gik til Green i Hamborg, mens stort set resten blev aftaget af firmaet Menck & Co. i København. Dette forhold peger på A.Sørensens fabrik som dominerende på hjemmemarkedet, Godthaab på eksporten. Omkring 100.000 æsker gik til Island og Grønland. En enkelt markedsrapport fra Hamborg eksisterer fra sidst på året 1876²⁵. Den meddeler, at det transatlantiske marked er trykket, hvorfor opmærksomheden rettes mod det europæiske. Agenter var ansat, og rejsende besøgte Mellemtyskland, Elsass Lothringen og Schweiz, Sydtyskland, Nordtyskland og Østrig. Også i selve Hamborg blev forbindelser plejet. På grund af øgede omkostninger anmodede Hamborg-firmaet i øvrigt om, at provisionen skulle stige fra 5 til 10 %, indtil det oversøiske marked rettede sig.

1877-tallene er de ældst kendte produktionstal. I de følgende år steg produktionen jævnt og godt op til 34.597.200 æsker i 1881, idet Menck & Co. aftog mere og mere af produktionen, således at Hamborg i 1881 var kom-

met ned på at aftage 75 % af afsætningen. Menck aftog 18%, og til Grønlandske Handel blev der fortsat leveret mindre poster.

Som anført var fordelingen af aktier mellem holdere i Hamborg og København nogenlunde lige fra begyndelsen. I 1878 kendes fordelingen, efter at udvidelsen til 100 var foretaget. Den var nu 69 i Hamborg, 31 i København. I Hamborg lå aktierne således: R.B.Green havde 15 aktier, fru Doris Green 8, førnævnte Aschenbach, Soermann og Gjødvad henholdsvis 6, 2 og 2. Hertil kom J.E. Oppenheim med 19 og C.H.Kirchner med 17. I København havde O.Chr. Green 10 aktier, Menck & Co. 7, fru Alma Ortwed 5, mens de sidste 9 lå hos forskellige med 1 til hver. I marts 1879 blev 16 af Oppenheims aktier solgt til forskellige i København, så fordelingen Hamborg-København herefter var 53-47²⁶. Herefter sad R.B.Green og hans formentlige hustru Doris på ca. halvdelen af Hamborg-aktierne. Doris Green døde i foråret 1883, og hendes aktier blev overført til R.B.Green.

Imidlertid havde O.Chr. Green passeret de 70, og han havde det ikke godt længere. I foråret 1882 forlangte lægen ham på en kurrejse. Ved den lejlighed blev sønnen Aug. Green, der i en årrække havde arbejdet i fabrikken på det tekniske område, udnævnt til fabriksdirektør, mens E.S.Ortwed og en anden søn, Wilh. Green blev udnævnt til merkantile direktører.

Den nye ledelse fik en højst uheldig start, idet regnskabsåret 1882 kun gav 12-13.000 kr. i overskud, så aktionærene efter nogle rigtig gode år kun fik 5 %. Dette forhold vakte uro og utilfredshed hos aktionærene i Hamborg. De accepterede det ringe resultat, men kun på den betingelse, at informationerne til Hamborg i fremtiden skulle være noget mere omfattende. Regnskabsfabrikskonto skulle specificeres, det samme skulle lagermeddelelser og kalkulationer. Regnskabsresultatet synes ikke så dårligt endda, så måske var reaktionen fra Hamborg-aktionærene udgået af, at den gamle var gået fra borde i København, og man ville sende en hilsen til den nye ledelse²⁷.

O.Chr. Green døde i sommeren 1883, og dette medførte nogle nødvendige ændringer. Der blev lavet nye statutter, der fastslog, at kapitalen var på 200.000, og hovedsædet på Amager²⁸. Aktionærene skulle vælge bestyrelsesråd på 3 personer, 2 i København, 1 i Hamborg. For 1884-86 blev valgt C.A. Leth og Theodor Green i København og A. Soermann i Hamborg, der fik overført et antal aktier fra R.B.Green, så han i alt havde 11. Ole Chr. Greens aktier blev erhvervet af hans 4 sønner. Aug. H. Green og Wilh. Green fik hver 3 til den ene, de havde i forvejen, og andre to sønner, Theodor og Olaf, fik 2 hver. Dette bestyrelsesråd skulle udnævne direktionen, og på posterne fortsatte Aug.H.Green som teknisk direktør, S.W.

Green og E.S.Ortved som merkantile direktører. Så længe R.B.Green eller A. Soermann var indehavere af R.B.Green & Co., skulle dette firma fortsætte som eksportdirektion. I statutterne var overskudsdelingen nøje fastlagt.

De gode tider kom i fuldt mål igen, og den næste halve snes år skovlede aktionærerne penge ind. I det dårligste år, 1890, blev der 10 %, i det bedste, 1888, 25 %. Det tilsvarende udbytte i Gosch er ikke kendt, men med de gældende regler for udbyttets beregning kan det skønnes, at udbyttet i den tilsvarende periode næppe kom under 13-14 % og i de gode år helt op på 25-30 %. Med hensyn til regnskabsresultat blev Godthaab nemlig overhallet af Gosch i 1880'erne, som det vil fremgå²⁹:

Nettoudbytte

	Godthaab		Gosch	
1884	54.000		1883/84	61.100
1885	67.500		1884/85	64.400
1886	63.000		1885/86	75.600
1887	70.600		1886/87	112.200
1888	84.000		1887/88	115.900
1889	73.000		1888/89	118.400
1890	39.600		1889/90	125.400
1891	47.000		1890/91	mangler
1892	53.700			til
1893	42.200			1895/96
1894	57.000			
1895	33.600			

Fusionernes tid

Senest i 1896 begyndte forhandlinger om Gosch' køb af Godthaab med Axel Heide som formidler mellem Davidsen som repræsentant for Gosch og Theodor Green som repræsentant for Godthaab. Green havde efter en tid som grosserer nedsat sig som vekselerer i København fra 1875. I januar 1896 begyndte han udgivelse af det blad, der fra 1899 blev dagbladet Børsen. Theodor Green lagde ud med et krav på 380.000 ud fra det synspunkt, at selskabets fabrikat var lige så renommeret som Gosch', og at priserne og eksporten var stigende. Heide anså prisen for meget rimelig, idet han påpegede, at virksomheden jo efter gager og nyinvesteringer gav mindst 50.000 i overskud om året³⁰. Davidsen var skeptisk. Han gjorde opmærksom på den store risiko ved at købe en fabrik, der var baseret på eksport, til så høj en

Hvad skulle man gøre, når søheltene var brugt op? I Randers fandt Merkur frem til Bertel Thorvaldsen som æskepnyder, men det var en fersk løsning i forhold til, hvad de driftige folk i A/S Kjøbenhavns Tændstikfabrik præsterede: bryderen Magnus Bech-Olsen. Samme år, som fabrikken blev stiftet, besejrede Bech-Olsen »den frygtelige græker« Antonio Pierri to gange, hvorefter han kunne overtage grækerens verdensmesterskabsbælte. A/S Kjøbenhavns Aktie-Tændstikfabrik eksisterede fra 1897 og blev indlemmet i »De forenede danske Tændstikfabriker« 1902 efter et mellem spil i Axel Heides mindre sammenslutning fra 1901.

pris, og at en del af overskuddet var renter af kontantbeholdningen. David- sen beregnede Gosch' afkast ved forretningen til ca. 9%, hvad han nok mente, Gosch kunne yde uden at købe Godthaab. Hvad der er sket i sagen de næste par år er ikke kendt, men i maj 1898, for øvrigt 2 måneder efter H.E.Gosch' død lå der et forslag fra Gosch til Godthaab om køb for 400.000, altså 200 % af aktiekapitalen³¹. Forslaget krævede sanktion fra 75 % af aktiekapitalen i Godthaab og fik anbefaling fra bestyrelsen, der nu bestod af C.A.Leth, C.J.W.Menck og Julius Aschenbach, den sidste repræ- senterende Hamborg. Menck havde afløst Theodor Green i bestyrelsen i 1889, Aschenbach Soermann i 1897. Bestyrelsens tilslutning skyldtes bl.a., at konkurrencen var stigende, og at der var udsigt til lavere priser og højere arbejds løn³². Den stigende konkurrence kom fra nye fabrikker, der øjnede de gode profitter i branchen. Rohmells fabrik eksisterede stadigvæk, men lå efterhånden stille, fordi den ikke kunne klare sig i priskonkurrencen; Mer- kur i Randers eksisterede fortsat. I 1890 havde Lars Larsen anlagt fabrik på Godthåbsvej. Den blev overtaget af købmand J.F.Wiberg i 1892 og vi- dereført af Gustav Jørgensen og Oscar West fra 1893³³. Ligeledes i 1890 blev Tændstikfabrikken Norden startet, formentlig af den samme Lars Larsen. Den eksisterede i hvert fald endnu i september 1900³⁴. I 1897 hav- de endnu en ny fabrik set dagens lys. Det var A/S Kjøbenhavns Tændstik- fabrik, stiftet af overretssagfører J.M.Carlsen og forhenværende apoteker A.V.Schibbye og med noget af en hyttefadshavkat, Edvard Jørgensen, som direktør. Denne fabrik tog et vældigt opsving, ikke mindst fordi den på sine æsker kunne præsentere en nationalhelt, der knap nok stod tilbage for Tor-

denskjold: bryderen Bech-Olsen³⁵. Det fornødne flertal (76 stemmer) blev samlet blandt Godthaabs aktionærer, og handelen blev en realitet. Blandt den fjerdedel, som ikke tilsluttede sig, var 17 aktier, placeret hos Green og Soermann i Hamborg. Dette kunne tyde på, at grunden til Soermanns afgang fra bestyrelsen i 1897 var modstand mod salget. I hvert fald havde salgspartiet med Aschenbach i spidsen flertal i Hamborg-sektionen.

Den nye sammenslutning fik det noget u håndterlige navn "Aktieselskabet H.E. Gosch & Co., Tændstikfabriker og Aktietændstikfabriken Godthaab". S.W.Green, Aug.H.Green og E.S.Ortved måtte give den i disse sager sædvanlige garanti for, at de ikke ville arbejde for konkurrerende firmaer³⁶, og Aug. H. Green, Godthaabs tekniske direktør, indtrådte i det nye selskabs bestyrelse på 5 mand. De øvrige var formanden J.C.E. Michael sen, direktør H.J. Larsen, som var næstformand og Axel Heides kollega i Privatbanken, Oscar Davidsen, der forberedte sin tilbagetræden fra direktionen, samt højesteretssagfører Otto Liebe. Aktiekapitalen blev forhøjet til 1.100.000 kr., hvilket svarede til de to fabriksanlægs regnskabsmæssige værdi³⁷. Gosch-fabrikken i Falkonérralle var sat til godt 765.000, Godthaab til 350.000. Også denne transaktion blev formidlet gennem Københavns Låne- og Diskontobank til kurs 115. Den officielle børskurs på Gosch-aktier var ca. 122. Nu var de hvide tændstikker med sort hoved af mærket Tordenskjold under samme styre som de hvide med røde hoveder fra Godthaab, hvis mærke var et slagsværd på en gul æske.

I direktionen var generationsskiftet forberedt med ansættelsen først af Hjalmar Madsen, derefter af Folmer Preisler. Madsen var polytekniker fra 1898 og fra samme år ansat som ingeniør i Gosch. Han blev direktør fra 1900, da Davidsen trak sig tilbage, og han blev siddende til 1917, da han blev indehaver af Hellerup Skolæstefabrik. Han fik efterhånden adskillige tillidsposter inden for arbejdsgiverorganisationerne. Folmer Preisler var købmandssøn fra Odense, men flyttede i ungdomsårene til København, hvor han blev handelsuddannet³⁸. Efter at have gennemgået Niels Brock blev han ansat i handelsfirmaet L.F.Mørck & Co. efter et par år som rejssende i hele Danmark. Han kom ind i tændstikkerne, fordi han blev forlovet (og senere gift) med H.E.Gosch' datter Kamma. Preisler blev ansat fra 1. juli 1898, få måneder efter Gosch'død. I 1900 blev han udnævnt til merkantil direktør.

Oscar Davidsen blev siddende i bestyrelsen og plejede i øvrigt sin formue ved at placere dele af den i forskellige selskaber. Galt kom han afsted i forbindelse med bankkrisen 1907, hvor han havde investeret stærkt i Grundejerbanken, hvilket bragte ham tab angiveligt i 300.000 kroners

klassen. Hertil kom fejlslagne spekulationer i Det dansk-russiske dampskibsselskab. I januar 1908 måtte han tage et ophold på en nerveklinik³⁹.

Sammenslutningen blev optakt til gennemgribende fusioner i tændstikverdenen for at undgå den belastende konkurrence på det begrænsede marked, som Danmark nu en gang er for en ukompliceret, masseproduceret færdigvare. Som nævnt kostede en pakke tændstikker efter omlægningen fra det hvide fosfor 21 øre. Prisen faldt herefter jævnt i takt med produktivtetsstigningen; i 1890'erne kostede en pakke omkring 15 øre, mens prisen ved århundredskiftet var faldet til ca. 10 øre, nogle steder endog 8 øre. Indkøbsprisen for detailhandleren var 7 øre, hvilket ikke skabte rentabel produktion i fabrikkerne⁴⁰. Til gengæld var der en betydelig toldbeskyttelse med forholdsvis stor indførselsafgift på udenlandske produkter, så man ikke kom til at lide under den svenske konkurrence på hjemmemarkedet. Det danske forbrug var ved århundredskiftet på ca. 100 millioner æsker. Ikke mindst indførelsen af gaskogeapparater satte forbruget i vejret, idet der var større tilbøjelighed til at tænde hyppigt i stedet for at lade den dyre gas brænde. I forhold til forbruget var produktionen alt for stor, et sted mellem 135 og 150 millioner æsker, og det samlede lager skønnedes at være omkring 50 millioner æsker, altså til et halvt års forbrug.

Foruden kemikalierne til satsen var de vigtigste råvarer aspestræ (der let lader sig skrælle til finér) fra Rusland samt paraffin, der overførte ilden fra satsen til træet. En båndsav skar træet ud i blokke, der derefter blev fineret, dels til æskespåner, dels til stikker. De første gik til æskemaskinerne, de sidste til tørreskabene, hvorefter de gik til polering. I oprettemaskinen blev stikkerne lagt parallelt, hvorefter de blev rystet ned i sammenspændte rammer. Derefter blev stikkerne svedet over varme jernplader og dypet i paraffin. Til sidst fulgte dypningen på satsborde, hvor satsen var udbredt i et tyndt lag. Hermed var stikkerne klar til tørring, hvorefter de mødte de færdigfabrikerede æsker til påfyldning, der nu ved århundredskiftet foregik maskinelt. Den såkaldte "kompletmaskine" var fremstillet, men endnu nærmest på forsøgsstadiet. Den både lagde i ramme, paraffinerede, dyppe og fyldte.

Den samlede arbejdsstyrke var på 3-400 mænd og kvinder. Det var en kraftig reduktion på ca. 200 beskæftigede, affødt af indførelsen af fylde- og pakkemaskiner, som i øvrigt var medvirkende årsag til en strejke på Gosch. Strejken brød ud den 26. juli 1900. Lønforholdene var lidt ejendommelige, idet lønnen for samme funktioner på de to fabrikker, Gosch og Godthaab var forskellige, således at Gosch' lønninger var de højeste. Disse uoverensstemmelser ønskede de kvindelige arbejdere fjernet, så meget mere, som

Kjøbenhavns Tændstikfabrik betalte bedre lønninger, og ca. 120 gik i strejke. Direktørerne Madsen og Preisler udtalte i den forbindelse, at gennemsnitslønnen for kvinder generelt var lavere, end hvad der blev betalt på Gosch⁴¹. Omkring midten af september 1900 standsede Kjøbenhavns Tændstikfabrik produktionen og sendte 75 kvinder, 40 mænd og nogle drenge hjem, angiveligt på grund af den herskende overproduktion. Før-omtalte fabrik "Norden" gik på samme tid ned på halvdagsproduktion med sine 16 kvinder. I virkeligheden kunne både arbejdere og arbejdsgivere se, at den hårde konkurrence i branchen var skadelig og kun kunne udløse arbejdsløshed og mangel på indtjening. Hvad eksporten angår var det svært at konkurrere med Sverige og Japan. Blandt fabrikkerne var Gosch/Godthaab faktisk ene om at eksportere. Over Hamborg gik der 12 millioner æsker til Ostindien af produktion fra Godthaab-fabrikken og det halve fra Gosch. Til de fugtige troper havde Godthaab-tændstikkerne den fordel, at de var modstandsdygtige over for fugtighed, en egenskab, der var tilføjet produktet efter omfattende forskningsarbejde af Ole Chr. Green⁴². Merkur i Randers forsøgte forgæves at få eksport i gang, men ledelsen anså den høje danske arbejdsløn for prohibitiv i dette stykke⁴³. Også den gældende toldlov, der lagde afgifter på de importerede råvarer, f.eks. træ og papir, var en hæmsko.

Det var Axel Heide, der blev initiativtager til yderligere fusionering; det lykkedes ham i marts 1901 at lave en sammenslutning, der kom til at hedde "Kjøbenhavns Tændstikfabriker og Aktietændstiksfabriken Merkur". Heri indgik Kjøbenhavns/Rohmells/Godthaabsvejens fra København foruden Merkur i Randers. Kjøbenhavns Tændstikfabrik blev sat til værdien 400.000, Merkur til 200.000 og Godthaabsvejens til 70.000. Det er sikkert, at værdierne blev pustet noget op. Nogle røster hævdede, at Godthaabsvejens bygninger og inventar bestod af et træskur og en retirade⁴⁴. Samtidig med fusionen blev der sluttet en 10-årig pris- og produktionsoverenskomst mellem det nye selskab og Gosch/Godthaab, der bestemte produktionsandelene, så det nye selskab fik en kvote på 42 millioner, Gosch/Godthaab en på 54 millioner tændstikker⁴⁵. Salgspriserne skulle være ens for selskaberne, hvilket var kontraktligt specificeret. Det var ikke tilladt at sælge uden etikette eller med fremmed etikette, ligesom påsætning af avertissementer kun måtte ske efter nærmere aftale. Det blev endvidere fastslået, at begge selskaberne skulle være medlem af Arbejdsgiverforeningen, så længe overenskomsten var gældende. Hvis der kom en ny fabrik, skulle selskaberne optræde samlet til beskyttelse, men de kunne betragte sig som løst fra overenskomsten, når den konkurrerende virksomhed trådte i funktion. En gen-

Godthaabsvejs Tændstikfabrik er af lidt senere dato end de foregående. Den er stiftet 1890 af Lars Larsen og blev efter andre ejerskaber overtaget i Axel Heides 1901-sammenslutning, der året efter blev købt af Gosch/Godthaab. Onde tunger i Social Demokraten hævdede, at fabrikken, der blev sat til en værdi af 70.000 kr. i 1901, bestod af et træskur og en retirade. Personen, der pryder æsken, er Frederik III.

optagelse af Rohmells virksomhed skulle dog ikke betragtes som oprettelse af en ny fabrik. I tillægsbestemmelser var betingelserne for leverancer til Rohmell fastlagt⁴⁶. Axel Heide blev formand for den nye sammenslutning, fra Østjylland indgik konsul Abildgård, Randers og købmand Carl Bertelsen, Århus i bestyrelsen, der også kom til at omfatte Oscar Davidsen og grosserer J.P. Justesen, København. Som administrerende direktør tiltrådte Oscar West, tidligere Godthaabsvejens; aktiekapitalen var 800.000 kr.

Der var imidlertid kun tale om et springbræt til noget større. Ved generalforsamling i sommeren 1902 blev det vedtaget at forøge aktiekapitalen i Gosch/Godthaab med 400.000 samt optage et partialobligationslån på 350.000 med henblik på at opkøbe aktier i Københavns/Merkur. Endvidere blev Heide, Abildgård, Bertelsen og Justesen indvalgt i bestyrelsen for Gosch/Godthaab. Den transaktion blev nu gennemført, at Gosch/Godthaab købte den anden sammenslutning, hvorefter driften blev slået sammen. Senere fik man indregistreret hele sammenslutningen under navnet "De forenede danske Tændstikfabriker". Af de nytilkomne anlæg blev på længere sigt kun fabrikken i Randers bevaret. Fabrikken på Mariendalsevej, tilhørende Kjøbenhavns Tændstikfabrik, blev i 1903 solgt til "Dansk Afvulkaniserings Aktieselskab", der også havde snævre forbindelser til Privatbanken⁴⁷. Først 1909 blev sammenslutningen "Københavns Tændstikfabriker og Aktietændstiksfabrikken Merkur" endelig ophævet.

Den nye bestyrelse efter sammenslutningen kom til at bestå af Axel Heide som formand, Abildgård, Bertelsen, Davidsen, Aug. H. Green, Justesen og den polytekniske professor N. Steenberg. Direktionen blev Madsen og Preisler⁴⁸. Med denne store fusion var der skabt basis for en stærk koncen-

tration af driften med besparelser til følge, samtidig med at den for parterne så skadelige konkurrence blev ophævet.

At der var tale om overkapitalisering ved de samlede fusioner viser kursudviklingen for Gosch-aktierne samt udbytte og aktiekapital:

Ultimokurs		Udbytte i %		Kapital
		1897/98	10	700.000
1898	117	1898/99	6	1.200.000
1899	85½	1899/1900	0	
1900	76	1900/01	0	
1901	75	1901/02	5	
1902	84½	1902/03	5	1.600.000

Nye konkurrenter

Der skulle nu være udsigt til en rolig udvikling og en pæn indtjening, men de herskende aktører fik ingen fred. Den 1. september 1901 var "Actietændstikfabriken Glødefri" blevet stiftet med en kapital på 150.000 kr. Dens basis lå i førnævnte Kjøbenhavns Tændstikfabrik, oprettet 1897 og i 1901 fusioneret i A/S Københavns Tændstikfabriker og Aktietændstikfabriken Merkur. Navnet "Glødefri" var just telegramadresse for "Kjøbenhavns", og direktøren var førnævnte Edvard Jørgensen, tidligere direktør for denne fabrik. Ved fusionen havde man på sædvanlig vis sikret sig, at stifter A.W.Schibbye ikke i 5 år måtte drive konkurrerende virksomhed. Schibbye havde imidlertid en bror, konsul I.H.Schibbye, som indtrådte i direktionen! Grosserer C. Mortensen indtrådte i bestyrelsen sammen med de to direktører. Den nye fabrik lå i Hejmdalsgade og begyndte at producere i marts 1902⁴⁹. Glødefri var ingen gigant i forhold til den eksisterende sammenslutning, men den var meget aggressiv – til tider på kanten af loven – i sine konkurrencemetoder. Et brev til Axel Heide fra Folmer Preisler, dateret september 1902, afslører kvalerne hos Gosch⁵⁰. Heide anmodes om snarest muligt at indkalde til bestyrelsesmøde for at drøfte en eventuel forhandling med Glødefri. Set fra Preislers synspunkt kunne Glødefri godt accepteres som konkurrent med en daglig produktion på 40-50 mille, vel ca. 1/6 af "De forenede danske Tændstikfabriker"s produktion. Hvis Glødefri kom op på det dobbelte, ville det derimod trykke fortjenesten hos De forenede. Preisler mente, at Glødefri allerede fra begyndelsen, inden den havde fået tag i kunderne, skulle have været fastholdt på en produktions-

kvote. Nu hastede det, for var Glødefri først kommet op på de daglige 100 mille, ville arrangementet blive for dyrt. Preisler ønskede indirekte viden om, hvor stor kvote, der ville tilfredsstille Glødefri. Han foretrak et magert forlig frem for en endeløs kamp. Preisler havde konstateret, at Glødefri solgte 50 a 100 øre under De forenedes pris pr. mille, hvilket ville friste mangen en købmand, da kvaliteten var god nok. Han havde regnet ud, at med daglige 50 mille skulle fabrikken kunne tjene 20.000 årligt.

Der synes ikke at være kommet noget konkret ud af Preislers overvejelser. Glødefris indtjening i de første år var således, sammenlignet med "De forenede"⁵¹:

Nettooverskud ved driften

	Glødefri	De forenede
1895/96		88.767
1896/97		mangler
1897/98		83.141
1898/99		73.590
1899/1900		6.460
1900/01		- 28.748
1901/02	2.089	86.222
1902/03	9.476	96.809
1903/04	18.566	169.606
1904/05	17.960	158.018
1905/06	19.793	68.437
1906/07	- 378	45.737
1907/08	- 2.314	69.362
1908/09	- 13.262	137.365
1909/10	2.129	142.233
1910/11	28.688	136.065
1911/12	35.855	137.777
1912/13	27.355	62.337
1913/14	48.679	31.030

Det fremgår, at Glødefri kørte med underskud i en tre års periode. Det skyldtes delvis beslutningen i 1905 om, at man ville supplere med cikorieproduktion, og der blev opført en bygning til formålet. Cikoriefabrikken kom imidlertid aldrig i gang på grund af protester fra omboende grundejere, der klagede til sundhedsvæsenet på grund af en forventet forpestning af luften. Ydermere tog tændstikfabrikken en ny kompletmaskine i brug 1907, som hurtigt blev nedtaget igen, da den ikke arbejdede tilfredsstillende. 1908 udtrådte C.H.Mortensen af bestyrelsen og blev erstattet af førnævnte

Inspireret af Bech-Olsen successen præsenterede Aktietændstikfabriken Glødefri som blikfang balletdanseren og skuespilleren Charlotte Wiehe-Berény. Hun var et overordentlig populært indslag i den københavnske scenekunst i 1890'erne. Hun optrådte på Folketeatret og især Casino, hvor hun udførte hovedroller f.eks. i den populære operette Corneilles klokker. Som det ses, prøvede fabriken at få hende til at ligne Tordenskjold. Det skulle den ikke have gjort, for Gosch fik dom for, at der var tale om efterligning, og etiketten blev forbudt. Den statelige udgave af skuespillerinden med hat kunne derimod gå an.

A.W.Schibbye. Samtidig blev aktiekapitalen udvidet til 200.000 kr. 1910 døde Edvard Jørgensen og blev erstattet af overretssagfører Michael Carlsen i bestyrelsen⁵². I 1907 blev Glødefris indenlandske markedsandel opgjort til ca. 15 %⁵³.

Trods overkapitaliseringen ved dannelsen af "De forenede danske Tændstikfabrikker" var der altså idelig uro på tændstikområdet, hvor den ene idé afløste den anden med patenter og fabriksplaner. I efteråret 1903 rundsendte Urtekræmmerforeningens formand, Chr.A.Munck en indbydelse til et møde, hvor man skulle danne en tændstikfabrik⁵⁴. Produktionen skulle hvile på et nyt patent, efter hvilket man kunne lave tændstikker af grantræ i stedet for det dyrere aspestræ. Gosch/Godthaab var hurtigt på gaden med et cirkulære til kunderne, hvori fabriken fastslog, at den allerede samme dag, en ny fabrik måtte træde i virksomhed, ville tilbyde at levere et produkt i asp eller gran til mindst 1 kr. billigere pr. mille end den nye fabrik⁵⁵. Chr. A. Munck oplyste, at det pågældende granpatent kun kunne udnyttes af patentejeren, så hvis andre ville bruge gran, måtte det ske efter andre metoder. Det var tanken at etablere den nye fabrik på andelsbasis. Det skulle ske ved at udvide Surrogatfabrikken "Danmark", som urtekræmmerne ejede. Munck fandt i øvrigt ingen støtte i Købmandsbladet,

der foretrak etablering af fælleskøb frem for produktion for at holde sig på detaillistens virkefelt. Det pågældende patent, muligvis i en lidt anden udformning, var i øvrigt blevet tilbudt Gosch/Godthaab i sommeren 1902, men fabrikken havde afslået tilbudet, der kom fra et konsortium. Det var nu Folmer Preislers opfattelse, at sammenslutningen skulle nyde frugterne af koncentrationen, udnytte kapaciteten og holde konkurrenter nede. Han oplyste, at sammenslutningens daglige produktion vel var omkring 430.000 æsker, hvoraf en stor del gik til eksport til Afrika, Amerika, Java og England⁵⁶.

Urtekræmmerne opgav at etablere deres fabrik, og Munck udtalte: ”Det er jo ikke min opgave at skabe konkurrence til de bestående fabrikker; når vi ikke kan opnå de særlige fordele, som et andelselskab måske kunne byde os, er vi interesserede i at søge fornuftig samarbejde med de eksisterende selskaber”⁵⁷. Hvad Munck ikke sagde var, at Folmer Preisler havde formået ham til at lade sig indvælge i Gosch/Godthaabs bestyrelse ved den kommende generalforsamling ! Så meget kostede det at holde urtekræmmerne borte med deres andelsfabrik.

Og så var kvalerne ikke engang forbi. Kort efter nytår 1904 meddelte en annonce i Berlingske Tidende, at der via billet mærke søgtes 100.000 kr. til start af en ny tændstikfabrik. Andre 200.000 kr. var allerede tegnet⁵⁸. Fabrikken søgte tillige formand, der kunne passe en fyldemaskine samt en rejssende, der var indarbejdet på Sjælland, Lolland og Falster. Nogle rygter gik på, at det var Glødefri, der søgte ekstra kapital, men dette blev bestemt benægtet af direktør Schibbye⁵⁹. Den påtænkte fabrik synes ikke at være kommet i gang, men til gengæld blev en anden søsat. Det drejede sig om Hellerup Tændstikfabrik på Hellerupvej med følgende bestyrelse: kassekontrollør Bangert, underkasserer i Østifternes Kreditforening Rolf Falk, fabrikant Th. Neubert, fabrikant Rud. Nielsen og prokurist L.F.Hansen fra firmaet Philip Heymann. Falk blev bestyrelsesformand, og den tekniske leder blev hentet i Odense Margarinefabrik; hans navn var Gad. Administrerende direktør blev A.A. Karberg, der kom fra ØK. Aktiekapitalen var 150.000 kr., og virksomheden rykkede ind i de bygninger, der hidtil havde været brugt af ”Hellerup Træskofabrik”. Formand Falk udtalte, at man regnede med at kunne producere billigere tændstikker end de store fabrikker, da man jo ikke havde nogen død kapital at slæbe på. Alle de 150.000 kr. var driftskapital⁶⁰.

Gosch/Godthaab kunne stadig udnytte sin store kapacitet til at producere for eksportmarkederne, selv om gevinsten var begrænset på grund af den hårde udenlandske konkurrence. Prismæssigt kunne der ikke konkurreres,

men det kunne der til en vis grad på kvaliteten. Det var med en vis tilfredshed, at man på Gosch/Godthaab kunne skønne, at andre danske fabrikker ikke ville kunne klare eksport af betydning, fordi de ikke havde et indarbejdet kvalitetsmærke og ikke kunne konkurrere på prisen⁶¹. I øvrigt var irritationen naturligt nok stor i Goch/Godthaab over, at man på en måde stod i samme situation som før de dyrt købte sammenslutninger. Der var dog en tro på, at rationaliseringerne havde etableret et omkostningsniveau, der kunne imødegå enhver konkurrence. Hertil kom værdien af indarbejdede mærker og en udbygget kreds af melleghandlere. I Gosch/Godthaab gav man udtryk for, at de nye foretagender lod sig lede af teoretiske kalkuler, som ikke havde forbindelse med den praktiske virkelighed, mere eller mindre mærkelige patenter og så måske en tro på, at de nye foretagender ville blive opkøbt til overpris af de gamle fabrikker; en spekulation, der ikke var ukendt også i andre brancher⁶². Granpatentet tog man klart afstand fra efter 3 måneders praktiske forsøg, da kvaliteten ville blive for dårlig og produktionen for dyr. I flere projekter for nye fabrikker havde man omtalt den såkaldte kompletmaskine, der automatisk ilagde, paraffinerede, dypede og fyldte. På dette punkt reagerede Gosch/Godthaab ved at sikre sig eneretten for Danmark af det af 3 eksisterende systemer, man fandt bedst. I øvrigt agtede man snarest at indføre maskinen i produktionen. Ved generalforsamlingen 1904 kom Folmer Preisler i øvrigt med den oplysning, at man havde købt et nyt dansk patent på en såkaldt selvslukkende tændstik; dvs. en tændstik, der holdt op med at brænde, når flammen nåede til et bestemt punkt. Man regnede med assurandørernes interesse for dette produkt. Omtalen af den nye tændstik var lidt hurtigt ude, erkendte Preisler, men han kom med den, angiveligt fordi der var trængt meddelelse ud om den. Måske har et bimotiv været at holde kursen oppe på selskabets aktier, der selvsagt var under tryk under indtryk af de nye prospekter; f.eks. skete der store blancosalg i forbindelse med baissisternes børsspekulationer, uden at det dog rykkede kursen væsentligt⁶³. Selskabet blev i øvrigt ramt af en strejke i fabrikken på Nicolaivej i efteråret 1904. Den varede godt et par måneder og skyldtes de kvindelige arbejders utilfredshed med en formand, som de krævede afskediget på grund af, hvad der i dag hedder sexchikane. Han blev øjeblikkelig afsat som formand, men beholdt sin stilling som mekaniker, hvilket medførte strejkens udbrud. Sagen blev klaret med voldgift og havde næppe stor økonomisk betydning, da selskabet blot kunne intensivere produktionen på de andre fabrikker.

I august 1905 fremtrådte møllebygger H. Christensen på tændstikfronten. Han havde fra 1902 udtaget en halv snes patenter, alle vedrørende

tændstikproduktion⁶⁴. Nu ville han med baggrund i et uspecificeret konsortium etablere en andelsfabrik. Når konsortiet havde passende tilslutning fra forhandlere, skulle fabrikken opføres, og den skulle gradvis overgå til ejerne. Forhandlerne skulle garantere aftagelsen af 30 millioner æsker, hvilket var ikke mindre end en markedsandel på 30 %⁶⁵. I stedet for de sædvanlige 55 stikker i æskerne skulle den nye fabrik levere æsker med 70 stikker. Med aftagelsen fulgte aktier til forhandlere i et bestemt forhold. Når de udleverede aktier efter 9 års forløb nåede den samlede anlægskapitals størrelse, skulle fabrikken overgå til aftagerne. Reelt var det urtekræmmer Muncks ideer, der var genopstået med en fabrik ejet af forhandlerne og organiseret som andelsforetagende. Også denne gang var ideen bygget på et patent, nemlig møllebyggerens maskine, der kunne udtynde stikkerne, så der kunne være flere i æsken. Kyndige iagttagere var ikke optimistiske. En tyndere stikke knækkede lettere, navnlig på landet, ”hvor folk er temmelig hårdhændede”⁶⁶. Teknologien ville kræve træ af meget høj kvalitet, og det var i forvejen ikke for let at skaffe i tiden. Kalkulationen hvilede yderligere på en salgspris på 9½ kr. pr. mille, selv om prisen i øjeblikket var presset ned på 8½. Disse synspunkter blev imødegået af detailhandlerne, der kaldte det fremførte for bestilt arbejde⁶⁷. Bladet forklarede patentet på den måde, at i de eksisterende æsker kunne der kun være 55 stikker, fordi satshovedet var tykkere end træet, hvorimod møllebyggerens patent spidsede tændstikkerne til, så tykkelsen blev den samme, og der dermed blev plads til 15 stikker mere. Den eksisterende konkurrence og de nye rygter pressede kursen på Gosch-aktier ned på 86 medio oktober. Baissisterne var atter ude med store blancosalg⁶⁸. I efteråret 1905 var det, som om der blev trådt vande: Ville andelsfabrikken komme op at stå ? Ville Gosch/Godthaab finde frem til en overenskomst med Hellerup og Glødefri? For at markere sig satte Gosch/Godthaab priserne ned⁶⁹. I februar 1906 besluttede Hellerup at udvide aktiekapitalen til 250.000 kr. Ved at vende tilbage til gamle fabrikmetsmetoder efter et mislykket bekendtskab med kompletmaskinen ville Hellerup angiveligt kunne producere 150 mille om dagen; hertil kom Glødefris 80 og Gosch/Godthaabs 300 eksklusive eksporten. Med et dagligt indenlandsk forbrug på knap 400 var overkapaciteten op mod 50 %⁷⁰.

Regnskabsåret 1905/06 for Gosch/Godthaab blev ikke så strålende som de foregående. Resultatet af den egentlige drift halveredes, hvilket dels skyldtes, at man havde et billigt konkurrencemærke på markedet, dels at man fra 1. november 1905 havde foretaget en prisnedsættelse med 1 kr. pr. mille. Gosch/Godthaab levede dog fortsat først og fremmest på kvaliteten.

I maj 1902 blev »den electriske« tændstik markedsført af »Kjøbenhavns Tændstikfabriker og Aktietændstikfabriken Merkur«. Tændstikken var ikke spor elektrisk, men tog navn efter modefænomenet, elektriseringen. Den solgtes i æsker med ca. 80 stikker i stedet for de sædvanlige 55 til en pris, der var ca. 10 % større. Den var tilspidset og havde angiveligt ikke så eksplosiv en satsforbrænding som normale tændstikker, ligesom den blev markedsført som ufarlig. Når stikken var gået ud, var resten glødefri og kunne angiveligt kastes i en tønde krudt, uden at det ville afstedkomme dramatik.

Salget som sådan havde været tilfredsstillende, og fabrikerne valgte at fejre 50-års jubilæum (Godthaab blev aktieselskab 1855) med udsendelse af et (fortrinligt) jubilæumsskrift og oprettelsen af et asyl og vuggestue for arbejderne børn i en bygning, der hørte til Godthaab-komplekset⁷¹. Det var imidlertid andre forhold, der kom til diskussion på selskabets generalforsamling i maj. Ledelsen havde indstillet, at der blev udbetalt 5 % til aktionærerne, hvilket var mere end overskuddet fra driften samtidig med, at anlæggene stadig stod opført til den kraftige værdi 1,1 mill. kr. Et oppositionsparti, ledet af nogle børsvekslerere, (selv om generalforsamlingen fandt sted i børstiden!) kritiserede forholdet ud fra den kendsgerning, at afskrivningerne kun var 20.000 kr., udbyttebetalingen 80.000 kr. Vekslererne var I.S.Monies og W. Heckscher, et par rutinerede deltagere ved kursnoteringen, og de fik støtte fra vekselmægler Sigvardt Salomon. Angrebene var ikke uden skarphed, og formand Heide var i vanskeligheder. Navnlig ville Monies gerne vide, om bestyrelse og direktion var enige om udbytteindstillingen. Det er svært at forestille sig, at Monies ville stille spørgsmålet, hvis ikke han vidste, at der var uenighed⁷². Folmer Preisler måtte på talerstolen og indrømme, at direktionen faktisk kun havde ønsket 4%. Denne oplysning satte bestyrelsen i et dårligt lys. Situationen synes dog ikke at have været helt enkel. Sagen var den, at den dirrende uro inden for branchen gjorde den til et naturligt mål for spekulation, hvoraf baisse-spekulationen allerede er nævnt som produkt af de stadige rygter om en ny andelsfabrik. Hertil kom, at der foregik en udstrakt og rent spekulativ handel med aktiekuponer, dvs. reelt et væddemål om selskabers kommende

udbytter. Hvis andelsfabrikken kom på benene inden generalforsamlingen, ville det være usandsynligt, at Gosch ville give udbytte. Der sagdes at være handlet betydelige kvanta kuponer til 4 % og derunder. Det blev nu antydet, at bestyrelsen eller snarere et af dens medlemmer skulle have købt kuponer og derefter scoret fortjenesten ved at sætte udbyttet til 5 %. Der var naturligvis ingen beviser for en sådan uskik, og insinuationen blev afvist som opspind og vrøvl. På den anden side var det således, at så sandt som der var kuponkøbere, var der også kuponsælgere, og det lå i luften, at disse jo teoretisk kunne være oppositionens bannerførere, der havde konstateret, at de havde lavet en dårlig forretning. Oppositionen stillede forslag om et udbytte på 3 %, men det blev forkastet med 357 stemmer mod 179. I øvrigt hæftede Monies sig også ved den ejendommelighed, at man fortsat i regnskabet opererede med en indtægt på 32.000 kr. i udbytte for aktierne i "Københavns Tændstikfabrikker og Aktietændstikfabrikken Merkur", selv om dette selskab ret beset indgik i Gosch/Godthaab. Dette lidt mærkelige forhold skyldtes, at Gosch/Godthaab i stedet for at købe de pågældende fabrikker i stedet havde købt deres aktier for at spare købsomkostningerne⁷³.

I marts 1906 kom der et forslag fra Hellerup og Glødefri i fællesskab til Gosch/Godthaab om en priskonvention. Forbruget inden for dansk toldområde eksklusive eksporten blev nu skønnet til at være 360 mille pr. dag. Forslaget gik ud på at tildele Hellerup og Glødefri 160 mille tilsammen og forhøje priserne med 1 krone pr. mille⁷⁴. Herudover var der lagt op til de sædvanlige aftaler i den slags konventioner om transport- og salgsbetingelser. Hermed var Folmer Preislers onde drømme gået i opfyldelse. Det var for sent at nå en tilfredsstillende overenskomst. På sit imponante brevpapir, hvor brevhovedet fra "De forenede danske Tændstikfabrikker" fyldte 1/3 af pladsen og inkluderede en gengivelse af samtlige medaljer, der i tidens løb var tilgået de forskellige fabrikker i sammenslutningen, meddelte han budbringeren, at forslaget var uden interesse for "De forenede". Afslaget var dog ikke mere definitivt, end at samtaler fortsat fandt sted. Men Hellerup Tændstikfabrik gennemførte en gennemgribende ombygning for at øge kapaciteten⁷⁵. Hvad der i øvrigt var mest af interesse i branchen i begyndelsen af 1906 var den nævnte udvidelse af Hellerups aktiekapital, der fulgtes af en bestyrelsesudvidelse. Ud trådte prokurist Hansen, ind kom grossererne P. Karberg, Ludvig Nissen og R. Sthyr samt fabrikant O. Hansen. At få den gamle grosserer Sthyr ind i bestyrelsen var en god ting, når man betænker de handelsforbindelser, han havde gennem sit indarbejdede handelsfirma Sthyr & Kjær. Det var en klar styrkelse af Hellerup Tændstikfabrik.

Til udformning af de etiketter, der skulle pryde æskerne fra Købmændenes Tændstikfabrik, blev der udskrevet en konkurrence. Derfor var disse etiketter de eneste, der blev præget af samtidens kunstneriske stil.

Købmændenes Tændstikfabrik

I sommeren 1906 blev der taget afgørende initiativer til at få gang i andelsfabrikken. Ved et møde den 16. juli med deltagelse af 50 købmænd fra hele landet blev andelsselskabet "Købmændenes Tændstikfabrik" dannet med den københavnske urtekræmmer A. Calberg som formand. Den kommende fabrik skulle grundes på en produktion af 30.000 mille årligt. Kapitalen skulle være 225.000 kr., skaffet dels ved lån dels ved andele, som man formodede tegnet af forhandlerne. Andelskapitalen skulle forrentes med 5 %. Fabrikken skulle starte, når man havde tilsagn om aftagelsen af 15.000 mille årligt, hvilket der hurtigt blev opnået tilsagn om. Bestyrelsen kom til at bestå af købmændene Calberg og V.Fock, København, købmændene Chr. Jensen, Ringsted og Korsberg, Slagelse, samt overretssagfører Emil Philipson, København⁷⁶. Det fremgik, at købmændene havde kig på møllebygger Christensens omtalte patent med den tilspidsede tændstik⁷⁷. I øvrigt lå det i luften, at købmændenes initiativ havde det formål at kanalisere noget af storkapitalens indtjening ud i forhandlerledet. På Urtekræmmerbladet var stemningen lidt mat. Man gjorde opmærksom på, at det nye initiativ var anderledes end de tidligere, men "Hermed være dog ikke af os sagt noget-somhelst pro eller kontra, som eventuelt forpligter os til ansvar i denne sag⁷⁸." Det må skønnes, at provinskøbmændene var mere med denne gang, end da Chr.Munck var fremme med sit initiativ. En kritisk røst var der

midt i den positive stemning blandt købmændene. Den tilhørte købmand V.V.Ågård i Århus, formand for Centralorganisationen af Detailhandlerforeninger i Jylland. Han kunne ikke se, hvor udbyttet blev af, hvis man kun producerede 15.000 mille, ligesom han mente det uheldigt, at købmændene bandt sig til aftagelsen, uanset kvaliteten på stikkerne⁷⁹. Endelig tvivlede han på, at netop tændstikfabrikation var det rigtige felt at slå ind på under de herskende forhold, hvor der var 3 fabrikker i forvejen. Ågård mente i øvrigt ikke, at de bestående fabrikker udnyttede købmændene i utilbørlig grad⁸⁰. Ågårds indlæg førte til, at Detailhandlerbladet lod det spørgsmål optage, om redaktionen vidste, om Ågård var blevet medlem af Gosch' bestyrelse. Redaktionen svarede med det modspørgsmål, om spørgeren ikke forvekslede Ågård med hans gode ven Chr. Munck⁸¹! Andelsfabrikken rumlede videre hele efteråret; "spørgelsesfabrikken" blev den kaldt i pressen. Formand Calberg blev syg og blev afløst på formandsposten af Vald. Fock, mens købmand Helme fra Roskilde indtrådte på den ledige bestyrelsesplads⁸². Bestyrelsen rejste rundt på Sjælland for at finde det rette sted for fabrikken. Aktuelle var Køge, Roskilde, Korsør og Skelskør. Der blev stadig spekuleret i Gosch-aktier i takt med udviklingen, og i december 1906 var der udbudt store poster kuponer til 3 %⁸³. I samme måned kom den forhenværende ejer af Godthaabsvejens Tændstikfabrik, Oscar West, frem med nogle betragtninger over købmændenes kalkulationer. Han betragtede det som udelukket, at der som angivet kunne sælges for 7 kr. pr. mille. Det ville give betydelige tab, når man så hen til fabriktionsprisen⁸⁴; måske i størrelsesordenen 50.000 kr. Bag købmændenes kalkule stod den svenske ingeniør Albin Lagerquist, der tidligere havde arbejdet på Glødefri, hvor han havde kalkuleret til priser på 7,15 til 7,20 pr. mille, bekræftet af direktør Edv. Jørgensen. Sammen med møllebygger Christensen forsvarede Lagerquist projektets forsvarlighed. Diskussionen blev uforsonlig og havde tendens til at blive ført på det personlige plan. Oscar Wests advarsler bar ikke frugt. Den 20. december blev det meddelt, at bestyrelsen havde købt grund i Skelskør (til stor ærgrelse for Køge)⁸⁵. Vald. Fock kunne oplyse, at der var tegnet et årligt minimumssalg på 15 millioner æsker, og kapitalen var skaffet til veje med 75.000 i andele, 75.000 i obligationslån og 75.000 i banklån⁸⁶. Valdemar Fock blev administrerende direktør, den tekniske leder blev direktør Smidt fra Gelatinefabrikken i Køge, mens nævnte Lagerquist blev satsmester⁸⁷. Det forlød, at grundsælgeren, kammerherre Castenschiold til Borreby havde tegnet "aktier" for 25.000 i fabrikken, ligesom lokale folk i Skelskør havde tegnet for andre 20.000. Kammerherren blev udnævnt til æresborger med diplom "meget smagfuldt udført med

gammel gotisk skrift og initialer i forskellige farver", indbundet i et omslag af brunt presset læder med guldrammeornamenter; så stor var byrådets bejstring over at have fået dette industrielle anlæg med en forventet besætning på 70 mand placeret i byen⁸⁸. Fabrikken var for så vidt et privat foretagende, da man ikke havde nogen organisationsmæssig støtte fra købmandsstanden⁸⁹.

Man skulle nu tro, der var tændstikfabrikker nok i drift og under opbygning i Danmark, men det var ikke møllebygger Christensens opfattelse. Han var tydeligvis blevet sat af med sit patent, der tillod op til 75 stikker i hver æske. Efter at have trukket sig ud af Skelskørselskabet efter uoverensstemmelser med bestyrelsen henvendte han sig i januar 1907 til offentligheden med et projekt til endnu en andelsfabrik, der skulle have et filantropisk grundlag, idet nemlig overskuddet skulle bruges til hjælp og understøttelse for kræft-, lupus- og tuberkulosepatienter "samt andre alvorlige syge"⁹⁰. Alle landets sogne og byer skulle forpligte sig til at tage deres forbrug fra en fabrik, der anvendte Christensens patenterede maskiner. Der skulle være et tilsynsråd, repræsenterende hele landet, bestående af f.eks. folketingsmænd, mente Christensen, der faktisk forestillede sig, at den nye fabrik ville overtage hele markedet, når man havde anlagt fabrik til 5-600.000 kr.! Møllebygger Christensen vedlagde kalkulationsmateriale, der pegede hen på en fortjeneste på 50 eller 60 % af anlægskapitalen. I marginen på Folmer Preislers eksemplar af prospektet skrev denne med sin nydelige skrift: "...et teoretiske regnestykke som ovenstående er overhovedet idioti. Hvor bliver Gosch & Co., Glødefri af – der regnes slet ikke med deres produktion". Og videre:" Hvem borger for disse kalkulers rigtighed". En del aviser slugte prospektet, men Preislers interne kommentarer karakteriserede bedst møllebyggeren, der havde fattet en uheldig kærlighed til tændstikindustrien. Han indgik senere i et konsortium med professor L.V.Birck og overretssagfører Ejnar Hansen omkring nogle af sine patenter, som de i 1910 solgte til Glødefri for 4.000 kr. samt licens i tilfælde af anvendelse⁹¹.

Kartellet dannes

Købmændenes fabrik var endnu ikke operativ, men de bestående fabrikker havde nok at gøre med den gensidige konkurrence. I begyndelsen havde konkurrencen fra Glødefri været fair nok, men vanskelighederne fra midten af århundredets første årti bragte Glødefri til at anvende illoyal konkurrence i form af efterligning af bestående etiketter. Tordenskjold-mærket var guld værd, og allerede i 1888 var en konkurrent blevet dømt, da han præ-

senterede statsmanden Hannibal Sehested på sin etiket i en sådan form, at han betænkeligt lignede søhelten⁹². Glødefri prøvede nu noget af det samme, idet man præsenterede balletdanseren og skuespilleren Charlotte Wiehe-Berény (1865-1947) på æskerne. Hun var en af hovedstadens mest yndede skuespillerinder og virkede på Folketeatret og Casino. Hun blev nu fremstillet dels i brystbillede uden hat, dels på en fra Tordenskjold mere forskellig etikette og her med hat. Etiketten med brystbillede blev forbudt ved dom i marts 1907, og samme skæbne overgik andre af Glødefris etiketter. F.eks. havde "De forenede" fra et af de overtagne selskaber Den lille hornblæser på sokkel. Glødefri forsøgte sig med Chr. IV på sokkel, og her gik dommen også fabrikken imod⁹³.

For at gå ind i den skærpede konkurrence besluttede Gosch/Godthaab at bygge ny fabrik. De eksisterende anlæg var ikke gearret for tidens mekanisering, og det var ikke praktisk at have to fabrikker, der efter tidens forhold lå fjernt fra hinanden. Der måtte forholdsvis større råvarelagre til, og en del kørsel var der frem og tilbage; endvidere ville der kunne vindes meget ved kun at have ét, moderne dampanlæg⁹⁴. Af sin bankforbindelse Privatbanken, der som bekendt lededes af selskabets formand Axel Heide, blev købt en grund på Islands Brygge på 50.000 kvadratalen, angiveligt en billig pris på grund af bankens imødekommenhed. Beliggenheden gav direkte adgang til havn og bane samt arbejdskraften på Christianshavn. Anlægsomkostningen skønnedes at være ca. 600.000 kr., og det var tanken at sælge de eksisterende anlæg på Amager og Frederiksberg til en anslået pris af 400.000 kr.

I regnskabet for 1906/07 havde man i øvrigt taget hensyn til kritikken fra det foregående år omkring aktiearrangementet fra sammenslutningens tid og gennemførte nu afskrivninger og opretholdt kun den fungerende fabrik i Randers som et aktiv. Til stor tilfredshed for talsmænd blandt de fremmødte⁹⁵.

I marts 1907 fulgte Glødefri op med meddelelsen om en udvidelse af aktiekapitalen til ½ million kr. og bygning af en ny tændstikfabrik i Århus⁹⁶. Den skulle være færdig i efteråret 1907 og beskæftige 90 mand.

Som forholdene tegnede sig, var der lagt op til en betydelig overproduktion⁹⁷. Gosch/Godthaab ville med lethed kunne producere de 100.000 mille, som hjemmemarkedet kunne aftage. Hvis Glødefri fik sin fabrik i Århus, kunne den producere i alt 90.000, hvortil kom Hellerup med 40.000 mille efter ombygning 1906.

Hvad der skulle blive årsagen til et nærmere samarbejde, fabrikkerne imellem, var en strejke i sommeren 1907. Strejken havde sin opkomst i, at

Hellerup Tændstikfabrik blev først etableret i 1904. Her ses en elegant etiket med ugle. Hellerup gik også til kongeslægten for at finde koryfæer og præsenterede prins Christian, senere den X, i mange udførelser gennem årene.

overenskomstforhandlingerne mellem Kvindeligt Arbejderforbund og både Glødefri og Hellerup brød sammen. Da Gosch/Godthaabs overenskomst også nærmede sig udløb, gennemførte fabrikken lockout, da samlede forhandlinger viste sig forgæves. Lockouten omfattede også fabrikken i Randers, og ialt blev 240 kvindelige arbejdere lockoutet, eller de strejkkede⁹⁸. Fra arbejderside udpegede man direktør Hjalmar Madsen, Gosch/Godthaab som den hovedskyldige i konflikten, idet det hævdedes, at han havde forhindret en overenskomst med Glødefri og Hellerup⁹⁹. "Hvor længe skal direktør Madsens onde vilje holde de fattige tændstikarbejdere ude i elendigheden?" spurgte Social Demokraten¹⁰⁰. Forbløffende nok steg Gosch 7 points på Børsen. Det blev tilskrevet den omstændighed, at de tre fabrikker blev enige om at forhøje prisen med 1 kr. pr. mille¹; samt rygter om, at Gosch havde indgået fordelagtige aftaler med fabrikker i Belgien og Tyskland².

Den sidste oplysning bragte bud om en sag af perspektiv. Af de danske fabrikker var det som nævnt kun Gosch/Godthaab, der eksporterede, og det var ikke store sager, højst 15.000 mille æsker³. Eksporten var indarbejdet for årtier tilbage, ikke mindst gennem Godthaabs Hamborg-forretning, på et tidspunkt, da svenskerne stort set var enerådende og deres priser høje¹. Eksporten levede kun på kvaliteten. Nu, med den truende alvorlige overproduktion i sigte, var det naturligt for Gosch/Godthaab at vende blikket udad. Samarbejde med det sydlige udland var ingenlunde ukendt for

Gosch. Han og Davidsen havde allerede 1881 indgået en kontrakt med to hollændere om instruktion i produktion af sikkerhedstændstikker. Det skulle hollænderne betale 5.000 kr. for, og de måtte ikke konkurrere på dansk grund eller videregive den tillærte know-how. Til gengæld havde de eneret i Holland⁵. Nu var problemstillingen en anden. Det gjaldt om at finde et sted, der kunne danne basis for eksport, og her syntes Belgien ideel. Arbejdslønnen var den halve af den danske, og der var næsten ingen råvareindførselstold⁶. Ved et tilfælde fandt man en passende virksomhed i byen Ninove lidt vest for Bruxelles ved Schelde-floden. Det var L.Cobbaert & Prové. Ligeledes blev der stiftet en kontakt i Tyskland til firmaet Otto Miram i Cassel-Bettenhausen. Eneindehaveren hed Georg Schwiening, og i hans fabrik indskød Gosch/Godthaab 200.000 mark til 5 % rente, variabel. Hvis overskudet fra 1/7 1908 oversteg 80.000 mark, skulle det overskydende tilfalde Gosch/Godthaab indtil 90.000 var nået, derefter lige deling. Fra 1/7 1909 var Gosch/Godthaab garanteret mindst 10.000 mark i gevinst, og kontrakten løb til 1/7 1913⁷. Arrangementet blev ikke til lykke. Fabrikken gik konkurs i foråret 1912. Hvor stort nettotabet blev, vides ikke.

Den belgiske forbindelse fik øjeblikkelig betydning derved, at da Gosch/Godthaabs lager slap op under arbejds konflikten, lykkedes det at fremstille stikkerne på den belgiske fabrik⁸. Endnu mere betydningsfuld var prisafstalen med Glødefri og Hellerup, idet den førte direkte til et nærmere samarbejde i form af et priskartel, en overenskomst, der blev afsluttet den 18. september 1907. I de kommende år blev der holdt møder på højeste plan, idet de respektive fabrikkers direktører mødtes 7-8 gange om året for at diskutere og træffe beslutning i alle mulige merkantile anliggender langt ud i detaljen⁹. I det første møde blev der fremlagt på tro og love erklæringer om salgets størrelse fra april 1902 til ultimo marts 1907. Det var for Gosch/Godthaab 463.390 mille og for Glødefri 105.305 mille. Der forelå ingen tal for Hellerup, hvilket sandsynligvis skyldes, at fabrikken på grund af forskellige vanskeligheder måske først for alvor fik en stabil produktion fra 1907.

Den 18. oktober nåede arbejds konflikten sin afslutning efter 17 timers intensive forhandlinger. Efter omstændighederne var begge parter tilfredse med det opnåede resultat¹⁰. På trods af strejken forøgede Gosch/Godthaab nettooverskudet i regnskabsåret 1907/08, ligesom der blev udbetalt 5 % til aktionærerne. Det skyldtes bl.a., at man havde forceret produktionen i foråret med henblik på den forventede arbejds konflik¹¹. Fremtiden tegnede sig lys, og aktionærerne summede af tilfredshed ved generalforsamlingen¹². Den nye toldlov havde ikke givet væsentlige forringelser i toldbeskyttelsen

på hjemmemarkedet, og det nye produktionsanlæg på Islands Brygge var ved at være klar. Under næsten eksemPELLØS opmærksomhed blev det præsenteret for pressen i april 1909. Kong Frederik den 8. og prinsesserne Thyra og Dagmar kastede glans over begivenheden. Under de herskende turbulente forhold i finanssektoren i forbindelse med bankkrisen 1907-08 var det ikke lykkedes at afhænde de gamle fabrikker på Amager og Frederiksberg.

Købmændenes Tændstikfabrik i Skelskør var nu klar efter forskellige forsinkelser i leveringen af svenske maskiner. Det fik mere karakter af et aktieselskab end af et andelsselskab, da andelshaverne ikke hæftede for selskabets forpligtelser¹³. Glødefri opgav imidlertid at bygge ny fabrik i Århus, antagelig på baggrund af priskartelaftalen. Andelsfabrikken blev ikke taget særlig alvorligt af Gosch/Godthaab. Man lod den passe sig selv i tiltro til, at den ikke kunne klare sig ud fra sine teoretiske kalkulationer¹⁴. Vurderingen syntes foreløbig at være rigtig. Allerede i efteråret 1908 måtte fabrikken søge et foreløbigt moratorium, hvorefter der skulle søges ny driftskapital¹⁵. At det kneb med afsætningen var uomtvisteligt. Ved en auktionsforretning for cigarer og vin på Børsen i maj 1909 var der også udbudt 1/4 million prima tændstikker fra Købmændenes Tændstikfabrik¹⁶. I de gamle fabrikkers direktionskontorer var man mere end i offentligheden klar over, hvor det bar hen med Skelskør-fabrikken. Kraftige prisnedsættelser fra købmændenes fabrik blev i pressen fejlagtig tolket som skarp konkurrence. I virkeligheden har det sandsynligvis været desperat behov for penge, der var årsagen. Allerede i december 1909 var fabrikken færdig. Slutspillet var ikke særlig pynteligt. Godsejer Castenschiold havde tilbudt at indskyde 20.000, hvis bestyrelsen kunne skaffe 30.000. Det kunne den godt, men måtte stille krav om, at direktør Vald.Fock flyttede til Skelskør. Det ville han ikke, (han blev senere direktør på Glødefri) og i stedet fandt man i firmaet Moses G.Melchior en ny direktør, Samson. Nu trak Castenschiold imidlertid lånetilsagnet tilbage, og det var tuen, der væltede læsset. Fabrikken gik konkurs. Der er ingen særlige tegn på, at De forenede Tændstikfabrikker hjalp den på vej til konkursen ved priskonkurrence. I pressen blev det udlagt således, at kartellet lod Glødefri nedsætte priserne for at kvæle købmandsfabrikken. Grunden til Glødefris nedsættelse var sandsynligvis en anden, nemlig at der rundt om i landet af grossister og mellemhandlere blev solgt under priskuranten, hvorfor Glødefri anmodede kartellet om lov til at sætte priserne ned til samme niveau¹⁷. I september 1909 forlød det endvidere som årsag til kursfald på Gosch-aktier, at prisaftalen med de andre fabrikker stod foran afvikling pr. 1/4 1910 på grund af den

stærke konkurrence med købmændenes fabrik. Det var rigtigt, at overenskomsten blev opsagt, men ikke på grund af konkurrencen. Det skyldtes besværligheder med at administrere en fælles prispolitik, der heller ikke var særlig populær i offentligheden¹⁸. I stedet blev prisaftalen afløst af en "hovedoverenskomst" i 1910, hvis detaljer ikke er kendt, men som gik ud på et samvirke, vendt mod eventuelle nye konkurrenter. Det første resultat af det nye samvirke var, at fabrikkerne i fællesskab købte Købmændenes Tændstikfabrik ved tvangsauktion 20/4 1910. Prisen blev 90.000 kr., ret billigt i forhold til forsikringssummen, der androg 200.000 kr¹⁹. Hvor styrtende billigt det var, fremgår af, at højesteretssagfører Rée på et fællesmøde på Gosch/Godthaabs kontor i marts blev bemyndiget til at byde op til 175.000 kr²⁰. Efter købet kunne fabrikernes direktører samles og formulere et cirkulære til udsendelse. Det blev angivet, at man havde købt fabrikken, dels fordi den ikke skulle henligge til eventuel ny eksperimentering, dels fordi købesummen var meget lav. Det sidste argument var lidt tvivlsomt i betragtning af, at man ville have givet det dobbelte²¹. Videre hed det i cirkulæret, at man havde ladet fabrikken i fred for at bevise, at der var tale om uholdbare løfter og misvisende projekter, når der gang på gang var planer om etablering af mindre fabrikker. Endvidere havde man ikke haft større tilbøjelighed til at træde op mod den stand, der skulle afsætte produkterne. "Og sikkert ingen vil herefter kunne fortænke os i, at vi fremtidig vil udnytte denne styrke, såfremt vore fælles interesser på en eller anden måde skulle trues". Endelig blev det fastslået, at de tre fabrikker fremover ville konkurrere på priserne, men "overholde en vis overensstemmelse i salget". Det pegede frem mod Preislers ideer om kvoteordning, måske i forholdet 300-70-60 mille om dagen for henholdsvis Gosch, Glødefri og Hellerup. Herefter blev gevinsten delt. Maskinerne blev overtaget af de tre fabrikker til 25 % af deres værdi. De var forholdsvis moderne og kunne anvendes i de respektive fabrikker inklusive Ninove og Randers²².

Den belgiske forbindelse

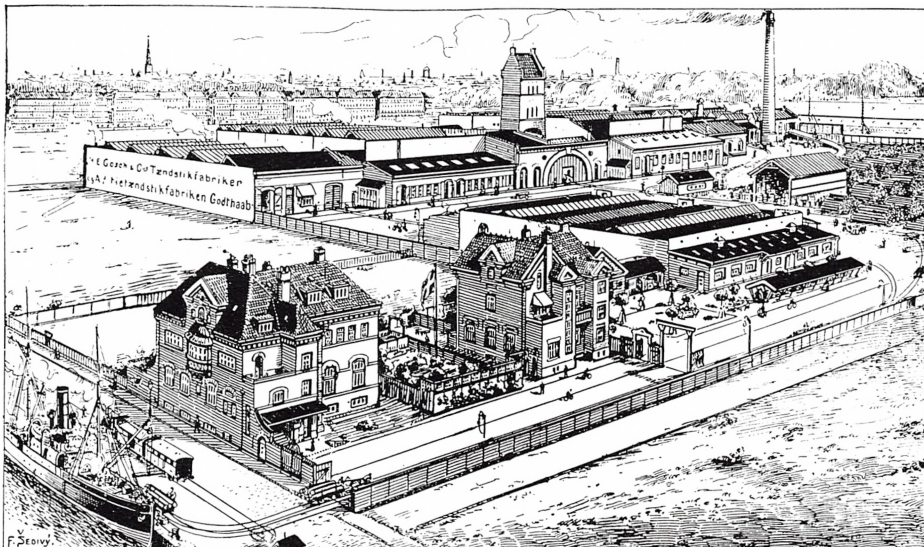
Arrangementet med det belgiske firma fandt sin faste form i 1908. Firmaet ejedes af Louis Cobbaert, der i en alder af 64 ønskede sin fabrik forvaltet af yngre kræfter. Da det var uhyre svært at skaffe kapital til industrielle gøremål i Belgien, var alliancen med Gosch/Godthaab tiltrækkende²³. Aktieselskabet Kjøbenhavns Export Tændstikfabrik (KET) blev nu dannet under belgisk lovgivning, men med hjemsted i København og drift i Ninove, der også var sæde for bogholderiet. Formålet var at overtage Cobbaerts virk-

somhed for 600.000 frcs., hvoraf Gosch/Godthaab skulle købe for 310.000. For goodwill eller mærker blev der ikke betalt en krone²⁴. Bestyrelsen skulle være på 5 medlemmer, 2 belgiere, valgt af belgiske aktionærer, og 3 danskere, valgt af danske aktionærer²⁵. Bestyrelsesformand blev Oscar David- sen. Bestyrelsen skulle blandt sine egne udnævne to såkaldt administreren- de delegerede, en belgisk og én dansk. Cobbaert havde fast plads som den ene, så længe han sad i bestyrelsen, mens den danske post først skulle be- sættes med Preisler i to år, derefter Madsen ligeledes i to år.

Louis Cobbaert var den største tændstikfabrikant i Belgien, opdraget og uddannet inden for branchen. Han havde opfundet den såkaldte universal- maskine, som sparede mange hænder. I korthed betød dette patent, at det gamle rammesystem blev forladt til fordel for borede trærammer, hvilket ud over lønbesparelsen også medførte kvalitetsforbedringer, da maskinen både efterpolerede, paraffinerede og dyppede. Folmer Preisler anså Cobba- erts maskine for at være den bedste blandt de mange kompletmaskine-mo- deller på markedet. Der var det problem, at de belgiske arbejdere mangle- de både tradition og dygtighed i sammenligning med de danske, og de bel- giske fabrikanter var ikke særlig kvalitetsbevidste, men Preisler havde en lys tro på, at man kunne forene de skandinaviske fordele med de belgiske²⁶. I den årsberetning, som Gosch udsendte 1910, var vurderingen af den bel- giske fabrik tegnet i lyse toner. Ganske vist havde man tabt 26.000 kr. i det forgangne regnskabsår, men det havde været et byggeår med henblik på at forøge produktionen fra 150 mille pr. dag til 450 på længere sigt, og allere- de i det regnskabsår, der begyndte 1. april 1910, regnede man med at nå 350 mille. "Fabrikken præsenterer sig i dag som en fuldt ud moderne møn- sterfabrik" hed det i årsberetningen. De lyse toner var bestemt for offentlig- heden og konkurrenterne. Virkeligheden havde andre nuancer. Tab og at- ter tab kunne man konstatere ved årsskiftet 1909/10, i alt 38.000 frcs. Også halvårsopgørelsen for det nye år viste underskud på 17.600 frcs. Da besty- relsesformand Oscar Davidsen i januar 1910 besøgte det udmærkede nyan- læg (maskinerne var leveret af den svenske fabrikant Gerh. Arehn, der også havde leveret maskiner til Købmændenes Tændstikfabrik), gik fabrikken utilfredsstillende²⁷. Derfor fik Davidsen og Preisler overtalt Hjalmar Mad- sen til et 4 måneders ophold i Ninove, hvor han fik ansat en god dansk formand i fabrikken ved navn C. Bech. Han var fætter til Madsen, 28 år og den egentlige tekniske leder, selv om underdirektør Charles Prové havde den formelle tekniske ledelse. Nu savnede man en merkantil leder, skønt man for så vidt respekterede Cobbaerts autoritet og erfaring, men fandt, at han ikke kunne leve op til nutidens krav. Den nye merkantile leder fandt

Folmer Preisler i den 35-årige hollænder Louis Justman-Jacob. Han havde tilbragt 5 år i Japan og Kina i import-eksport øjemed. Derpå giftede han sig med Preislers søster og etablerede et agentur i New York, hvor han nu havde siddet i 2 år. I sin henvendelse til Justman-Jacob gav Preisler en nøje og optimistisk beskrivelse af situationen og gav udtryk for store forventninger, idet det var planen at konkurrere direkte med svenskerne, både kvalitets- og prismæssigt. Allerede på dette tidspunkt fandt Preisler, at den nuværende produktion var bedre end den almindelige belgiske²⁸. KET havde forbindelse med hollænderen i forvejen, da han repræsenterede fabrikken i USA. Cobbaert blev betydet, at samarbejde med Justman-Jacob var nøglen til beståen i stedet for fallit. Det vides ikke præcis, hvornår Justman-Jacob tiltrådte, men i august fik han en gennemgribende beretning om situationen, formentlig udarbejdet af Preisler²⁹. Den var noget mere lige på end det mere lokketoneprægede brev, der skulle overtale ham til at tage stillingen. Det fremgik, at Gosch havde regnet med, at de 300.000 frcs. samt hypoteklån på 200.000 frcs. ville række, men det viste sig for det første, at anlæggets ombygning blev betydeligt dyrere end beregnet, for det andet at det var umuligt at få et belgisk hypoteklån. Derfor måtte Gosch indskyde ikke mindre ned 525.000 frcs. i kreditter. Den 1. august havde varelageret nået en uhyre størrelse til en værdi af 287.000 frcs., og det hørte til Justman-Jacobs første opgaver at få det nedbragt. I øvrigt var produktionen kun halvt så stor, som man havde beregnet. Gosch/Godthaab havde slået sig hårdt på den belgiske virkelighed. I Cobbaerts fabrik var kvaliteten, da Gosch/Godthaab kom til, meget svingende fra dag til dag, maskinerne gennemgående dårlige, det samme var bygningerne, og belgiernes produktionsforhold var både uøkonomiske og upraktiske. Der var uorden, uregelmæssighed, manglende opsyn, ingen uddannelse for arbejderne. Der var heller ingen kalkulationer eller lønningsbøger. Alle disse ting måtte bringes i orden, og det var de blevet for stor bekostning. På den merkantile side stod det ikke bedre til. Ingen anede noget om kostprisen; det gik således til, at hvis andre fabrikker kunne sælge til en bestemt pris, så mente Cobbaert og Prové også de kunne. Der var ingen lagerbog og ikke en gang et pengeskab.

Også dette var i princippet bragt i orden, og kun den faste hånd manglede endnu: en moderne, merkantil leder i Justman-Jacobs skikkelse. Det var nemlig således, at hver gang de danske bestyrelsesmedlemmer vendte hjem til København, begyndte den belgiske slendrian igen. F.eks. var der gået uforsvarlige varer til Orienten, så man tabte 20.000 frcs. og mistede noget af renomméet. Endvidere ændrede belgierne uden videre på driften og på

H. E. Gosch & Co.s Tændstikfabriker og Aktietændstikfabriken Godthaab kunne i april 1909 fremvise sit nye anlæg på Islands Brygge. I baggrunden ses fabriikken med trælagerpladsen foran. I forgrunden ses indgangen fra Islands Brygge. Den første, imponerende bygning er administrationsbygningen. Første etage optages af kontorer; under denne etage var der spiselokaler, arkiv og portnerbolig, mens anden etage indeholdt direktørboligen. Den næste store bygning var den såkaldte funktionærbygning, der indeholdt bolig for forvalter, satsmester og maskinmester. I bygningens stueetage var der asyl og vuggestue med plads til 30 børn.

Tegning i Danske virksomheder, 1912, Politikens forlag.

recepterne. De sidste blev behandlet meget skødesløst. F.eks. kopierede Prové et svar til Madsen i sin almindelige kopibog, skønt det indeholdt en nøje opskrift på en under store bekostninger erhvervet recept på en såkaldt non-poisonous sats; endda på et tidspunkt, hvor selskabet lå i forhandlinger med udenlandske fabrikker om salg af denne recept³⁰. Gosch/Godthaab truede direkte med at trække sin kredit på 525.000 frcs. tilbage for at begrænse tabet, hvis ikke belgiere kom til orden. Det synes, som om de nye kræfter fik stabiliseret situationen, og i marts 1911 nåede man op på 420 mille pr. dag i produktion. Arbejdertallet på Ninove-fabrikken var ca. 450³¹.

På hjemmemarkedet blev imidlertid den svenske konkurrence til stor overraskelse for f.eks. Folmer Preisler pludselig stærkt følelig³². Det skyldtes toldloven 1908, der trods alt sænkede beskyttelsen med 16 %, hvilket fik svenskerne til at kaste deres overskud på markedet, så priserne trykkes. Mens den samlede import i 1908 og 1909 var på 4-6 tons om året, voksede

importen i 1910 til 65 tons, svarende til over 5 millioner æsker eller 4-5 % af det danske totalforbrug³³. Til forsvar stod fabrikkerne bag en henvendelse til offentligheden om at støtte danske industri gennem foreningen Dansk Arbejde³⁴. Kampagnen synes ikke at have haft medvind, for 1911 steg importen til 130 tons, i 1912 til 150 tons. Årsagen var delvis, at det gik dårligere i den svenske tændstikindustri end tidligere. En del oversøiske lande anlagde selv fabrikker, Tyskland lavede toldmure, og i Østasien overtog Japan markedet med billige og dårlige varer³⁵. Både Finland og Rusland eksporterede, og i Norge foregik en betydelig udvidelse af kapaciteten. I Østrig og Belgien blev der produceret billigst, men ofte af dårlig kvalitet. Med konkurrenceproblemerne inde på livet arbejdede svenskerne febrilsk på at indføre arbejdsbesparende maskiner, ikke mindst under indtryk af arbejdslønnens stigning. Den svenske import satte sig dog ikke nævneværdige spor i overskudet for regnskabsåret 1910/11 hos Gosch; og så var der endda strejke på fabrikken i Randers fra april til september 1910. En emission af 750.000 kr. partialobligationer med prioritet i det nye anlæg på Islands Brygge blev hurtigt tegnet på pengemarkedet i foråret 1911.

I pagt med ekspansionstraditionen i Gosch/Godthaab sad Folmer Preisler efter nytår 1911 og smedede vældige planer³⁶. Man kunne for en forholdsvis beskedne kapitalindsats simpelthen købe belgierne ud af KET og lade dem få Gosch-aktier som betaling efter en udvidelse af aktiekapitalen, men Preisler hældede mere mod to alternative og mere perspektivrige koncepter. For det første kunne han forestille sig en vældig udvidelse og omdannelse af Gosch/Godthaab fra de nuværende 1,6 mill. kr. til 2,8. Udvidelsen skulle ret ensidigt bruges til dels at sanere KET, dels købe alle aktierne, hvad der formentlig ville kunne give et samlet afkast på 250.000 kr. i Gosch/Godthaab, hvoraf 5-6 % kunne gå til aktionærene. Pengene skulle dels skaffes hos Gosch' og KET's nuværende aktionærer, dels ved at Jønkøping-Vulcan, den største svenske fabrik, gik ind med 150.000 kr., og det store engelske tændstikfirma Bryant & May med 250.000 kr. Resten af kapitalen, godt 1,2 mill. kr. skulle udbydes med lige store dele i Danmark, Sverige, England, Belgien og Frankrig. I bestyrelsen skulle der være 5 mand, hvoraf en svensker og en englænder på topplan, mens formanden skulle være dansk, formentlig Heide, mens Preisler forestillede sig som danske deltagere den frikonservative landstingsmand og finansudvalgsmedlem Frederik Hey samt admiral Richelieu, tidligere marineminister i Siam og bestyrelsesmedlem i meget vægtige danske selskaber. At den nye svenske konkurrence var en vigtig del af Preislers motivation fremgik af, at han forestillede sig til gengæld for arrangementet, at Jønkøping ikke måtte

eksportere til Danmark, men tværtimod støtte mod anden svensk import samt acceptere fælles råvarekøb. Til gengæld kunne man stille Jønkøping-fabrikken i udsigt et nært samarbejde med KET, der jo opererede i et lavtlønsland. Da Preisler skulle opsummere fordelene for udlændingene kom han i tanker om, at man jo kunne give et ridderkors til de to udenlandske bestyrelsesmedlemmer.

Det andet forslag, som Folmer Preisler tumlede med, var ideen om at stifte et nyt selskab under navn af Dansk-Internationalt Tændstik Kompagni. Det skulle omfatte Gosch/Godthaab/Merkur, KET samt E. & F. Kreuger, Kalmar-Mönsterås. Hovedpunktet var her en alliance med Jønkøpings formodet værste konkurrent. Brødrene Kreuger stod bag Mönsterås Tændstikcksfabrik og Kalmar Tændsticksfabrik. De to producerede 430 mille æsker dagligt og beskæftigede ca. 225 arbejdere. Kapitalen skulle være 3,5 mill., og Preisler forestillede sig også efter dette koncept et indskud fra Jønkøping og Bryant & May samt udbud af restbeløbet i de fem lande. Gennem råvareindkøb, udveksling af forbedringer og besparelser forestillede han sig en økonomi, der praktisk taget forhindrede udbytte-svigtende år.

Slutspil i Ninove

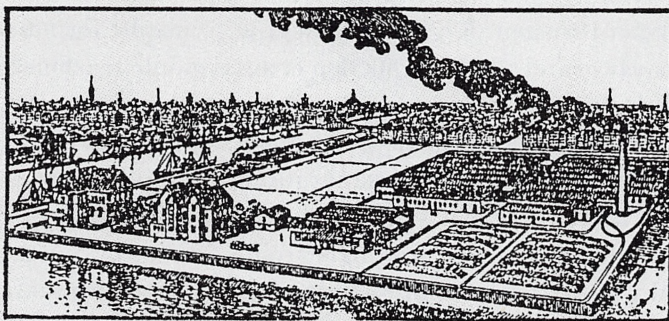
Preislers tanker kom ikke til udfoldelse, hvilket formentlig skyldtes en helt ny udvikling i Belgien. Der blev dog ført seriøse forhandlinger med Jønkøping i mindst et halvt års tid fra efteråret 1912³⁷.

Fra juni 1911 blev der arbejdet energisk på et skabe et vældigt belgisk syndikat, bestående af 10 fabrikker under navnet "Union Allumettiere". Denne trust ville komme til at kontrollere 90 % af den belgiske produktion, og den producerede dagligt i alt 3.000 mille æsker³⁸. Uden KET ville trusten ikke blive dannet, da Ninove-fabrikken var den eneste, der for øjeblikket kunne konkurrere med svenskerne. Direktionen i Gosch/Godthaab tog situationen med iskold ro. Man havde tid til at vente. Det var knap nok tilfældet for Ninove-fabrikken administrerende direktør, L. Justman-Jacob. I marts 1912 talte han stærkt for KET's tilslutning til trusten. Han havde svære likviditetsvanskeligheder på fabrikken og mente, der skulle puttes flere hundrede tusinde frcs. ind³⁹. Han anså en prisaftale med syndikatet for udsigtsløs, fordi man ikke kunne stole på belgiere. Det var folkekarakteren, mente han. Derfor ville den indenlandske konkurrence fortsætte, indtil der ville forekomme sammenbrud. Justman-Jacob havde ikke megen tiltro til KET uden trusten. "Du kan ikke beskyjde mig for forrædderi eller

mangel på mod”, skrev han til Folmer Preisler, ”...jeg har kæmpet som en løve og kan fremvise resultater..” Fabrikken arbejdede imidlertid stadig ikke, som den skulle, og det var stadig ikke muligt at nå ned på de kalkulationsomkostninger, der var forudsætningen for salg til de stipulerede priser. ”...min private mening er, at fremtiden for KET uden for trusten fører til ruin for os alle.....jeg må tage hjem nu, da jeg er brudt ned”. Ydermere havde Justman-Jacob noget uoverlagt allerede gennem KET’s sagfører i Bruxelles søgt kontakt til trusten for en mulig kontrakt. Direktør og svoger Folmer Preisler blev vred, meget vred. For det første anså han Justman-Jacobs holdning for at være alt for pessimistisk, dernæst var han til skade for Gosch’ taktiske position⁴⁰. Han havde fået besked om at holde sig væk fra de forhandlinger, der pågik mellem parternes sagførere, men var alligevel mødt op, ligesom han altså havde haft følere ude for sin egen person. Preisler bad ham stole på direktionen i København i bevidsthed om, at ethvert virkelig forbindende tilbud ville komme under overvejelse. ”Til at give op hører der ingen dygtighed, og til at give efter vil vi altid finde tid nok. Er trusten seriøs, får vi det, vi forlanger”. Samme dag skrev Preisler til Bruxelles-sagføreren, at trustens foreliggende tilbud var fuldstændig uantageligt, næsten fornærmende; men selv om syndikatet havde bragt forhandlingerne til et sådant punkt, hvor enhver diskussion måtte anses for ganske håbløs, ville han dog overlade til sagføreren at afgøre, om der skulle forhandles videre.

Det skulle der, og et resultat blev nået allerede ved et afgørende møde i Bruxelles den 27. marts⁴¹, hvor Preisler deltog fra dansk side. Mødet førte frem til en konvention af 3. april, efter hvilken Gosch/Godthaab modtog 430.000 frcs. aktier i den nye trust og 100.000 i obligationer til 5 %, første prioritet. Endvidere fik man ret til en plads i bestyrelsen og en i revisionen under forudsætning af, at en vis part af aktierne ikke blev solgt. Aktierne kunne i det hele kun udbydes gennem et banksyndikat. Endelig sikrede Gosch/Godthaab sig fælles råvarekøb⁴². Det sidste havde især betydning på træområdet. Træet var i de senere år blevet ringere, men nu fik trusten angiveligt magt og midler til at sende folk til Rusland for at udsøge og opkøbe træet.

Den nye situation kom ikke til at befordre en god stemning i det dansk-belgiske forhold. F.eks. kom det allerede i september 1912 til et sammenstød i et bestyrelsesmøde i KET mellem Preisler og den belgiske tekniske direktør Mertens. Preisler ville have planer og salgsspecificeringer og en nøje vurdering af, hvilke maskiner, der burde investeres i. Og først og sidst en ingeniør ansat. ”Hos os er det et studium at lave tændstikker; her mener

Det kristelige Hvilehjem „Bethesda“ ved Nexø

er aabent fra 1ste Juni til 15de September. Omgivet af Skov og beliggende i Nærheden af en sjælden smuk Sandstrand, hvor forfriskende Østersøbade faas, har Hjemmet Betingelserne for et Hvilehjem i rette Forstand.

Hjemmet ledes i kristelig Aand.

Prisen er fra 2 $\frac{1}{2}$ —3 $\frac{1}{2}$ Kr., i Forhold til Værelsets Størrelse, Montering, samt hvorvidt det benyttes alene.

Gæster kan ogsaa optages udenfor nævnte Tid efter Aftale.

Nærmere Oplysninger hos Frk. Sophie Petersen, „Bethesda“, Nexø. Bornholm.

Bogtrykkerens mareridt: rod i klicheerne. I en uidentificeret avis fik man placeret den nye tændstikfabrik på Islands Brygge som illustration i en annonce for et bornholmsk hvilehjem. Annoncen har helt sikkert vakt opsigt på »A/S H. E. Gosch & Co.s Tændstikfabriker og Aktietændstikfabriken Godthaab«.

man, det hele går af sig selv”, sagde Preisler, idet han antydede, at Mertens mente det under sin værdighed at konferere med C. Bech, der stadig var formand på KET⁴³. Et resultat af dette møde var, at Preisler personlig havde fået nok og ønskede at udtræde af Union Allumettieres bestyrelse, men hverken i trusten eller i Gosch/Godthaab kunne man acceptere dette.

Ved årsopgørelsen 1912/13 måtte Gosch/Godthaab notere en halvering af overskudet. Årsagen var hovedsagelig vigende priser på grund af den svenske konkurrence, men i øvrigt også stigninger i råvarepriserne. F.eks. var de russiske træpriser steget kraftigt⁴⁴. På generalforsamlingen ønskede ingen ordet, og formand Heide gjorde opmærksom på, at man snart ønskede bemyndigelse til at optage fabrikation af blyanter, den senere Viking-fabrik.

Det følgende og sidste regnskabsår før den store krig blev ikke bedre; det spinkle resultat blev først og fremmest tilskrevet en strejke i ”højsæsonen” fra medio oktober til medio november 1913. Den begyndte i Randers, men bredte sig uventet i form af en sympatistrejke til København.

Hvad angår det belgiske eventyr fortsatte det – som det næsten var at

forvente – i samme skure. På KET's fabrik steg produktionen ikke, efter at den var indgået i trusten. KET blev pålagt at fremstille formater, som fabrikken ikke var gearet til; derfor fik den et antal gamle maskiner i frygtelig forfatning⁴⁵. De måtte udblødes med petroleum for overhovedet at kunne skilles ad for reparation. Muligvis for at imødekomme kravene om præcise kalkulationer blev der indført bureaukratiske tilstande, der blev betegnet som idiotiske, set fra en dansk synsvinkel. Satsmesteren skrev op, vejede og målte, førte indviklede bøger, som han brugte 1 time til at overgive til en kontormand i stedet for at kunne holde øje med selve produktionen. Tre ansatte bestilte ikke andet end at kalkulere. Planløse eksperimenter gav uro blandt arbejdere og mestre, mens det ikke kunne lade sig gøre at få etableret et højst nødvendigt halvtag, så man også kunne ekspedere i regnvejr. Hertil kom, at transportsystemer for færdigvarer den ene vej og råvarer den anden vej blev grundig forkludret. Preislers desperation var permanent. I et brev til en efter hans opfattelse fornuftig belgier beklagede han de latterlige instruktioner ”fra en direktion, der troner i ophøjet majestæt på en kontorstol og derfra tror at kunne lede et så kæmpemæssigt foretagende”. Ovenikøbet, fremgår det af sammenhængen, var trusten indstillet på at lade Justman-Jacob gå, endnu en stor fejltagelse, mente Preisler. Det er forståeligt, at Preisler senere fastslog, at der var tale om anstrengende år, som nær havde ødelagt hans helbred⁴⁶.

Da den store krig brød ud, blev Belgien meget hurtigt et sted, der var dårlig egnet til industrivirksomhed. Niove-fabrikken var lige ved at blive ødelagt, og al produktion ophørte med krigens udbrud og året 1914 ud. I de følgende år afskrev Gosch/Godthaab kraftigt på sine belgiske aktiver, som man betragtede som højst risikable. Efter krigen blev obligationer og aktier i Union Allumettiere solgt til en god pris, så tabet atter blev indvundet⁴⁷.

Konklusion

Tændstikloven af 1874 fjernede hurtigt tændstikproduktion som uhumsk husflidsproduktion i kældre og baggårde. Fremtiden tilhørte de kapitalstærke selskaber, der ved slittig investering kunne holde takt med de teknologiske fremskridt, der medførte en hurtigt stigende mekanisering. Foruden et antal mindre fabrikker af vekslende betydning voksede to store op: H.E. Gosch & Co. samt Godthaab, hvoraf Gosch først og fremmest med sine Tordenskjold-stikker forsynede hjemmemarkedet, mens Godthaab takket være sin farmaceutisk uddannede stifter, O.Chr. Green, tidligt kom ind på

eksportmarkedet via familieforbindinger i Hamborg. I 1898 købte Gosch Godthaab-fabrikken, hvorpå den finansielle igangsætter på tændstikområdet, direktør Axel Heide fra Privatbanken, samlede de øvrige fabrikker af nogen betydning i en anden sammenslutning. 1902 købte Gosch/Godthaab alle aktierne i denne sammenslutning, og dermed var tændstikproduktionen samlet i et selskab, "De forenede danske Tændstikfabrikker", med fabrikker på Amager, Frederiksberg og i Randers. De to første blev 1909 afløst af en splinterny fabrik på Islands Brygge.

Syndikatet fik imidlertid ingen ro. Tidligere tids lukrative forhold i branchen lokkede nye konkurrenter til, i rækkefølge Glødefri, Hellerup samt Købmændenes Tændstikfabrik i Skelskør. Konkurrencen førte i 1907 til en priskartelaftale mellem De forenede, Glødefri og Hellerup, mens Skelskør-fabrikken hurtigt gik konkurs under de herskende forhold, hvor en betydelig overproduktion trykkede priserne. Samtidig blev konkurrencen fra de store svenske fabrikker meget følelig, da den nye toldlov 1908 forringede beskyttelsen med ca. 16 %.

For at omgå problemer med told og høj arbejds løn gik "De forenede" ind i et samarbejde med en belgisk fabrik. Det var hensigten at lade billige produktionsforhold indgå med dansk know-how i en lønsom produktion, der skulle konkurrere med svenskerne på verdensmarkedet. Det belgiske eksperiment blev en skuffelse. Det viste sig, at den belgiske virkelighed, der var præget af stærkt konservative ledelsesstrategier og en ringe uddannet arbejdskraft, ikke lod sig påvirke stort. Det blev ikke bedre, da den belgiske fabrik med de store danske interesser indgik i et belgisk mastodont-syndikat. Den første verdenskrig væltede spillet over ende. Belgien blev slagmark, og der var ikke mere at gøre.

I en ny storhedstid for dansk tændstikindustri efter krigen skulle det vise sig, at selv de afskrevne belgiske investeringer dog kunne sælges til en god pris.

Noter

Ved henvisninger til arkivet fra H.E.Gosch & Co. angives "Gosch", efterfulgt af det arkivnummer, sagen eller aktstykket har.

1. Rigsdagstidende, ordentlig samling 1873-74, tillæg A, 1933-34.
2. Jubilæumsskrift 1855-1905. De forenede danske tændstikfabriker, upag.; herefter Jubilæumsskrift.
3. Ib Gejl: Tændstikloven 1874; i Erhvervshistorisk Årbog 1986.
4. Gosch 4001. Skøde- og ommatrikuleringserklæring fra Sjællands stiftamt.

5. Gosch 4204. Interessentskabskontrakt for Actie Tændstikfabriken Godthaab ved Kjøbenhavn.
6. Samme.
7. Ugeskrift for retsvæsen, højesteretsdomme, 901.
8. Poul Sørensen: Fortegnelse over danske tændstikfabrikanter og tændstikfabriker, 1969, upag.; herefter Poul Sørensen.
9. Gosch 4001. Indbydelse til aktietegning i Frederiksberg Aktie-Tændstikfabrik.
10. Jubilæumsskrift.
11. F. Preislers selvbiografi i Ordenskapitlet.
12. Gosch 70. Købekontrakt mellem A. Sørensen og Gosch af 8/1 1878.
13. Samme. Lånedokument af 9/2 1878.
14. Gosch 71. Interessentskabskontrakt af 31/12 1878.
15. Samme. Love for Aktieselskabet H.E.Gosch & Co.s Tændstikfabriker af 13/4 1882.
16. Gosch 70. Kontrakt og overenskomst fremlagt i den konstituerende generalforsamling 28/3 1882.
17. Gosch 71 og 100.
18. Gosch 100. Overenskomst af 7/2 1882.
19. Greens danske fonds og aktier.
20. Social Demokraten 9/2 1902.
21. Gosch 13221. Driftsregnskab for A/S H.E.Gosch & Co.s Tændstikfabriker 1/4 1895-31/3 1896.
22. Gosch 74.
23. Samme. Cirkulærebog for Godthaab.
24. Samme.
25. Samme. Cirkulærebog for Godthaab.
26. Samme. Aktionærfortegnelse.
27. Samme. Cirkulærebog for Godthaab.
28. Gosch 4204. Statutter for Actie-Tændstikfabriken Godthaab ved Kjøbenhavn.
29. Gosch 4208. Tallene 1891-1895 for Godthaab oplyst af Th. Green i brev.
30. Samme. Brev fra Axel Heide til Oscar Davidsen af 26/3 1896.
31. Samme. Købstilbud af 5/5 1898.
32. Gosch 4205. Forslag til aktionærerne af 11/5 1898.
33. Poul Sørensen.
34. Social Demokraten 30/9 1900.
35. Nationaltidende 27/9 1900.
36. Gosch 4204. Erklæring af 30/6 1898.
37. Greens danske fonds og aktier 1899.
38. F. Preislers selvbiografi i Ordenskapitlet.
39. Folkets Avis 24/1 1908.
40. Nationaltidende 27/9 1900.
41. Social Demokraten 16/10 1900.
42. Nationaltidende 27/9 1900.
43. Randers Arbejderblad 30/10 1900.
44. Social Demokraten 8/1 1903.
45. Gosch 140.
46. Samme. Kartelaftale mellem selskaberne.
47. Social Demokraten 8/1 1903.
48. Greens danske fonds og aktier 1905.
49. Gosch 4500. Udkast til tale i anledning af Glødefris 25 års jubilæum 1/9 1926; herefter Udkast.
50. Gosch 292. Brev til Axel Heide af 3/9 1902.
51. Gosch 4410. Statusbog Glødefri 1902-1954.
52. Udkast.
53. Gosch 4404. Møllebygger H. Christensens forslag til en andelsfabrik.
54. Børsen 16/9 1903.

-
55. Købmandsbladet 2/10 1903.
 56. Børsen 11/12 1903.
 57. Børsen 10/1 1904.
 58. Berlingske Tidende 7/1 1904.
 59. Børsen 10/1 1904.
 60. Samme.
 61. Beretning om virksomheden 1903-04.
 62. Samme.
 63. Børsen 15/5 1904.
 64. Gosch 4404.
 65. Børsen 22/8 1905.
 66. Børsen 26/8 1905.
 67. Detailhandlerbladet 8/9 1905.
 68. Børsen 4/11 1905.
 69. Samme.
 70. Børsen 15/2 1906.
 71. Beretning om virksomheden 1905-06.
 72. Børsen 16/5 1906.
 73. Børsen 1/6 1907.
 74. Brev fra fabrikant Rud. Nielsen.
 75. Industrieretning 1906.
 76. Detailhandlerbladet 20/7 1906.
 77. Aftenbladet 24/7 1906.
 78. Urtekræmmerbladet 5/8 1906.
 79. Købmandsbladet 10/8 1906.
 80. Købmandsbladet 24/8 1906.
 81. Detailhandlerbladet 31/8 1906.
 82. Detailhandlerbladet 14/12 1906.
 83. Middagsposten 13/12 1906.
 84. Børsen 15/12 1906.
 85. Berlingske Tidende 21/12 1906.
 86. Dansk Handelstidende 22/12 1906.
 87. Skelskør Avis 14/1 1907.
 88. Skelskør Avis 31/12 1906.
 89. Jysk Handelsblad 13/12 1909.
 90. Gosch 4404.
 91. Samme.
 92. Gosch 4405. Forligstilbud af 13/8 1888.
 93. Børsen 6/3 1907.
 94. Beretning om virksomheden 1906/07.
 95. Børsen 1/6 1907.
 96. Århus Amtstidende 15/3 1907.
 97. Industrieretning 1906.
 98. Arbejdsgiveren 19/6 1907.
 99. Social Demokraten 10/7 1907.
 100. 18/7 1907.
 1. Børsen 18/7 1907.
 2. Politiken 18/7 1907.
 3. Industrieretning 1906.
 4. Gosch 551.
 5. Gosch 70. Kontrakt af 8/3 1881.

6. Beretning om virksomheden 1907/08.
7. Gosch 156. Udateret kontrakt.
8. Beretning om virksomheden 1907/08.
9. Gosch 135. Forhandlingsprotokol for udvalget for den overenskomst, der er afsluttet mellem Gosch/Godthaab, Glødefri og Hellerup af 18/9 1907; herefter Protokol.
10. Beretning om virksomheden 1907-08.
11. Samme.
12. Børsen 17/6 1908.
13. Industrieretning 1907.
14. Gosch 4801. Udateret notat af F. Preisler.
15. Børsen 10/12 1908.
16. Berlingske Tidende 18/5 1909.
17. Protokol 29/10 1909.
18. Beretning om virksomheden 1909/10.
19. Statstidende 12/3 1910.
20. Protokol 26/10 1910.
21. Cirkulære af 21/10 1910.
22. Protokol 24/5 1910.
23. Gosch 4801, udateret notat af F. Preisler.
24. Beretning om virksomheden 1907/08.
25. Gosch 4801. Love for selskabet.
26. Gosch 4810. Udateret notat.
27. Gosch 4806. Referat af bestyrelsesmøde i Ninove 24/9 1910.
28. Gosch 4814. Detaljer vedrørende KET, kladde til eller kopi af brev til Justman-Jacob.
29. Gosch 156. Bericht für Herrn Justman-Jacob 31/8 1910.
30. Referat af bestyrelsesmøde 24/9 1910.
31. Beretning om virksomheden 1910/11.
32. Gosch 137. Saneringsforslag fra F. Preisler, januar 1911.
33. Industrieretning 1910.
34. Protokol 20/10 1910.
35. Gosch 137. Saneringsforslag fra F. Preisler, januar 1911.
36. Samme.
37. Gosch 135. Protokol.
38. Gosch 4801. Udateret notat.
39. Gosch 4807. Brev fra Justman-Jacob til Preisler af 7/3 1912.
40. Samme. Brev fra Preisler til Justman-Jacob af 12/3 1912.
41. Gosch 156. Uddrag af Preislers indberetning af april 1912.
42. Gosch 4801. Udateret notat.
43. Gosch 4806. Referat af bestyrelsesmøde 12/9 1912. 44. Beretning om virksomheden 1912/13
45. Gosch 4815. Udateret rapport fra C. Bech.
46. F. Preislers selvbiografi i Ordenskapitlet.
47. Beretning om virksomheden 1920/21.

A/S St. Croix fællessukkerkøgeri 1876-1887

AF HENRIK VEDEL-SMITH

Da De danske Sukkerfabrikker afleverede deres arkiv til Erhvervsarkivet, var der i afleveringen en smule materiale fra St. Croix Fællessukkerkøgeri, blandt andet forhandlingsprotokollen. I det følgende vil den danne basis for en beretning om ti års kamp for at sikre og styrke sukkerproduktionen på St. Croix.

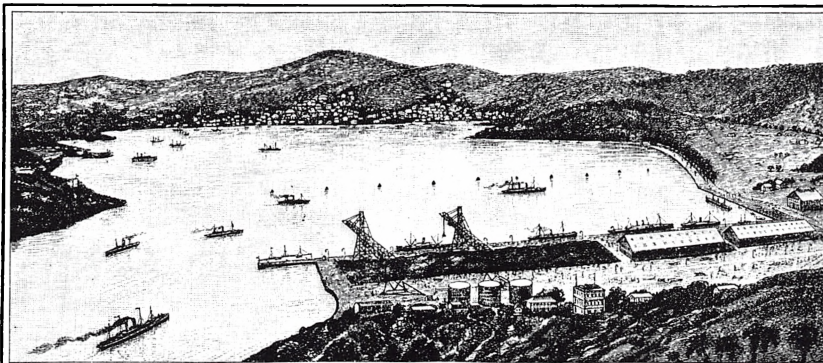
De dansk-vestindiske øers økonomi var stort set gennem hele perioden 1671 – 1916 baseret på sukkerproduktionen. Øernes geografiske placering og jordens frugtbarhed var deres eneste naturlige rigdomskilde, da der ikke var basis for minedrift med deraf følgende industri. For St. Croix' vedkommende var øens frugtbare jord særdeles velegnet til dyrkning af sukkerrør. Men der skete der en langsom udpining af jorden, da man ikke havde vekseldrift med andre afgrøder. En så stor afhængighed af en enkelt afgrøde gjorde øernes økonomi meget sårbar, både over for klimaændringer, udsving i sukkerpriserne og strukturforandringer. Vejret var ikke noget avlerne kunne stille noget op overfor, det var et forhold, der var en kalkuleret erhvervsrisiko. Herforuden var øernes økonomi særlig sårbar over for konjunktur og strukturforandringer. Fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet var økonomien præget af de forskellige kolonimagters indbyrdes stridigheder og krige. Der var derfor i lange tider stor efterspørgsel i Europa efter de sukkerladninger, der blev fragtet under dansk flag, da disse ikke blev opbragt. Dette gav øerne og de danske købmænd en god indtægt, men fra 1815, til øerne blev afhændet i 1916, har der næsten udelukkende været tale om en nedadgående linje i udviklingen¹.

Øernes produktionsformer ændrede sig stort set ikke fra omkring 1815 til midten af 1870'erne. Hos konkurrenterne var forholdene imidlertid et helt andet. Her var der tale om en rivende udvikling; både inden for udviklingen af roesukkerproduktionen i Europa og i tropeegnene var der tale om en udvikling i rørsukkerproduktionen, som plantageejerne på de dansk-vestindiske øer ikke havde mulighed for at følge med i. Dette hang bl.a.

sammen med, at produktionsbetingelserne og den anvendte teknik, om end primitiv, fungerede så godt sammen, at udnyttelsen og indsatsen var optimal. Disse forhold ændrede sig helt afgørende i løbet af 1800-tallet. Klimaændringer havde gjort det nødvendigt at lave kunstvanding på øerne i Vestindien, da regnmængden var taget af, men mulighederne for at gøre dette var ikke til stede på de danske øer. Den manglende jordpleje, bl.a. i form af vekseldrift eller gødskning, gjorde, at jorden blev mere og mere udpint med deraf ringere mulighed for en intensiv dyrkning².

Mens øernes sukkerproducenter i 1700-tallet havde en betydelig jordrente at arbejde med, medførte udviklingen gennem de første to tredjedele af 1800-tallet en konstant dalende jordrente, for i sidste tredjedel at blive til en ren underskudsforretning. Dette betød, at der ikke var midler til nødvendige nyinvesteringer, der eventuelt kunne have forbedret udviklingen og konkurrenceforholdet over for de andre øer³.

Fra at være en ganske god forretning for Danmark blev de danske vestindiske øer efterhånden handelsmæssigt uinteressante og økonomisk en belastning for statskassen. På denne baggrund er det egentlig ikke overraskende, at der 11. december 1851 af rigsdagsmændene Wilkens og Jespersen blev fremsat et forslag med det enkle budskab, at man skulle afhænde de danske besiddelser i Vestindien. Forslaget blev først 9. februar 1852 taget op til behandling til afgørelse af, om det skulle nyde fremme, eller om det skulle afvises. Wilkens, der fremlagde forslaget, begrundede det bl.a. med de finansielle forhold. Især efter frigivelsen af slaverne var økonomien for øerne, og dermed indtægten for statskassen, blevet formindsket. Han anførte blandt andet at ”Den hele næringsdrift i Vestindien udmærker sig ved, at der er ganske overordentligt vekslende konjunkturer. Det er en egenskab, der knytter sig til den hele sukkerproduktion, hvormed vore vestindiske besiddelser omtrent stå og falde;...”⁴. Senere i sin fremlægning sagde han ”Det er mig fuldkommen velbekendt, at man ikke sjældent nærer den formening, at de vestindiske besiddelser skulle være af en ganske særdeles betydning for Danmark med hensyn til handelen, og at den transatlantiske handel ville lide et ganske væsentligt afbræk, dersom Danmark skilte sig ved disse øer.”⁵ Wilkens spurgte også, hvad det egentlig var, staten vandt ved at have disse øer, for han mente, at man måtte være forbedret på ..”at dersom vi ville beholde disse øer, ikke blot i en række af år at måtte undvære de indtægter derfra, som man ellers hidtil i reglen har gjort regning på, men at man må vente at se dem også i fredens dage at falde os af hænde, efterat vi forgæves have bragt en række af offere, for at holde på dem... Men er det muligt at finde en køber?”⁶.

*The Port of St. Thomas
Danish West Indies
New Harbour in Longbay*

USA's interesse for de Dansk-Vestindiske øer skyldtes udelukkende de gode havneforhold på St. Thomas. Blandt modstanderne af øernes salg i 1902 var ØKs direktør H. N. Andersen, der hævdede, at den kommende Panamakanal ville betyde et økonomisk opsving for øen. For at få det fulde udbytte af dette opsving måtte havnefaciliteterne forbedres, så store oceangående dampere kunne gå direkte til kaj for losning og lastning. I maj 1912 fik et konsortium med bl.a. H. N. Andersen koncession til at foretage disse havneforbedringer. Kapitalen søgtes tilvejebragt ved udstedelse af aktier på 20 kr. for at gøre det til en folkesag. Billedet her er fra prospektet i forbindelse med færdiggørelsen af første del af havneforbedringerne.

Prospekt i De danske Sukkerfabrikkers arkiv, Erhvervsarkivet.

Men forslaget blev på det bestemteste afvist af regeringen; finansministeren tog ordet og fremhævede, at skulle spørgsmålet dreje sig om afhændelse, burde det, som det væsentligste, ikke være de finansielle betragtninger, man skulle fremhæve. Besiddelser som De dansk-vestindiske Øer, der i århundreder, hvad den ene af øerne angik, og en lang række af år, hvad den anden angik, havde været moderlandets ejendom. Det var en selvfølge, at der var blevet knyttet en række bånd af vidt forskellige karakterer, som man ikke bare uden videre kunne analysere med en sådan nøjagtighed, så man kunne sige, om det var en økonomisk fordel at afhænde øerne." Det er gået over i den almindelige bevidsthed, at De dansk-vestindiske Øer har en overordentlig væsentlig indflydelse på Danmarks handel og skibsfart, og jeg tror heller ikke, at det skal kunne nægtes, at de for København er af stor betydning, og aldeles vist er det, at der er en anden stad her i landet, nemlig Flensborg, for hvilken de i så henseende have en afgørende betydning."⁷

Spørgsmålet fik bl.a. Tscherning til at tage ordet for at fremhæve det for-

kastelige i, at man betragtede De vestindiske Øer som en handelsvare og ikke som en landsdel. Han kunne gå med til, at man i sin tid, da den største del af øernes befolkning var en handelsvare, kunne betragte øerne i helhed som en handelsvare.”. og, dersom vi nu lade den falde, står spørgsmålet altså uafgjort; der ligger en brand, om jeg så må sige, henkastet, og midlet til udslukningen er ikke givet ved siden deraf, men det skyldte vi at give; vi skyldte nu at skaffe en udtalelse tilveje, som i denne henseende kan bringe beroligelse.”⁸

Et andet og ikke mindre interessant forhold, som denne debat kunne afstedkomme, blev påpeget af David, der mente, at denne debat ville gøre ejendommenes værdi endnu mere til en bold for tilfældighederne, end tilfældet var på nuværende tidspunkt⁹. Enden på hele debatten blev, at lovforslaget blev nægtet fremme med stemmerne 57 mod 27.

Det var altså et signal fra Folketinget om, at man ikke var interesseret i at afhænde øerne, men samtidig var det ikke et klart signal. Der var kastet en brand i debatten, som ikke lod sig slukke, og som mere eller mindre bevidst kom til at præge forholdene på de vestindiske besiddelser.

Det var altså ikke nogen ny tanke at afhænde øerne, da man i forbindelse med fredsslutningen i Wien i 1864 sendte følere ud for at finde ud af, om Preussen og Østrig eventuelt var interesseret i at lade øerne indgå i fredsforhandlingerne, så Danmark kunne beholde Sønderjylland. Men ingen af parterne viste interesse for denne mulighed, og spørgsmålet kom derfor ikke til nogen nærmere drøftelse.

Muligvis som følge heraf, men i hvert tilfælde som følge af de overvejelser, man havde gjort sig i forbindelse med den amerikanske borgerkrig, henvendte De forenede Staters udenrigsminister sig i 1865 til Valdemar Raasløff, den danske regerings gesandt i Washington, for at forhøre sig, om Danmark kunne tænke sig at afhænde sine vestindiske besiddelser til USA. Raasløff blev grebet af tanken og anbefalede det stærkt over for den danske regering. Ministeriet Bluhme var dog ikke grebet af den samme begejstring for tanken. Ikke fordi man tillagde øerne den store værdi for Danmark, nogen indtægt af betydning fik man ikke fra øerne. Eksporten til øerne var lille, og der blev kun indført meget lidt sukker fra St. Croix. Men regeringen var bekymret over så kort tid efter tabet af hertugdømmerne at skulle afhænde yderligere en del af riget. I november 1866 kom ministeriet Frijs til, og nu var man nærmest ivrig efter at sælge øerne. Raasløff, der var medlem af denne regering, fik genoptaget forhandlingerne med det resultat, at man den 24. oktober 1867 sluttede en traktat om at sælge øerne St. Jan og St. Thomas, ikke St. Croix, til USA for 7,5 mio dollars. Grunden til denne

opsplitning lå i det forhold, at USA kun var interesseret i havnen på St. Thomas, mens de danske interesser hovedsageligt knyttede sig til St. Croix. Hvordan befolkningen på øerne stillede sig til dette arrangement er ikke helt klart, men en afstemning i januar 1868 gav et overvældende ja for et salg, idet 1244 stemte for og kun 22 imod. Stemmeberettiget var alle mænd over 25 år med indfødsret på de to øer eller med to års ophold på øerne. Den danske rigsdags to kamre behandlede traktaten og tilsluttede sig den. I mellemtiden var stemningen i USA slået om. Senatet ville ikke godkende købet, og i april 1870 udløb den sidste frist for godkendelse af traktaten. Nogle dage efter gik Raasløff af, og en måneds tid efter faldt ministeriet Frijs.

I 1870 blev der fremsat et "Forslag til lov om nogle øen St. Croix vedrørende finantielle foranstaltninger"¹⁰. Hovedideen var, at den danske statskasse i perioden 1871-75 skulle yde et årligt tilskud på 25.000 vestindiske dalere. Desuden blev finansministeriet bemyndiget til at anvende 250 000 v.d. til udlån blandt plantageejere mod behørig sikkerhed for at fremme sukkerproduktionen.

Årsagen til dette forslag var den stærke tilbagegang i St. Croix's velstand, der især i de sidste årtier formentlig skyldtes formindskelsen i øernes hovedindtægtskilde, sukkerproduktionen. Gennem flere år havde der været ugunstige nedbørsforhold med deraf følgende dårlige høstresultater. Høje dyrkningsomkostninger havde i den forbindelse svækket kreditten og nedsat ejendommenes værdi så meget, at de nu kun kunne anslås til omtrent halvdelen af, hvad de var værd omkring 1850. Dette havde yderligere betydet, at adskillige plantager, deriblandt endda nogle som ellers var anset for at være gode og veldrevne, fuldkommen var gået ud af dyrkning, d.v.s. nedlagt som sukkerplantager, uden at nogen del af jorden var bortforpagtet til sukkerdyrkning under andre ejendomme.

Naturligvis medførte disse fortvivlende forhold gentagne andragender, både fra Kolonialrådet og planterne om foranstaltninger, der kunne medvirke til at ophjælpe øens trykkede økonomiske forhold.

Man havde fra regeringens side været fuldt ud klar over problemerne og havde overvejet, hvad man skulle gøre, for at øens hovederhverv ikke helt skulle gå til grunde. Men de skridt, man havde tænkt sig at foretage, var blevet stillet i bero efter afslutningen af konventionen med De forenede Stater i 1867 om afståelse af St. Jan og St. Thomas, hvorefter en afståelse af St. Croix måske ikke ville være så fjern en mulighed.

Da det ikke blev til noget, kunne regeringen ikke længere udskyde de forandringer, der skulle hjælpe øen på fode igen, så meget mere som øens

plantageejere havde måttet gennemgå yderligere prøvelser i den periode, hvor salget af øerne ikke var afgjort. Både plantageejere, Kolonialrådet og guvernøren havde sendt bønskrifter om hjælp. En del af forslagene i de modtagne andragender kunne regeringen godt gå ind på, men andre var straks vanskeligere at acceptere. Blandt dem var især "... at øen må blive indlemmet i moderlandet som en integrerende del af dette, hvorved der navnlig er sigtet til øens optagelse i det danske toldsystem, således at øens produkter kunne indgå toldfrit i moderlandet som indenlandske, og dettes frembringelser på samme måde indgå toldfrit til øen,"¹¹. En indlemmelse som denne ville ganske vist give plantageejerne en meget betydelig fordel, men samtidig ville statskassen miste en indtægt, som den på dette tidspunkt ikke kunne undvære.

Det fremsatte lovforslag var naturligvis blevet til på baggrund af de andragender, man havde fået, men også på baggrund af undersøgelser, man havde ladet foretage. Det hed blandt andet således i en indberetning, 28. februar 1868, fra guvernementet for de dansk-vestindiske øer: "Spørges der nu om grunden til, at sukkerplantagerne i de senere år ikke have kunnet give noget tilstrækkeligt overskud, men tvertimod i de allerfleste tilfælde have medført underbalance og ruin for deres ejere, da må det, – bortset fra de øvrige omstændigheder, der her, som andetsteds, stedse må have større eller mindre indflydelse på resultaterne af landejendommenes drift, såsom ejerens eller bestyrerens personlige dygtighed eller mangel deraf, altfor dyre ejendomskøb, gode eller dårlige åringer, mangel på arbejdskraft, hvad enten af mennesker eller dyr, eller for bekostelig arbejdskraft osv. – erkendes, at en hovedgrund dertil, og det en aldeles afgørende, ligger i den omstændighed, at øens produkter for tiden ikke indbringe en pris, der nogenlunde kan svare til de med produktionens omkostninger og byrder"¹².

Det var dog et for voldsomt – udgiftsmæssigt set – forslag for Rigsdagen, og det blev derfor forkastet. Men det resulterede dog i nedsættelsen af en kommission, der skulle undersøge forholdene nærmere, og 8. januar 1875 fremlagde finansministeren i Folketinget et lovforslag, der gav "bemyndigelse for finansministeren til at understøtte anlægget af fællessukkerkogerier og oprettelsen af en kreditforening for sukkerplantagerne på St. Croix."¹³

Den økonomiske situation på St. Croix var blevet stærkt forværret i 1870'erne, hvilket bedst illustreres ved hjælp af sukkerhøstudbyttet. En middelhøst blev anslået til 9.000 fade à 1.500 pund. 1871 var sukkerhøsten på 16.800 fade, 1872 6.700 fade, 1873 6.400 fade og 1874 2.600 fade. Dertil kom, at prisen også var faldet.

Guvernementet havde flere gange og på flere punkter forsøgt at komme til enighed med Kolonialrådet for at få gennemført reformer, så man kunne forsøge at bryde den generelle nedgang, men forgæves. Især ville en reform af arbejderforholdene være på sin plads, men også her mødte man så stor modstand, at man valgte at lade spørgsmålet ligge, til der måtte vågne en trang til forandring, såvel hos arbejdsgivere som arbejdere, eller indtil løsningen kom af sig selv under indflydelse af de forandringer og forbedringer, der måtte komme af hele systemet for sukker-tilvirkningen.

Der måtte komme en ændring af vilkårene for sukkerdyrkningen for ellers ville hele øen gå ud af dyrkning, og dette til trods for, at de røer, der dyrkedes, var mere sukkerholdige end på de fleste andre vestindiske øer.

Spørgsmålet var, om man kunne ændre hele sukker-tilvirkningsprocessen.

Den dyrkningsmetode, der overvejende blev anvendt, betød, at plantageejeren foruden at være avler også var fabrikant og købmand. Da det var i kraft af de to sidste roller, han tilsyneladende tjente sine penge, var opmærksomheden ikke tilstrækkelig henvendt på dyrkningen og plejen af markerne. For at han kunne få mere tid til dette ret væsentlige og for at skabe mulighed for at udvinde mere sukker af rørafgrøderne, blev centralkokeriet anlagt.

Ideen med et centralkokeri var ikke dansk, men stammede fra de franske kolonier. De franske kokerier var alle baseret på et sporvejssystem, der forbandt hovedkokeriet med de enkelte plantager, der var tilsluttet for at få oparbejdet sukkerrørene. Dette system ville dog ikke umiddelbart kunne anvendes på St. Croix, da forholdene i det område af øen, hvor man havde planer om at anlægge det første kokeri, ikke var egnet til sporanlæg. Planen var at anlægge kokeriet på den østlige del af øen, hvor geografien gjorde det vanskeligt at anlægge sporbaner. En anden mulighed var at benytte det system, der blev anvendt i den franske roesukkerfabrikation, idet man her på de områder, hvor der blev dyrket røer, havde opført små anlæg, hvor man udpressede sukkersaften fra røerne og tilsatte den kalk for at rense saften og øge holdbarheden. Saften blev derefter ført til hovedkokeriet til viderebearbejdning. G.A.Hagemann havde i årene 1874 og 1875 foretaget en del undersøgelser herom. I 1874 var han på studietur til Frankrig, hvor han undersøgte de ovenfor nævnte forhold, og året efter tog han til St. Croix for at undersøge, hvilket af de to nævnte systemer, der ville være bedst egnet til øen, og desuden for at foranstalte en analyse af sukkersaftens holdbarhed. Der blev taget prøver fra forskellige plantager, og prøverne blev for en dels vedkommende taget med tilbage til Europa til nærmere

analyse. Det viste sig, at der ikke ville være noget, der hindrede, at man valgte en løsning, bestående af et hovedanlæg og små anlæg forbundet ved hjælp af et rørsystem. Øens geografi og den kapital, der stod til rådighed, gjorde desuden, at rørsystemet var den eneste løsning, man kunne vælge¹⁴.

Foruden Hagemanns undersøgelser havde regeringen også haft undersøgelser i gang, og efterhånden var stemningen blandt øens plantere mere og mere for en ændring af de bestående forhold, som gik på forpligtelser til leverancer af rør over en tiårs periode til et fælleskogereri. På det tidspunkt, hvor lovforslaget blev fremlagt, havde 2/3 af plantageejerne vist interesse for at binde sig til leverancer, og en stor del af ubehæftede plantager havde erklæret sig villige til at indtræde som interessenter i en kreditforening. Omkostninger ved anlægget af 2 fælleskogerier, ved henholdsvis Christianssted og Frederikssted og 10 saftstationer omkring på øen med rørledninger til kogerierne og sporveje til plantagerne, var foreløbig anslået til 1.500.000 vestindiske dalere¹⁵.

Lovforslaget gik ikke gennem Folketinget uden videre, men det blev ikke hindret fremme, som forslaget om at sælge øerne i 1851/52. Der blev arbejdet meget seriøst, og det viste sig hurtigt, at det ikke var målet, man var uenige om, men mere hvilke midler eller rettere hvor meget, man ville bruge for at nå målet. Det er værd at notere sig, at den begrundelse, der lå bag forslaget om at sælge øerne, men som meget kraftigt blev tilbagevist, siden 1862 blev brugt som begrundelse for at lave forbedringer. ”Det vil nu ses, at dette forslag, som er af en meget indgribende betydning for kolonierne selv, i det hele er bygget på en, som det forekommer mig, fornuftig og sund tanke. Vi kunne ikke ønske, at disse besiddelser skulle afgive nogen regelmæssig indtægt til staten, men vi kunne heller ikke ønske, at de skulle forvolde os nogen betydelig udgift.”¹⁶ Denne udtalelse var naturligvis ikke møntet på den forhandling, der foregik 1876, men afgivet i forbindelse med behandlingen af Kolonialloven af 27. november 1863, hvor man gik ud fra, at samtidig med, at øerne fik større selvstyre end hidtil, skulle de desuden i finansiell henseende være i stand til at klare sig selv; dette viste sig ikke at holde stik. En af grundene til, at man næsten hvert år i Rigsdagen måtte beskæftige sig med øernes, især St. Croix’ forhold, er allerede omtalt, men også bestyrelsen af øerne havde sin del af ”skylden”, da den var meget dyr og forholdsvis dyrere end på de omliggende øer. Det var mange gange blevet påtalt fra Folketingets side, at regeringen skulle nedbringe udgifterne ved administrationen, men uden resultat.

Med slaveriets ophævelse på De vestindiske Øer blev der af guvernøren, 26. januar 1849, udstedt en provisorisk anordning, der skulle regulere for-

holdet mellem arbejdere og arbejdsgiver. Hovedgrundsætningen i anordningen var, at indgåede arbejdskontrakter løb over et år, som var det tidsrum, der gik fra jordens forberedelse til høsten, samt at arbejdernes vederlag skulle bestå i forsvarlig bolig med en jordlod til egen avl og en dagsløn reguleret i tre klasser. Grunden til dette gennemregulerede system skyldtes, som det hed ”.. at de forrige ufri på ingen måde var istand til at kunne bestemme værdien af deres arbejde,..” og desuden var man bange for, at der skulle komme til at mangle arbejdskraft på plantagerne.

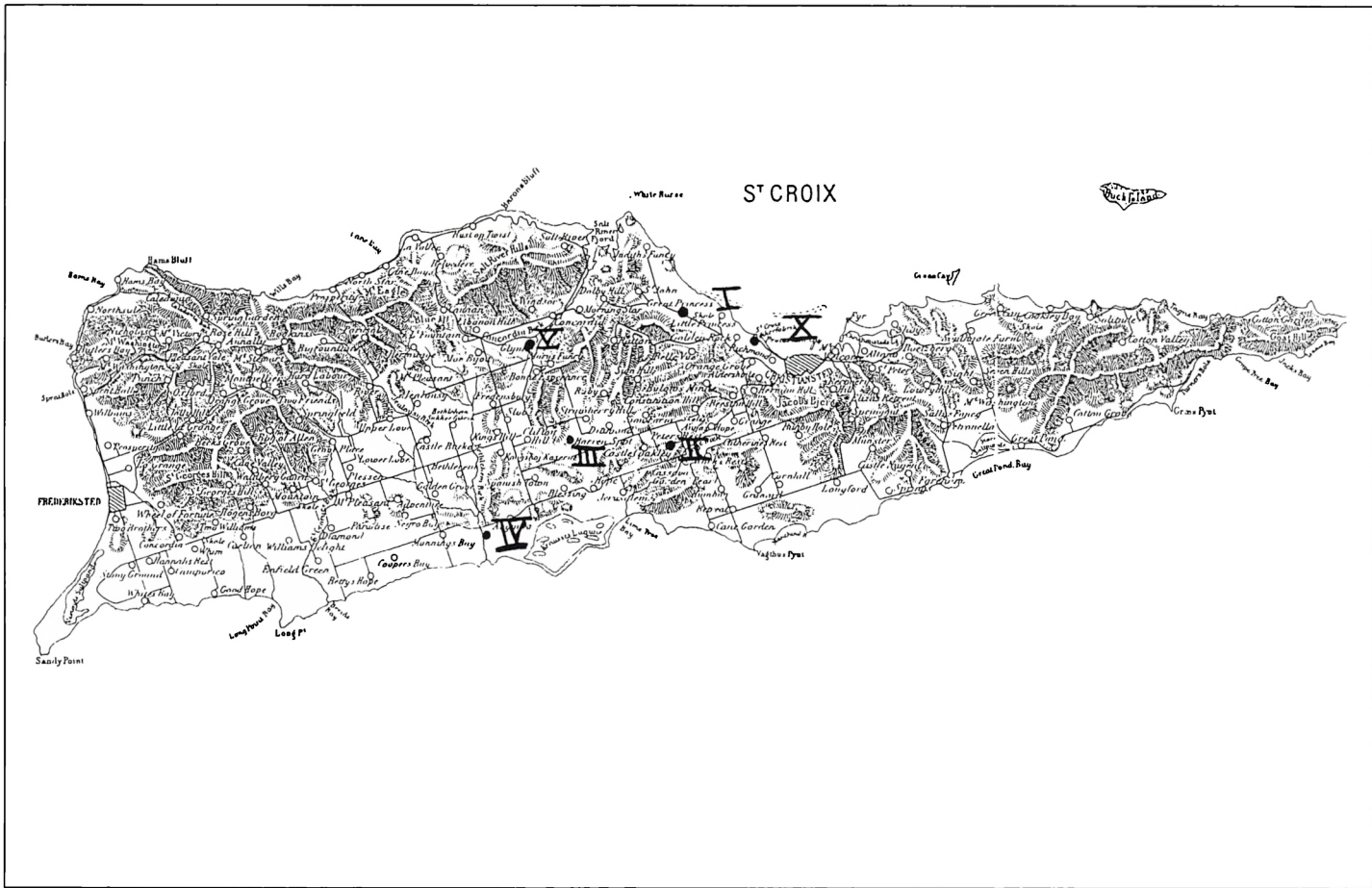
Dette system var arbejderne ikke særlig tilfreds med. Ganske vist var det erkendt, at de havde det bedre på de danske øer end på de andre, men utilfredsheden gik bl.a. på, at forskellen på at være ufri og undergivet arbejdskontrakten var svær at få øje på. Denne utilfredshed medførte desuden, at flere og flere arbejdere løsrev sig fra den tvungne tilstand på landet og tog ophold i byerne.

Det var disse forhold, som lovforslaget om at yde støtte til et sukkerkøgeri, skulle forbedre. Situationen var efterhånden så desperat for St. Croix, at alle betragtede sukkerkøgeriet som den forløsende institution, der kunne redde hele øens økonomi. Da lovforslaget endelig, 25. februar 1876, blev til lov, var der nogle ting i loven, der var blevet nedjusteret. Man ville til en begyndelse nøjes med at anlægge et fælleskøgeri i stedet for to, men med samme kapacitet som for de oprindelige to. Det er denne baggrund, der ligger bag de første optegnelser i forhandlingsprotokollen.

De første optegnelser i firmamæssig regi er referatet fra et møde, der fandt sted 31. maj 1876 på Toldbodvej, København, hos lensgreve Frijs. Foruden værten var følgende personer til stede:

Gubernør, kammerherre J.A. Garde
Etatsråd, bankdirektør C.F. Tietgen
Etatsråd, grosserer M.G. Melchior
Højesteretsadvokat S. Nellemann
Grosserer Georg Petersen
Fabrikant, cand. polyt. G.A.Hagemann

Mødet blev afholdt under formelle former, med valg af Garde som dirigent efter forslag fra Frijs. Dirigenten gav en kort redegørelse for sagens gang og fremsatte ønsket om, at en komite nu ville overtage sagens videre forløb. De øvrige deltagere i mødet erklærede sig villige til at deltage i en sådan og konstituerede sig som en interimskomite. Denne komite havde yderligere et medlem nemlig udenrigsminister, lensbaron O. Rosenørn-Lehn, der var forhindret i at deltage i mødet, men som på forhånd havde erklæret sig vil-

lig til i et og alt at følge grev Frijs, der for øvrigt blev valgt til formand med Tietgen som stedfortrædende formand. Udkast til en offentlig indbydelse, såvelsom til selskabets love, blev drøftet, men udskudt til en nærmere overvejelse mellem Nellemann og Hagemann¹⁷.

Ud fra dette referat kan der ikke være megen tvivl om, at de tilstedeværende har været blandt de personer, der i høj grad har haft indflydelse på lovforslaget. Denne forsamling repræsenterede både forbindelse til regeringen, styret af St. Croix, finansverdenen, handel og fabriksdrift samt teknisk viden.

Allerede 10. juni samledes komiteen igen, og det fremgik, at man havde henvendt sig til finansministeren for at få tilladelse til, at tegning og indbetaling kunne foregå ved finanshovedkassen og de dansk-vestindiske kolonialkasser. Man var desuden blevet færdig med lovene for selskabet og fastsatte den konstituerende generalforsamling til at skulle finde sted 4. juli 1876¹⁸.

Inden generalforsamlingen blev afholdt i Børsens læselokale, samledes interimbestyrelsen til et lille formøde. Det var nødvendigt, at man var orienteret om de foreløbige overslag over anlægget. Hagemann havde bl.a. indhentet tilbud fra forskellige fabrikanter, og ud fra disse havde han lavet følgende opstilling:

5 saftstationer á 103.675 kr.		518.375
Stor rørledning til 5 stationer		210.000
Telegrafledning		10.000
Sukkerkøeriet		838.018
Gærkar og gasværk		20.000
Andre udgifter, heri bl.a.		
Midlertidige gager	100.000	
Inventarium	80.000	
Renter og afdrag til regeringen	52.500	
		262.000
Agerdyrkningsredskaber		50.000
Driftskapital		91.107
I alt		2.000.000 kr

På kortet over St. Croix er placeringen af saftstationerne indtegnet. I Princess, II Peter's Rest, III Barronspot, IV Fair Plane og V Glynn. Hovedfabrikken X var placeret ved Christianssted. Kort udgivet af foreningen »De Danske Atlanterhavsoer« 1907.

Indtil videre var der tegnet aktier for 828.000 kr, som dels var indbetalt, dels med sikkerhed ventedes at komme til stede. Med denne kapital delvis til stede, og med et overslag, der holdt sig inden for det maksimale garanti-beløb, besluttede man, at foreslå selskabet konstitueret.

Den konstituerende generalforsamling blev ledet af guvernør Garde. Som komiteens formand var det lensgreve Frijs, der fortalte om de forhold, der havde foranlediget mødet afholdt. Han sagde bl.a. at ved regeringens, rigsdagens og privates samvirken var man nu kommet ind på en fordeling af det arbejde, der på øerne havde givet problemer. Loven satte agerdyrkerne på øerne i stand til med større kraft at virke for bearbejdelsen af jorden, mens aktieselskabet overtog fabrikationen. Dette skulle være en garanti for, at foretagendet ville lykkes. På de fransk-vestindiske øer var systemet allerede gennemført og havde været til stor fordel for plantageejerne. Dengang man kunne skønne, at regeringens lovforslag ville gå igennem, trådte en del mænd sammen for at påbegynde sagen, men p.gr.a. pengemarkedets stilling fandt man det ikke gunstigt straks at indbyde til aktietegning, men søgte underhånden at sikre sig, at grundlaget var til stede for en tegning. Resultatet af denne sondering havde resulteret i et beløb på omkring 700.000 kr. Derefter startede man aktieindbydelsen, som fik en tilslutning, der skønnedes at ville resultere i et tegnet beløb på omkring 900.000 kr. inden juli måneds udgang. Med 297 stemmer blev det derefter vedtaget at konstituere selskabet. Da lovene blev sat til debat, kom det til en mindre diskussion om hvor stor en andel af udbyttet, der tilkom rørleverandørerne samt det uheldige forhold, at reservefonden ikke blev tilskrevet med et bestemt beløb. Fordelingsnøglen i selskabets lovforslag var, at der først blev henlagt 5% til afskrivnings- og fornyelsesfonden, derefter udbetaltes 10% som udbytte til aktionærerne, derefter fik rørleverandørerne deres andel, og det resterende beløb blev godskrevet reservefonden. Grunden til, at reglerne var blevet således udformet, var at man efter samråd med guvernør Garde havde været nødt til at slutte kontrakter med plantageejerne, forinden der overhovedet kunne oprettes et selskab, og man var derfor bundet til disse kontrakter. Efter teksten i dem skulle plantageejerne have prisen for 5½ pund sukker for 100 pund rør; når dette beløb var udredet, fulgte henlæggelsen til afskrivnings- og fornyelsesfonden osv. P.gr.a. de indgåede kontrakter kunne lovene på dette punkt ikke laves om. Tietgen gjorde opmærksom på, at afskrivnings- og fornyelsesfonden i virkeligheden var en reservefond, så den omdiskuterede fond i realiteten var en ekstra reservefond. Seidelin tog sit ændringsforslag til lovene tilbage, men fandt det enestående, at et selskab havde to reservefonde. Lovene blev derefter

enstemmigt vedtaget, og på forsamlingens opfordring modtog indbyderne til mødet lensgreve Frijs, udenrigsminister Rosenørn-Lehn, etatsråderne Tietgen og Moritz Melchior, højesteretsadvokat Nellesmann, grosserer G. Petersen og fabrikant G.A. Hagemann, det hverv at danne den første bestyrelse. Mødet sluttede med, at guvernør Garde udtalte sin tak til dem, der havde støttet foretagendet; han havde hørt, at der var flere, der var interesseret, men som ikke troede, at det ville give noget udbytte. Det var tværtimod hans overbevisning, som han ikke støttede på teoretiske grunde, men på erfaring fra andre af de vestindiske øer, at det ville give et overordentlig rigt udbytte, og der var al grund for ham til at takke de personer i Danmark, der med dette initiativ ville give en håndsrækning til koloniernes opkomst, hvad enten de havde gjort det af udsigt til udbytte eller blot som en patriotisk handling¹⁹.

Efter generalforsamlingen samledes bestyrelsen for at tilrettelægge forretningsgangen. Da bestyrelsen bestod af personer, der var meget optaget af deres arbejde, og ofte var bortrejst, kunne det være vanskeligt at samle alle på en gang. Det blev derfor besluttet at danne en forretningskomite på tre medlemmer. Ved afstemning besluttedes det, at den kom til at bestå af udenrigsminister, lensgreve Røsenørn-Lehn, etatsråd Tietgen og etatsråd Melchior. Som mandat fik komiteen myndighed til at handle i bestyrelsens navn i alle tilfælde, hvor de var enige og fandt det forsvarligt for selskabets interesser²⁰.

Bestyrelsen lå ikke på den lade side, men afholdt inden årets udgang 10 møder. Det var især i begyndelsen, at der blev afholdt mange møder, da der var et utal af praktiske ting, der skulle falde på plads. Da arbejdspresset åbenbart blev for stort, eller fordi han mente, at tilknytningen til regeringen ville blive for tæt, hvis forretningskomiteens formand var udenrigsministeren, anmodede denne om, at Tietgen ville overtage formandsskabet.

Først og fremmest var det nu nødvendigt at få pengespørgsmålet bragt i orden. De indbetalte beløb til finanshovedkassen skulle gøres rentebærende, der skulle udnævnes en kontrolkommission (som fastsat i lovens §2, stk 4), og der skulle indhentes tilbud på etablering af fabrikken. Da Tietgen var formand for forretningskomiteen, foregik det meste af sekretariatsfunktionerne i Privatbanken, men det blev besluttet, at bogholderiet skulle varetages af Fabrikken Øresunds personale (Hagemanns fabrik).

Til stor overraskelse for forretningskomiteen og Hagemann viste det sig, at B & W ikke ville indgå en aftale med selskabet om levering af maskiner. Det var kommet frem på et møde, der havde været afholdt mellem Tietgen

og B & Ws bestyrelse. Man ville ikke fra værftets side indgå nogen kontrakt, hvor leverancen først skulle besigtiges af kontrolkommissionen ved ankomsten til Vestindien. Tietgen var for øvrigt af den opfattelse, at man ikke ville få noget firma til at gå ind på disse forhold²¹.

Melchior gennemgik sammen med Hagemann påny dennes overslag og foretog enkelte indskrænkninger, såsom udeladelsen af købet af en landbrugsmaskine, et hus i Christianssted m.m. og indskrænkning til 4 saftstationer. Overslaget kom dermed ned på et beløb, der lå inden for det tilbud, B & W havde afgivet, og man kunne derfor, under forudsætning af at man fik et af kontrolkommissionens medlemmer til København for der at besigtige og godkende leverancen, få en aftale med B & W. Hagemann fik bemyndigelse til at kontakte B & W, for at de kunne gå i gang med de forbedrende arbejder²².

Det blev af praktiske grunde besluttet, at Wassard og Zahrtmann, som var ansat til at varetage forholdene i Vestindien, skulle være fælles, hvad fuldmagt og instruktion angik, og at de kunne gå i hinandens sted, når den ene for kortere eller længere tid måtte forlade øen. Den fuldmagt og instruktion, der blev udstedt, angik i hovedtrækkene:

1. køb af hus i Christianssted
2. køb af den på øen værende dampplow
3. køb af Fredensborg og Bethlehem værker som kommende stationer, når forholdene tillod det
4. køb af areal til anlægget
5. rørkontrakter
6. kontrakter om bygninger, materialer m.m.

Alle større anskaffelser, især 1., 2. og 4, skulle så vidt muligt betales med aktier og efter bestyrelsens godkendelse.

Fjorten dage senere var alle formalia i orden, og man havde også fået at vide, at der nu var udnævnt en kontrolkommission, der bestod af oberst P.C.B. Boeck og ingeniør Andersen. Samtidig fik man den endelige bekræftelse på, at finansministeriet ville yde selskabet det lån, som man i henhold til loven havde krav på²³.

24. oktober 1876 undertegnede selskabet kontrakten med B & W, og man fik samtidig tilladelse til at udvide anlægget på St. Croix med en femte saftstation, der skulle ligge ved la grande Princesse. Denne udvidelse kostede 103.675 kr og var ikke helt i overensstemmelse med den sparerunde, man kort forinden havde været igennem for at få råd til at acceptere tilbudet fra B & W. Forklaringen skal muligvis søges i et brev, selskabet modtog

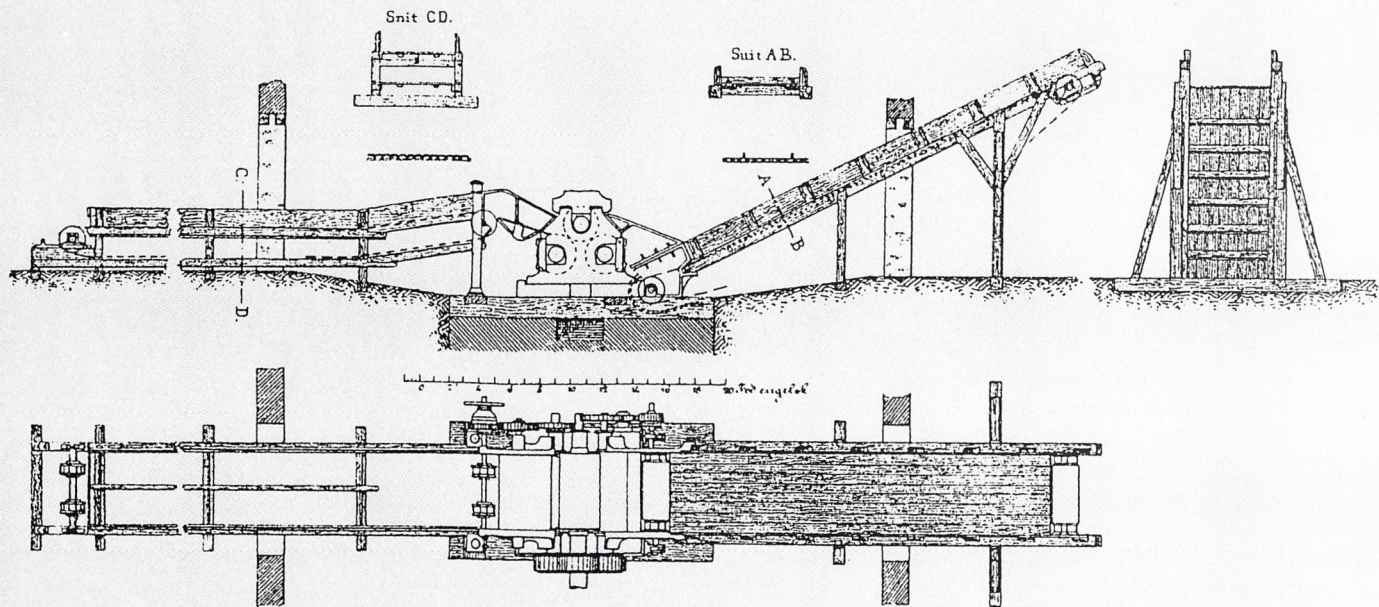
fra B & W 21. oktober, hvor værftet tilbød at deltage i anlægget på St. Croix med 100.000 kr²⁴.

Sidst på året opstod der en diskussion om, hvorvidt det var tilrådeligt at godkende købet af plantagen Castle Cokely. Tietgen var af den mening, at selskabet ikke skulle beskæftige sig med plantagedrift, men kun med fabriksdrift. De to komitededlemmer, der var til stede, ville lade det komme an på en vurdering fra Moses Melchior, da han var kendt med forholdene på stedet. Frarådede han ikke direkte købet, ville de to komitededlemmer opgive deres modstand. Hagemann, der også var til stede, mente, at det ville være en fordel for selskabet, hvis man kunne fremvise en mønsterplantage. Desuden blev købet stærkt anbefalet fra guvernementet, og Tietgen ville da undersøge holdningen i finansministeriet, før der ville blive taget endelig stilling til handelen. Det viste sig, at ministeriet ikke ville godkende købet, og dermed undgik man den sammenblanding af plantagedrift og fabriksdrift, som man havde påpeget tidligere var en af årsagerne til plantageejernes dårlige økonomi²⁵.

Den første årlige generalforsamling blev afholdt 30. november 1877. Der var på daværende tidspunkt tegnet aktier for 1.024.000 kr. Tietgen, der af lagde beretningen, kunne oplyse, at anlægget skulle omfatte den østlige del af øen og bestå af en hovedfabrik ved Christianssted samt stationer ved Princess, Peters Rest, Barronspot, Fair Plane og Glynn. Overslaget for hele anlægget lød på 2.050.000 kr inklusive driftskapital; af dette beløb skulle 954.000 kr bruges til leverancen fra B & W. Langt det meste var købt i Danmark, men enkelte dele blev købt i Skotland, USA og på øen. Selve byggeriet var nu så vidt fremskredet, at man regnede med at være klar til at gå i gang 1. januar 1878 undtagen stationen ved Princess, som først ville blive færdig medio januar. Der var med andre ord en voksende tillid til foretagendet og gode udsigter for projektet²⁶.

G.A.Hagemann var taget til St. Croix umiddelbart før generalforsamlingen for at tage sig af de problemer, der kunne opstå og for at være bestyrelsens observatør, der kunne give en øjensvidnebeskrivelse af forholdene. Efter hjemkomsten blev han inviteret til at holde et foredrag i Teknisk Forening i København om Fællessukkerkøgeriet på St. Croix. På fem steder, sagde han, var der anlagt ensindrettede stationer, hvor sukkerrørene blev afleveret og betalt, og saften presset ud og rensat. Derfra blev saften, der var blevet tilsat kalkhydrat for at øge holdbarheden, presset gennem det store rørsystemet til hovedstationen med konstant hastighed ved hjælp af trykpumper. I begyndelsen, hvor arbejderne ikke var omhyggelige nok, gik der ofte gæring i saften i ledningen, men det blev efter en grundigere indlæ-

Fig.3. Mølle med Rørtransportör og Bagas-Elevator.

ring af arbejderne ikke noget problem. Trykpumperne havde dog vist sig at være for små og blev derfor udskiftet.

Ved hovedfabrikken nær Christianssted var der anlagt to betoncisterner, hvor saften blev ført ud i fra ledningerne. Herfra kom den til hovedfabrikken, hvor den blev opvarmet og tilsat kulsyre for at få udskilt det tilsatte kalk. Derefter gennemgik den en række processer for til sidst at blive inddampet på en vakuumpande, hvorefter den grødagtige masse, der bestod af sukkerkrystaller og melasse, blev adskilt ved en centrifugering.

En produktion af denne art krævede store mængder vand, fersk vand. En del af dette blev tilvejebragt ved en fortætning af dampen fra fordampningsapparatet i en rørfortætter. Svale vandet til denne fortætning kom fra stranden ved hjælp af en centrifugalpumpe, og det var især disse to apparater, fortætteren og centrifugalpumpen, der havde givet anledning til vanskeligheder, som hindrede fabrikkens drift. Det var første gang, man anvendte rørfortættere i sukkerfabrikationen og på en eller anden måde, var der opstået en utæthed, så saltvandet blev blandet med det ferske. Dette brakvand forplantede sig i processen og ødelagde dermed saften²⁷.

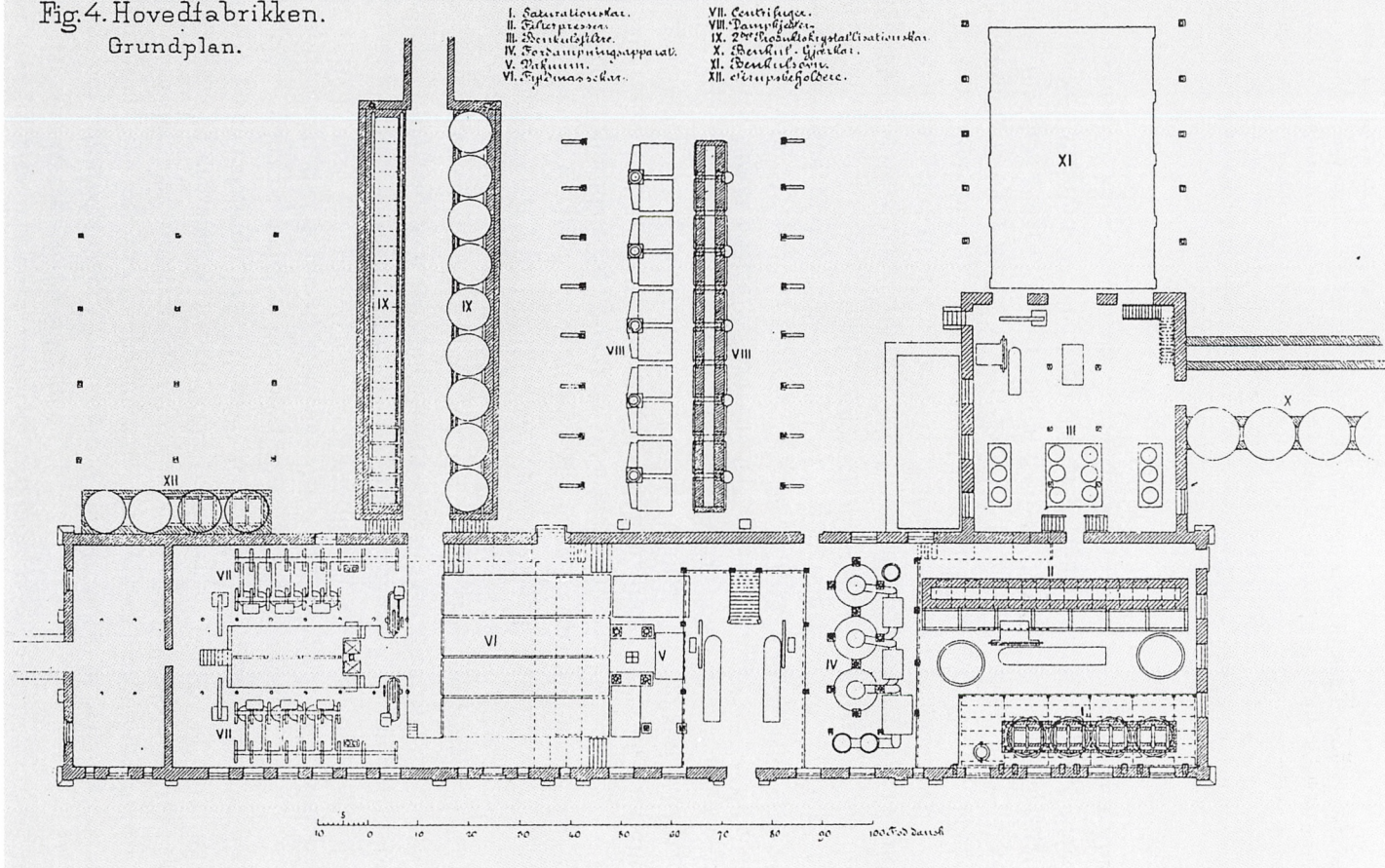
I sin rapport til bestyrelsen anslog Hagemann, at der for at afhjælpe alle disse mangler, måtte skaffes ca. 544.000 kr. til anskaffelse af større dampkedler, større beholdning af benkul til rensning og affarvning af sukkersaften (der var blevet ødelagt af brakvandet), reservepumper og betaling af skyldige beløb. Det positive var dog, at mens fabrikken fungerede, viste et løseligt overslag, at driften gav overskud. Saftstationernes valseværker for-måede at øge saftudbyttet med ca 20% i forhold til de almindelige plantagemøller, hvis rørene blev anbragt korrekt og omhyggeligt, og hele fabrikken havde kapacitet til at forarbejde ca. halvdelen af øens sukkerhøst.

Til generalforsamlingen i november 1878 kunne Tietgen ikke af-, lægge en beretning der var lige så positiv som sidste gang. Fabrikken blev ikke færdig til tiden. Først i begyndelsen af februar 1878 var anlægget færdigt, og i midten af samme måned kunne to af stationerne sættes i gang. Selve hovedfabrikken kom først i gang 3. marts. Der var dog en meget væsentlig

De fem saftstationer var alle indrettet på samme måde; en af de centrale maskiner var den her viste saftpresser. Rørene blev placeret på transportøren (til venstre på tegningen) der førte dem til valseværket, der bestod af tre valser. Rørene kom først ind mellem den første og den anden valse, stødte derpå mod en bøjet plade, som forandrede deres retning, hvorved de førtes ind mellem den anden og tredje valse. De udpressede rør førtes uden for saftstationen ved hjælp af en elevator, rampen til højre på tegningen, hvorfra de blev læsset på vogne.

Den tekniske Forenings Tidsskrift 1878-79.

Fig. 4. Hovedfabrikken.
Grundplan.

ting, man ikke havde taget højde for, og det var arbejdernes ukendskab til det nye maskineri. Man skulle først til at uddanne dem til at kunne betjene maskineriet, men trods dette var fabrikkens virksomhed i begyndelsen tilfredsstillende. Det sukker, der blev produceret, var af så god kvalitet som det øvrige sukker, der blev produceret i området, og det vakte en vis forundring, at en så ny fabrik uden større problemer kunne producere en så god kvalitet. Det eneste, der manglede, var en større produktion. Men derefter kom det ene problem efter det andet, og det, der især skabte disse problemer, var vandet. "Det var en fuldstændig misforståelse og viste et stort ukendskab til forholdene, når man havde henvist selskabet til at tage eksempel efter Martinique. Der havde man tilstrækkeligt ferskt vand, mens vi måtte afsalte det salte vand, og da netop denne del af vort maskineri arbejdede mindre godt, kom der salt vand ind i benkullene, hvad der forårsagede os mange ulemper"²⁸. Et af de meget store problemer for selskabet var mangelen på en maskinfabrik på øen. Hvis der var noget, der gik i stykker, havde man ikke mulighed for at få repareret genstanden eller få lavet en ny, alt skulle hentes i Europa eller USA. Det var et forhold, der fordyrede driften. Et problem, som gang på gang meldte sig i selskabets levetid, var mangelen på penge, til nyanskaffelser eller som i juni 1878 til en større reparation. I første omgang var Kolonialrådet straks villig til at tegne aktier for 15.000 dollars, hvorefter man fik et tilsvarende stort lån fra statskassen, udelukkende med den begrundelse, at det var for at virksomheden kunne fortsætte. Det havde dog kostet en del forhandlinger at få disse lån forhandlet igennem og alligevel var økonomien så stram, at man valgte at standse fabrikken før tid 25. august 1878, fordi en fortsat produktion kun ville medføre yderligere udgifter, og der så ville blive bedre tid til reparationer. Forskellige forhold gjorde, at det ikke havde været muligt at afslutte regnskab, så det var kun oversigtstal over virksomhedens drift, der blev fremlagt. Disse tal var ikke imponerende, men man var ikke i tvivl om, at det udelukkende skyldtes uheldene, og at ideen i virksomheden i bund og grund var sund. Det viste resultaterne fra startperioden, hvor man var fri for uheld. Derfor var det nødvendigt, at selskabet fik en økonomisk håndsrækning fra

Grundplanen af hovedfabrikken, hvor processen forløb som følger: Fra saturationskarrerne (I), hvor den tilsatte kalk blev udfældet af saften, pressedes den gennem filterpresserne (II), benkulsfiltrene (III) for at affarve saften, derfra til fordampningsapparatet (IV). Via vakuumpanden (V) og fyldmasker (VI), hvor krystaller og melasse henstod en mindre periode, fremkom sukkeret efter en centrifugering (VII).

Den tekniske Forenings Tidsskrift 1878-79.

regeringen. Denne havde da også i rigsdagen fremsat et lovforslag om midlertidig lån til St. Croix, der havde brug for hjælp til genopbygning efter oprøret i 1878, hvor mange plantager var blevet ødelagt, men det var ikke gået ud over Fælleskogeriet, da oprørets ødelæggelser hovedsagelig var koncentreret på øens nord- og vestside. Men en økonomisk hjælp til Fælleskogeriet var også med i lovforslaget, som bestyrelsen satte sin lid til, for man måtte i Rigsdagen huske på ”...at selskabet ikke var bleven stiftet for at exploitere sagen til egen fordel, men af danske borgere, der havde bragt ofre af arbejde og kapital for at redde en dansk koloni.”²⁹. Arbejderopstanden omtales overhovedet ikke i referaterne fra bestyrelsesmøderne eller generalforsamlingen, selv om Fælleskogeriets arbejderpolitik af nogle blev udlagt som en af årsagerne til opstanden. Som tidligere nævnt var arbejderne normalt ansat på årskontrakt, men dette var ikke tilfældet for de arbejdere, der var ansat af selskabet. De havde med andre ord ikke binding i et år til samme sted, men kunne efter kampagnens afslutning tage til byerne, eller hvor de nu lystede at tage hen. Denne forskel i ansættelsesmåde var visse politikere utilfredse med og ønskede en kommission nedsat til at tage sig af dette spørgsmål. Regeringens forslag til økonomisk støtte, 1.200.000 kr som lån til Kolonialkassen og en forhøjelse af lånet til Fællessukkerkogeriet, blev nedstemt 9. december 1878. Tinget blev som svar herpå og for at udnytte en splittelse hos Venstre opløst, og der blev udskrevet valg 3. januar 1879, som gav højre fremgang. Regeringen havde dog så travlt med at yde den økonomiske hjælp, at man ikke afventede rigsdagens sammentræden, men allerede inden årsskiftet meddelte guvernøren, at den nødvendige hjælp var på vej mod sikkerhed i årets høst, som stod for døren. Denne disposition gav dog anledning til stærk utilfredshed i Folketinget, ikke så meget over at hjælpen blev ydet – at det var nødvendigt, var de fleste enige om – men det var fremgangsmåden, man var utilfreds med. Sidst på året blev der nedsat en kommission, der skulle se på årsagerne til oprøret og den mest hensigtsmæssige hjælp, der kunne ydes, samt give anvisninger på hvordan, en lignende situation kunne undgås.

Det var en streg i regningen, at regeringens lovforslag blev afvist i Folketinget. Selskabet stod med et umiddelbart behov på 400.000 kr. De 150.000 kr, som man yderligere skulle bruge, kunne man sikkert få henstand med; men ministeriet var meget afvisende, idet man ikke kunne give så store beløb så kort tid efter lovforslagets forkastelse. Samtidig forlangte finansministeriet, at selskabet udstedte en panteobligation for det selskabet af statskassen ydede lån, 1.030.278,58 kr.. Tietgen var af den formening, at man ganske vist skulle udstede et sådant dokument, men ikke med så kort var-

sel, som man havde fået her, 24 timer, og at man skulle tage i betragtning, at det kunne være, at dokumentet var værdiløst på grund af en eventuel konkurs, hvis man ikke red denne økonomiske storm af. Der var dog flertal i bestyrelsen for, at man udstedte obligationen, som Tietgen for øvrigt havde givet sit personale i Privatbanken ordre til at udfærdige aftenen før. Det kom dog ikke til at gå så galt, som Tietgen frygtede, for på årets sidste dag kom der et tilsagn fra finansministeriet om, at man gav yderligere tilskud, også til dækning af driftstab i henhold til loven af 25. februar 1876³⁰. Bestyrelsen havde af generalforsamlingen fået bemyndigelse til fornyet aktietegning ved præferenceaktier og disse, sammen med statslånet, gav det beløb, der var brug for til driften.

Først til 1879-generalforsamlingen kunne man fremlægge det afsluttede regnskab for 1878-kampagnen, som egentlig skulle have været forelagt sidste generalforsamling. Men da kampagnen først sluttede 8 dage før regnskabsårets afslutning 31. august og fordi salgsregning for et betydeligt parti sukker, der tilhørte dette regnskab først blev solgt i marts 1879, var det først nu muligt at forelægge det endelige regnskab. Det var ikke gode tal. Der var et underskud på små 300.000 kr, hvortil yderligere kom et tab på omkring 10.000 kr.. Det dårlige resultat skyldtes, at anlægget først for sent kom i gang, at noget af maskineriet, navnlig filterpresserne og kondensatorerne, ustandselig gik itu, og at sukkerrørene var af en jævn kvalitet og leverancerne utilfredsstillende. Alt dette var ikke nyt, for det blev også sagt på forrige generalforsamling, men det blev gentaget, for også denne gang havde man nogle af de samme problemer, der havde grebet forstyrrende ind på driften. For første gang var der en egentlig revisionsrapport med anmærkninger. Især de sidste var mange, og et af problemerne var, at da staten havde ydet lån, havde revisionen ikke mulighed for at kontrollere bilagene for de skulle tilsendes statskassen, efter bestyrelsen, havde godkendt dem til udbetaling.

Der havde i det forløbne år været besvær med at få de nye maskiner til øen p.gr.a. den hårde vinter i Danmark, der gav isvanskeligheder for skibene og dermed forsinkelser i fragten. Dette betød, at man først var klar med en del af anlægget i april, hovedstation og tre saftstationer, men intet fungerede tilfredsstillende de første par uger. Først da den fjerde station kom i gang, begyndte det at gå efter planerne; men i slutningen af maj begyndte regnen, som forhindrede transport og forringede rørkvaliteten i en sådan grad, at rentabiliteten var væk. Da driften derfor af hensyn til fabrikkens økonomi burde indstilles, blev man fra Kolonialkassens repræsentant og regeringens kontrolkommissions repræsentanter udsat for et pres, man ikke

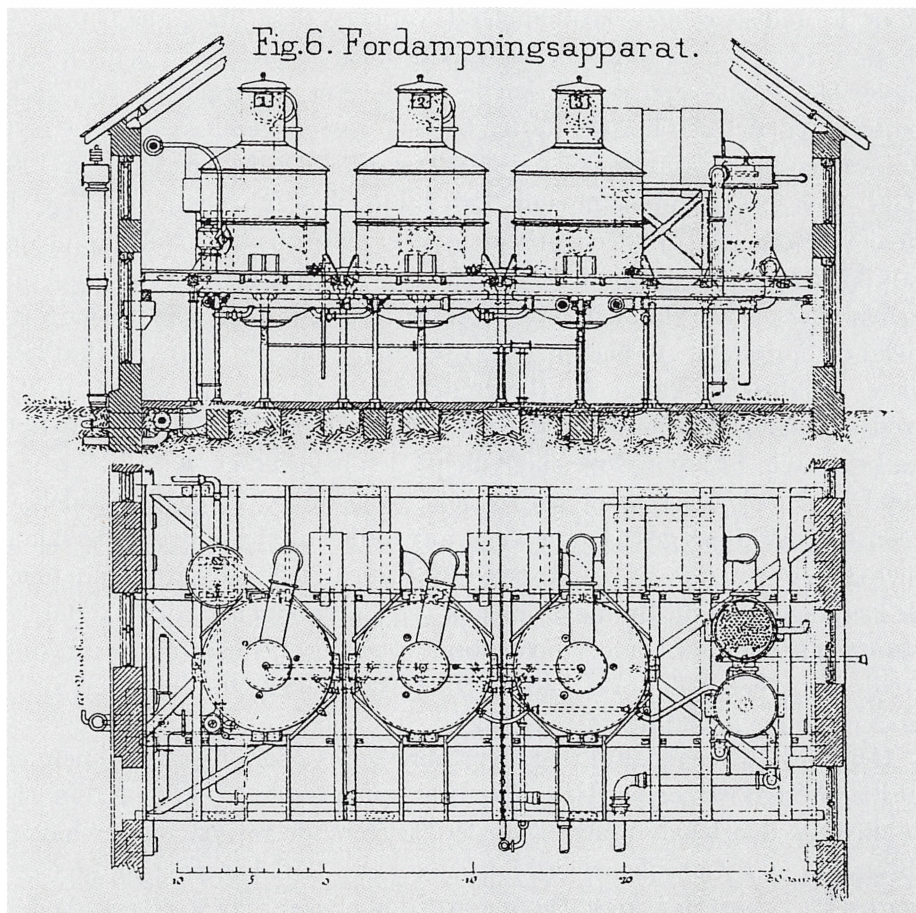
kunne stå imod. Det hævdedes fra alle sider ”..at fabrikken burde fortsætte sin virksomhed, selv om den skulle tabe sin driftskapital, da ellers øns øjeblikkelige ruin var uundgåelig. At der ikke kunne være tale om at modstå en sådan bestemt udtalelse fra prioritetshaverens og garantens befuldmægtigede er en selvfølge, og fabrikken derfor sit arbejde, endskønt det råmateriale den daglig modtog var så slet, at en lønnende drift var ganske umulig.”³¹.

Det var dog altafgørende for, at fabrikkens drift kunne blive lønnende, at den kunne forsynes med gode og modne sukkerrør. Det var derfor i høj grad vigtigt, at agerbruget blev forbedret inden for det område, der forsynede fabrikken, for hele sukkerproduktionen var i højeste grad et dyrkningsspørgsmål.

I selskabet var der dog stor fortrøstning til fremtiden, og man håbede at kunne gennemføre det arbejde, man havde påtaget sig, for kun gennem Fælleskogeriet kunne St. Croix reddes fra økonomisk undergang, og for en gangs skyld havde man nu noget at have optimismen i. For første gang siden selskabets start stod fabrikken fuldt færdig til at begynde kampagnen i rette tid; det var dog desværre ikke tilfældet for plantagernes vedkommende. Man kunne derfor ikke forvente at få så god en rørkvalitet som ønskeligt. Dette hang sammen med, at plantningen var sket for sent, fordi markerne i den forrige høst var afskåret for sent, og fordi jorden var passet for dårligt. Men optimismen var til stede.

Noget kunne tyde på, at selskabet nu endelig havde fået lidt medgang. Selskabets forretningsfører foreslog, at der blev udarbejdet nye kontrakter med planterne, der ikke anså sig for at være bundet af de gamle. De hævdede, at fabrikken, da der var produktionsproblemer, ikke altid kunne aftage sukkerrørene. I den forbindelse ville man fra bestyrelsens side hellere vente og i stedet spørge planterne, om de ville leve op til de kontraktlige forpligtelser, for i modsat fald ville man føle sig forpligtet til at træffe andre foranstaltninger for at sikre rørtilsørslen til fabrikken, der nu gik så godt.

Heller ikke i november 1880 var det muligt på generalforsamlingen at forelægge et afsluttet regnskab for den sidste kampagne. Det var naturligvis utilfredsstillende for generalforsamlingen, og man havde derfor fra bestyrelsens side arbejdet med tanken om at flytte tidspunktet for generalforsamlingen, så det var muligt at fremlægge et afsluttet regnskab. Man havde dog ventet med at gøre noget alvorligt ved sagen, da man mente, at så længe regnskabet ikke udviste overskud, var det temmelig ligegyldigt, om det blev afsluttet før eller efter generalforsamlingen³². For øvrigt var interessen for generalforsamlingen også dalet. Således var der kun foruden be-

I fordampningsapparatet blev saften fortøttet ved opvarmning ved hjælp af spild dampen fra alle fabrikkens maskiner. Ophavsmanden til de tekniske installationer var G. A. Hagemann, som havde foretaget studier af produktionsmetoder i Frankrig i 1873 og St. Croix 1875. Udgifterne til disse rejser blev senere konteret hos Fællessukkerkogerierne. Hvilke og hvor store udgifter der var tale om, kan ses i Kryolitselskabet Øresund A/S, Øresunds Chemiske Fabrikkers arkiv, der opbevares på Erhvervsarkivet, da dette selskab tog sig af Fællessukkerkogeriets regnskabsførelse. Den tekniske Forenings Tidsskrift 1878-79.

styrelsen mødt én aktionær frem ved mødets start, senere kom der fire mere.

Den forløbne kampagne havde vanen tro ikke været uden problemer, men denne gang ikke på grund af maskinnedbrud. Det var manglende kul, der gav de første problemer, således at man ikke kunne starte til tiden, og et stykke inde i kampagnen måtte der holdes en pause, indtil nye kul kom

frem. Et andet problem var manglende rørleverancer. Planterne betragtede de med selskabet indgåede kontrakter meget nonchalant; 5 plantager havde slet ikke leveret rør, 12 havde kun leveret en meget lille del, og 5 omtrent halvdelen af høsten. Resten havde leveret i overensstemmelse med kontrakten. Fabriksanlægget var planlagt til en arbejdsperiode på 120 dage, men var i denne kampagne kun kommet til at arbejde i 60 dage. I denne periode blev der dertil arbejdet meget uregelmæssigt. Således havde fabrikken kun arbejdet for fuld kraft i 35 dage, men alligevel havde man pr. arbejdsdag på de 5 stationer forarbejdet 967.000 pund rør, som næsten var, hvad de oprindeligt var beregnet til: 1.000.000 pund rør. Dette resultat beviste, at fabrikken kunne forarbejde den mængde, den var anlagt til. På trods af besværlighederne var der en betydelig fremgang i sukkerudbyttet og kvaliteten. Et løseligt overslag ville på den baggrund give et driftsoverskud på 15.000 kr. Ikke et særligt stort overskud, der ved den endelige regnskabsafslutning godt kunne være forvandlet til et mindre underskud, men det viste, at der var hold i forventningerne til fælleskogeriet. Man havde været igennem de samme problemer ved etableringen af roesukkerfabrikationen i Danmark: underskud de første to år, derefter et mindre overskud tredje år og betydeligt overskud derefter. Man håbede fra selskabets side, at den samme udvikling ville vise sig på St. Croix³³.

Der var naturligvis altid ting, der kunne gøres bedre i produktionen, et forhold bestyrelsen og ledelsen på øen var opmærksom på. I den forbindelse ønskede den lokale bestyrer, at det eksisterende rørsystem, der havde forårsaget en del problemer ved fabrikationen i 1881-kampagnen, blev erstattet af et sporvejssystem. Dette måtte dog afvises af bestyrelsen, da det p.g.r.a. selskabets økonomi var udelukket at vedtage en udgift på 700.000 kr.

Noget kunne tyde på, at bestyrelsens håb om, at genvordighederne var overstået efter tre års forløb, ikke var helt forkert. Ganske vist havde man i den 1881-kampagnen kun kunnet behandle 568.000 pund rør mod 917.000 året før, og dette langsomme tempo havde afstedkommet en del klager, som dog havde været lidt overdrevne, da alle tilknyttede plantager havde afsluttet høsten og afleveringen 14. juli, længe før de andre plantager på øen var færdige. For at imødekomme et problem af lignende karakter havde bestyrelsen besluttet at udsende et nyt vakuum til øen, hvorved kogningen kunne forøges til det dobbelte. Dette var dog for sent til at ændre enkelte planteres dispositioner; de havde opsagt deres kontrakter og som begrundelse angivet for langsom kogning. Man regnede dog med, at de nok skulle besinde sig, når de opdagede, at det ikke gik ud over afregningen³⁴.

Det viste sig at være en god disposition, man havde foretaget, da et nyt

vakuum blev sendt til St. Croix. Det fungerede tilfredsstillende i enhver henseende. 26. januar 1882 begyndte fabrikken at bearbejde den store og fortrinlige høst, den største i de sidste 25 år, og allerede en uge efter havde man oparbejdet 8.000.000 pund rør. Sukkermængden var også god og de foranstaltninger, der var truffet, havde betydet, at anlægget havde kunnet aftage den store høst i forholdsvis kort tid. Allerede 3. juli modtog fabrikken ikke længere rør, mens de plantageejere, der arbejdede med egne værker, først var færdige med høst og forarbejdning langt hen i august. Hvilket havde betydning for markarbejdet med tilberedning af næste års afgrøde – for jo før man kom i gang med tilberedning af jorden og plantning, jo bedre var mulighederne for en god høst næste år.

Den forøgede produktion og det større udbytte gav naturligvis et større overskud i penge, selv om sukkerpriserne var lavere. Men som sædvanlig kunne man ikke afgive et endeligt regnskab. Selskabet var dog fortsat i den situation, at endskønt der var overskud med mulighed for et udbytte på 10% af aktiekapitalen, kunne der ikke være tale om udbetaling, da overskuddet skulle bruges til dækning af underbalancen de foregående år. Man ville dog endnu en gang forsøge at få Kolonialkassen til at opfylde sin forpligtelse til at betale rentegarantien, men der blev ikke næret de helt store forhåbninger til, at dette ville lykkes, da der som regel ikke blev reageret på de henvendelser, man rettede til den. Der blev næret et lidt større håb om, at en henvendelse til finansministeriet om at få lov til at bruge en del af overskuddet til udbytte ville bære frugt, men man måtte stadig huske på, at tabet de forløbne fire år nu var på 746.648,38 kr, som efterhånden skulle dækkes ind af Kolonialkassens rentebetalinger og de eventuelle overskud, selskabet skabte³⁵.

Muligvis som følge af de sidste års gode resultater vedtog bestyrelsen, at man i samarbejde med andre plantager skulle anlægge en sporvej på trods af, at man tidligere havde afvist en lignende plan.

Man var nu kommet så lang i overvejelserne vedrørende Kolonialkassens rentegaranti, at man meddelte selskabets forretningsfører på St. Croix, at han konfidentielt, for ikke at give guvernementet vanskeligheder, skulle gøre selskabets juridiske ret gældende. Det skulle ske i al stilfærdighed, fordi selskabets dannelse i sin tid var sket for at gavne kolonien, og man måtte helst i forening finde en udvej, hvorved sagen ikke blev sat på spidsen, som selskabets revisorer efterhånden ønskede det. Men guvernementet måtte være klar over, at man ikke kunne forhindre enkelte aktionærer, efter den garanti der var på hver aktie, at gå rettens vej over for Kolonialkassen for at få udbetalt renten³⁶.

Det var nu på femte år, at garantirenten ikke var blevet udbetalt, og alle forsøg på at få en ordning var blevet afvist af finansministeriet. Man mente således, at det p.gr.a. manglende lovhjemmel ikke kunne gå ind på, at der af driftsoverskuddet for 1881-82 blev udbetalt 5% til aktionærene i rente, men man forlangte hele overskuddet, efter fradrag af det beløb driften behøvede, indbetalt. Bestyrelsen måtte derfor i august 1883 indbetale 105.000 kr til statskassen. Dette forhold var man meget bitter over, især da der på St. Croix i Kolonialrådet blev stillet et krav om, at selskabets regnskaber blev lagt frem. Dette fandt selskabet fuldkommen overflødigt, da der jo ikke var nogen mening i at forlange sin regning, når man ikke ville betale den. For øvrigt blev regnskaberne i alle detaljer hvert år sendt til guvernementet, så man kunne kun betragte kravet fra Kolonialrådet som en provokation. P.gr.a. dette og fordi der i Kolonialrådet blev klaget over, at der var uoverensstemmelser mellem de tal, der blev fremlagt på generalforsamlingerne og det endelige regnskab, ville man for fremtiden undlade at komme med overslag over det forventede resultat. Man begrænsede sig til at konstatere, at den forløbne kampagne ikke havde været så god som sidste kampagne. Der var dog en ting, man kunne glæde sig over, og det var det moralske udbytte, som det blev udtrykt, man havde haft i det forløbne år. Forholdet mellem selskabet og planterne var blevet væsentligt bedre; især et dårligt år som det netop overståede havde vist planterne betydningen af selskabet. Det var derfor muligt at tegne flere kontrakter efter kampagnen. Der var desuden en øget efterspørgsel efter fabrikkens affaldsprodukter ikke til fremstilling af rom, som man tidligere anvendte melassen til, hertil var den helt uegnet fordi der var for lidt saft tilbage, men til brug i agerdyrkingen og som kreaturfoder opblandet med vand, hvilket man tog som et bevis på, at endnu et af formålene med anlægget var ved at være nået³⁷.

I november 1884 kunne Tietgen fortælle på årets generalforsamling, at de tider, da der vandtes store rigdomme i Vestindien, helt var forbi, og at man nu sjældent høstede andet end uheld, hvoraf selskabet også havde fået sin part. De omtalte gode høstudsigter slog til, fælleskogeriet arbejdede godt og uden uheld, sukkerrørene var ikke så sukkerholdige, men det opvejedes af den meget store høst, næsten det dobbelte af sidste år. Glynn-stationen brændte, men da maskinerne ikke havde taget skade, og da forsikringen betalte brandskaden, led man heller ikke på dette punkt nogen nød; men alligevel blev årets resultat et tab. Dette skyldtes priskonjunkturerne. Man mente at have taget højde for en stigende pris på sukkeret ved i rørkontrakterne at have en afregningspris uge for uge, men prislefaldet var så

hurtigt og stærkt, at det trodsede enhver beregning. I begyndelsen af kampagnen var rørpriserne 3,26 dollars og ved slutningen 2,24 dollars pr. 100 pund rør, hvilket betød et prisfald på omtrent 5 cents pr uge, og da der gik måneder fra rørenes modtagelse til sukkerets salg i Europa, var faldet større end forskellen mellem den betalte og den opnåede pris.

Man forventede ikke, at det samme skulle kunne ske for næste kampagne, for det ville betyde, at planterne måtte opgive dyrkningen, eller at sukkerprisen ville blive højere. Udsigterne for den kommende høst så meget lovende ud; det blev anslået, at den ville blive lige så stor som denne. Driftsoverskuddet for 1882-83 viste sig at blive 100.000 kr, men herfra gik renten til statskassen, 70.000 kr, hvilket gav et netto overskud på ca. 30.000 kr. Rentegarantien, der var givet ved kgl. anordning, blev af jurister, som bestyrelsen havde haft til at vurdere sagen, opfattet således, at hver enkelt aktionær skulle gøre sit krav gældende mod Kolonialkassen, hvilket stod enhver frit. Skulle bestyrelsen handle på aktionærernes vegne, skulle den have kuponerne, men det bedste ville være, om aktionærerne selv ville kræve deres ret³⁸.

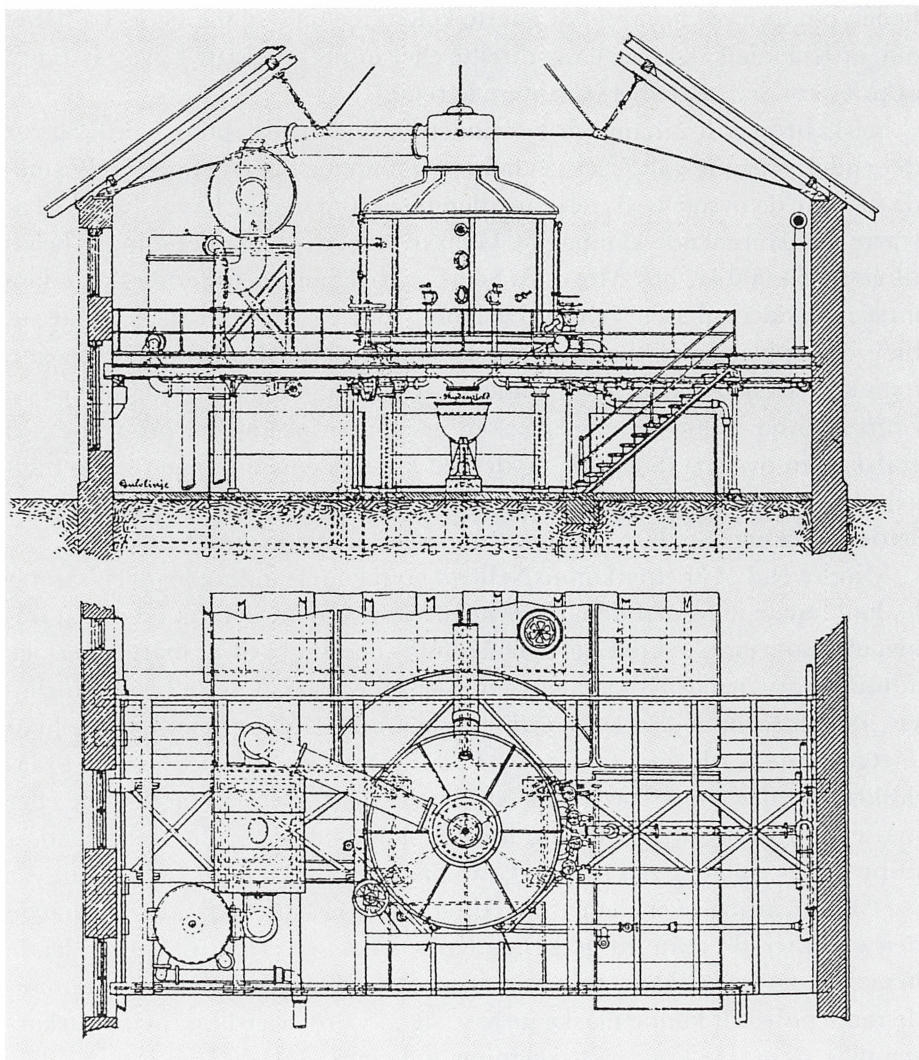
10-års oversigt over sukkermængden i forhold til behandlede sukkerrør

Kampagne år	Behandlede rør mio. pund.	Antal sukkersække å 200 pund
1878	54,5	15.194
1879	47,5	15.220
1880	58,5	21.458
1881	59,5	26.356
1882	96,0	44.000
1883	61,0	26.000
1884	115,0	48.936
1885	101,0	45.600
1886	100,0	38.100
1887	92,5	40.200

1885-høsten viste sig at blive den næsthøjeste i de 8 år, selskabet efterhånden havde opereret i Vestindien. Arbejdet var gået godt og hurtigt; ingen uheld og arbejdet var afsluttet efter en kampagne på 101 arbejdsdag. Men alligevel blev det et noget pauvert resultat, man kunne fremvise. Efter statskassen havde fået sit, og diverse andre faste poster var blevet tilgode-set, var der kun 32.000 kr tilbage som egentligt overskud. Alligevel ville man ikke drage den slutning, at disse 8 års arbejde intet udbytte havde

givet. Beviset herfor lå i, at den del af øen, som selskabets anlæg omfattede, nu udførte ligeså meget sukker, som den langt bedre vestlige del. Denne havde før fælleskogeriets oprettelse på østenden udført omtrent det dobbelte kvantum, og den deling af arbejdet, som var blevet mulig ved, at planterne i den travleste arbejdstid kunne aflevere deres rør og ofre hele deres kraft på dyrkningen, i stedet for selv at koge sukker, havde således båret frugt. Men samtidig havde selskabet fremmet dyrkningen af smålodder ved de såkaldte "squatters", hvor mand, kone og børn var fælles om dyrkningsarbejdet. Sådanne smålodder kunne umuligt have egne værker, fordi lodderne ikke var store nok til denne udgift; til gengæld var de tilstrækkelige til, at en familie kunne få udkommet, men de var ubetinget afhængige af fælleskogeriet.

Selv om kogeriet havde arbejdet under gunstige forhold, billige kulfragter ud til øerne og sukker hjem til Europa, havde det som nævnt ikke givet noget særligt overskud; der var kun nok til prioritetsrenter og afskrivning. Det ville derfor være naturligt at undersøge, om afregningen til planterne var for høj, men heller ikke de havde noget overskud af betydning. Dette skyldtes, at sukkerprisen var for lav, og da forholdene var nogenlunde ens for de andre lande, der fremstillede sukker af rør, kunne man deraf slutte, at rørsukkerproduktionen snarere ville aftage end tiltage, med mindre der fandt en væsentlig prisstigning sted. Forbruget af konsumsukker var stigende med ca. 200.000 t/år, og havde rørsukker, som det var tilfældet ca. 20 år tidligere, været alene eller dominerende på markedet, ville prisstigninger ikke kunne undgås. Men roesukkeret havde taget kampen op i et sådant omfang, at den europæiske produktion var steget fra 1 mio. t i 1870/71 til 1.5 mio. t i 1878/79 og 2.5 mio. t i 1884/85. Denne produktion blev desuden fremmet på alle mulige måder, så der faktisk fandt en overproduktion sted med øgede sukkerlagre. Fra 1881 til 1885 steg lagrene fra 461.000 t til 846.000 t. Dette bevirkede naturligvis et så kraftigt prisfald, at dyrkningen og fremstillingen gav tab. Som følge heraf indskrænkedes det dyrkede areal så meget, at en beregning viste en nedgang i lagrene på 465.000 t. En vurdering af Europas og Amerikas forbrug af sukker viste en stigning på 227.000 t, hvilket skulle medføre en nedgang i lagrene i 1886 til omtrent 225.000 t, der svarede til mindre end en måneds forbrug. På den baggrund kunne man forvente en stigning i sukkerprisen; men en sådan ville blive modvirket af den omstændighed, at roesukkerproduktionen til de daværende sukkerpriser, både i Tyskland og i Danmark, var en lønnende forretning, både for dyrkerne og fabrikkerne, og skulle der komme en prisstigning, der så ud til at kunne holde, ville der bare blive tilsæt et større areal.

I vakuumpanden blev den grødagtige masse af sukkerkrystaller og melasse indkogt. Adskillelsen af krystaller og melasse foregik i centrifuger med udtømning i bunden. Sukkeret blev afvejet i sække på 204 pund, og melassen blev indkogt i vakuumpanden endnu en gang for derefter at henstå i 14 dage før sidste centrifugering.

Den tekniske Forenings Tidsskrift 1878-79.

Men med de gældende priser, der havde holdt sig stabile i de sidste seks måneder, var der intet til overs for planterne eller fabrikkerne af rørsukker. Men hvad end udgangen af denne kamp mellem rør og roesukker måtte blive, kunne aktionærerne i St. Croix Fællessukkerkøeri have bevidst-

heden om at have bevaret vor eneste koloni for undergang og leve i håbet om, at Kolonialkassen en gang direkte eller indirekte måtte blive i stand til at præstere den selskabet garanterede rente³⁹.

Selskabet havde i mange år lidt under for lille driftskapital, og i 1886 var det endnu en gang galt. Tietgen måtte for anden gang på et bestyrelsesmøde fortælle de øvrige bestyrelsesmedlemmer, at man ikke havde penge til at starte den kommende kampagne. Ganske vist havde man et mindre beløb til gode, 64.000 kr, hos Moses & Søn G. Melchior, men det dækkede kun forskellige anskaffelser. Endnu en gang, som også i selskabets første år, blev "at opgive boet" nævnt, men i denne forbindelse brugt som noget, man absolut ikke burde gøre. Tanken var dog nu endnu en gang blevet sat i ord som en mulig løsning, ligesom en anden løsning på problemet: at statskassen overtog fabrikken og derved kunne gennemtvinge nye og billigere kontrakter med planterne og derved redde foretagendet. Man valgte i stedet at forsøge at klare sig igennem endnu en kampagne⁴⁰.

Mindre end et år efter kunne Nellemann meddele indholdet af en samtale, han havde haft med departementsdirektør Caroc, der gik ud på, at ministeriet som største kreditor følte sig fuldt berettiget til at måtte overtage administrationen af Kolonialkassen. Konsekvensen af dette blev naturligvis indkaldelsen af en ekstraordinær generalforsamling i juni 1887, hvor Tietgen redegjorde for situationen. Finansministeriet havde i maj fået skadesløsbrev af Kolonialkassen for alt, hvad statskassen havde til gode eller måtte få til gode, med pant i alt, hvad Kolonialkassen ejede. Dette skadesløsbrev blev tinglæst ved retten i Christianssted og Frederikssted. Man var i selskabet urolig over denne udvikling, idet selskabets aktionærer havde den garanterede rente til gode hos Kolonialkassen. Den tilbagevendende bemærkning fra selskabets revisorer om, at man skulle søge den garanterede rente udbetalt kunne måske nu vise sig at være, værdiløs, hvis statskassen ville sikre sine krav på bekostning af de øvrige kreditorer. Det var derfor nødvendigt for aktionærerne, at de gjorde deres rentekrav gældende inden 30. juni, da fristen for påtale udløb denne dag⁴¹.

Med overtagelsen af Kolonialkassen kunne det kun være et spørgsmål om tid, før statskassen skred ind over for selskabet. I november 1887 modtog bestyrelsen telegram fra St. Croix, hvori meddeltes, at statskassen mod protest havde taget fabrikken til brugeligt pant. Denne meddelelse var naturligvis genstand for diskussion, navnlig med henblik på, om selskabet p.gr.a. dette skridt skulle erklære sig fallit; men da selskabet i det væsentlige kun havde statskassen som kreditor, blev det vedtaget at se tiden an⁴².

Som en naturlig konsekvens af udviklingen havde Tietgen haft en for-

handling med ministeren, hvorunder spørgsmålet om statskassens eventuelle overtagelse af fabrikken havde været behandlet. Han blev af bestyrelsen bemyndiget til at forhandle med finansministeren om et arrangement på grundlag af betaling til aktionærene af de forløbne års kupons.

Statskassen ville gerne overtage fabrikkens aktiver og passiver og aktiernes overdragelse mod en betaling af 30% af deres pålydende. Dette udspil var Tietgen ikke tilfreds med, det lå betydeligt lavere, end hvad der burde betales aktionærene. Som udgangspunkt havde bestyrelsen den opfattelse, at en betaling af den garanterede rente for de forløbne år ville have været et rimeligt grundlag at forhandle ud fra. Man kunne derfor ikke anbefale aktionærene at gå ind på ministeriets tilbud, men ville overlade beslutningen til aktionærene på den kommende generalforsamling. Den overenskomst, man der ville blive enige om, ville efter bestyrelsens opfattelse kun være bindende efter hver enkelt aktionærs samtykke⁴³.

I 1886-kampagnen havde fabrikken haft en temmelig rigelig rørforsyning, nærmest svarende til en normalhøst, med et forarbejdnings tempo på ca. 1 mio. pund rør daglig. Sukkerindholdet havde været lidt dårligere end normalt, og prisen havde været lav, lavere end tidligere. Den prisstigning, der indtrådte senere på høsten, kom ikke selskabet til gode, da størstedelen af produktionen da allerede var solgt.

Men det vigtigste punkt på generalforsamlingen 29. november 1887 var spørgsmålet om fabrikkens overdragelse. Problemet kunne diskuteres og beslutning tages, da 625 aktier af de 1415 var repræsenteret.

På generalforsamlingen blev det egentlige sagsforløb, som bestyrelsen så det, oprullet. Allerede i 1886 blev det nævnt, bl.a. også på generalforsamlingen, at de 10 år, for hvilke kontrakter om rørlevering var sluttet med planterne, udløb med denne kampagne. I begyndelsen af 1887, da selskabet henvendte sig til planterne for at undersøge mulighederne for nye kontrakter, viste det sig, at man kun kunne forvente kontrakter på omkring halvdelen af, hvad man skulle bruge til fabrikkens fulde drift. Dette i forbindelse med de meget lave sukkerpriser fik selskabet til i april, at henvende sig til finansministeriet med oplysning om, at man ikke under fortsat drift kunne forvente balance i regnskabet. Bestyrelsen så sig derfor ikke i stand til at fortsætte driften, med mindre ministeriet kunne skaffe den nødvendige understøttelse. Man fremhævede dog, at det var ønskeligt, om fabrikkens drift fortsatte, og udbad sig derfor ministeriets svar på, om der skulle tegnes kontrakter med de plantere, der var villige dertil. Denne henvendelse skete så tidligt, at der var mulighed for, at alle parter kunne disponere, men ministeriet reagerede ikke på kontraktsspørgsmålet, heller ik-

ke guvernementet svarede på en lignende forespørgsel. Der kunne derfor ikke meddeles nogen afgørelse til planterne.

Først 18. juli blev ministeriet opmærksom på det alvorlige forhold, at det denne gang ikke var et spørgsmål om driftens fortsættelse for et år, men om fornyede kontrakter, der havde indflydelse på de næste mange års drift. Kontrakterne var af afgørende betydning for planlægningen og økonomien. Dette var baggrunden for, at fabrikken i november var blevet taget som brugeligt pant for at sikre driftens fortsættelse.

19. november foreslog ministeriet at indløse samtlige aktier med 30% af pålydende, mens bestyrelsen mente, at 45% måtte være minimumskravet. Et nyt forslag fra ministeriet om at give 60% af den af Kolonialkassen garanterede sum for hver enkelt kupon fra perioden 1878-87 gav efter bestyrelsens beregninger samme procentsats som det første tilbud. Der var for øvrigt en uoverensstemmelse mellem regeringen og selskabet om hvem, der havde hjulpet hvem økonomisk set gennem årene. Regeringen mente, at den havde hjulpet selskabet med penge, mens selskabets opfattelse klart kom til udtryk i et brev af 25. august 1887:

”Når ministeriet i slutningen af den nævnte skrivelse henviser til den særdeles betydelige understøttelse statskassen har ydet Fælleskogeriet, da må det på den anden side være bestyrelsen tilladt at henvise til, AT fabrikken oprettedes på ministeriets og guvernementets opfordring, for at sikre øen imod at sukkerkulturen helt skulle ophøre, efter at en række misvækst-år havde reduceret det dyrkede areal betydeligt, AT kogeriet netop anlagdes på østenden, som den dårligste og herfor mest udsatte del af øen, istedet for på den frugtbare vestlige del, hvor en rigeligere rørforsyning kunne forventes og bekvemmere terræn og vandforhold var tilstede, AT selskabet efter negeroprøret og efterat det havde vist sig, at en udvidelse af dampkedelanlægget m.m. var nødvendig, atter blandt dets aktionærer rejste halvdelen af den hertil fornødne kapital, AT grundlaget for det hele anlæg – en betaling af værdien af 5½ pund muscovados sukker pr 100 pund rør samt 10% af nettooverskuddet, straks det andet år måtte forhøjes til 6 pund, da det ikke konvenerede planterne at opfylde deres kontrakter, eller guvernementet at tvinge dem dertil – en forskel af fra 70 – 100.000 kr om året – sukkerproduktionen på den østlige del af øen, såvel i og for sig, som i forhold til den frugtbare del på vestenden, viser at det er lykkedes både at bevare og at udvikle sukkerrøropdyrkingen for denne dels vedkommende, men bevidstheden herom er også det eneste vederlag, som selskabets aktionærer til dato har haft for de af dem ofrede kapitaler, og bestyrelsen for den af denne anvendte betydelige tid og arbejde.”⁴⁴

Egentlig var der ikke meget at diskutere, efter at dette brev var blevet læst op på generalforsamlingen, da det egentlig tegnede aktionærgruppens holdning meget godt. De fleste var vel gået ind i arbejdet med ønsket om at ophjælpe St. Croix, men havde ikke ventet at få utak derfor, som det var kommet til udtryk de sidste år både i aviser og i debatterne i Folketinget. Den skriftlige afstemning, der blev foretaget, viste, at forslaget om aktiernes overdragelse til statskassen på ministeriets vilkår enstemmigt blev vedtaget med 557 stemmer. Det blev af dirigenten fremhævet, at kun de fremmødte havde accepteret forslaget, de fraværende var ikke bundet af afstemningen. Derpå blev forslaget om selskabets opløsning sat til afstemning og vedtaget enstemmigt med 560 stemmer⁴⁵.

Men så let gik det ikke med at aflive St. Croix Fællessukkerkokeri. Det viste sig for det første, at enkelte aktionærer alligevel ikke ville stå ved deres tilbud om overdragelse af aktierne mod 30% til statskassen. For det andet var lovforslaget om overtagelse af aktierne strandet i finansudvalget, hvilket bestyrelsen blev underrettet om i maj 1889.

Bestyrelsesprotokollen har ikke været ført mellem bestyrelsesmødet 24. juli 1889 og 30. september 1903. Sidst nævnte dag blev der afholdt ekstraordinær generalforsamling. I den forløbne periode var der bl.a. sket det, at regeringen forgæves år efter år havde fremlagt lovforslaget for rigsdagen, efterhånden ændret således, at de oprindeligt fastsatte ca. 30% blev forøget med 4% p.a. af de 30%, altså med 1,2% af aktiebeløbet. Efter at rigsdagen en række af år havde henvist lovforslaget til et udvalg, hvorfra der ikke blev afgivet betænkning, holdt regeringen op med at forelægge lovforslaget, og tiden gik. Sukkerpriserne faldt mere og mere, og St. Croix' økonomi gik hele tiden tilbage, fordi toldforholdene i udlandet og tillige produktionsforholdene på øen stadig blev dårligere. I de følgende år efter at have overtaget fabrikken som brugeligt pant, videreførte staten produktionen. Der var en udpræget tilbageholdenhed med ikke strengt nødvendige udgifter, hvilket bevirkede, at fællesskokeriet ikke fulgte med den tekniske udvikling og efterhånden blev forældet. Sukkerarealerne indskrænkedes efterhånden i takt med den dalende økonomi, og der fandt en betydelig bortvandring fra øerne sted.

Det var under disse dårlige økonomiske forhold, at ministeriet Hørring i 1897-98 indledte forhandling om øernes salg. På dette tidspunkt var der endnu 3 medlemmer af den sidstvalgte bestyrelse i live. Deres bestyrelsesmandat måtte være udløbet for længst, men de fandt det alligevel formålstjenligt at indkalde til et aktionærmøde for at drøfte, hvordan selskabets og aktionærernes interesser bedst muligt kunne varetages ved udfærdigelsen

af en salgstraktat. På dette møde blev der valgt 5 medlemmer, der fik uindskrænket og uigenkaldelig fuldmagt fra 51 aktionærer, der repræsenterede et aktiebeløb på 683.600 kr. G.A.Hagemann, der bl.a. havde stået bag ministeriets salgssinitiativ blev også valgt ind i 5-mands gruppen, der forhandlede sig frem til en overenskomst med regeringen 23/29 december 1902.

Samtidig med at disse forhandlinger fandt sted, blev der fra finansministeriet i 1902 anlagt sag mod aktieselskabet til betaling af manglende prioritetsrenter. Det blev hævdet, at de tilbageværende bestyrelsesmedlemmer – uanset generalforsamlingsvedtagelsen om selskabets opløsning og den periode, for hvilken de var valgt, var udløbet – fortsat repræsenterede selskabet. I første instans endte sagen med aktieselskabets frifindelse, men ved Højesteret med domfældelse. Sagen kunne ikke vindes, fordi visse formalia i forbindelse med selskabets opløsning ikke var blevet fulgt, og fordi bestyrelsen ikke havde gjort indsigelser mod finansministeriets regnskabsaflæggelse over selskabets drift⁴⁶.

Højesteretsdommen af 18. november 1902 satte regeringen i stand til at gøre sig til eneherre af pantet. Det turde vel derfor tale til fordel for den nuværende regering, at den desuagtet vil dele med aktionærerne.

Overenskomsten af 23/29 december 1902 fik lovskraft 24. april 1903, men der blev af rigsdagen føjet den bestemmelse til, at finansministeren skulle forvisse sig om, at det nye selskab var i besiddelse af den nødvendige driftskapital, uden at der blev truffet nogen disposition, der satte staten, der dog indtrådte i aktieselskabet med halvdelen af aktierne, i stand til at yde sin halvdel af driftskapitalen. Dette krav var lige ved at få forpurret hele arrangementet, da det lykkedes at få overtalt De danske Sukkerfabrikker til at yde den nødvendige driftskapital. Det eneste krav De danske Sukkerfabrikker stillede var, at der blev fremskaffet 700.000 kr. til den nødvendige rekonstruktion af fabrikken på St. Croix. Dette beløb var hvad J.Lachmann, en svensk ingeniør og sukkerfabrikant var kommet frem til som et absolut minimum til en rekonstruktion af fabrikken, efter han havde gennemgået alle tekniske forhold på St.Croix Fællessukkerkøgeri. Han havde stillet sin ekspertise til rådighed for den kommission regeringen havde nedsat i 1902 til at undersøge forholdene på de dansk-vestindiske øer⁴⁷.

Det var derfor nødvendigt, for at få afklaret forholdet til De danske Sukkerfabrikker og regeringen, at der på den ekstraordinære generalforsamling i september 1903 blev givet bestyrelsen en bemyndigelse til at indgå på den overenskomst, man havde forhandlet sig frem til.

Bestyrelsen fik fuld opbakning og bemyndigelse til afslutte overens-

komsten med statskassen. Det blev endnu en gang fastslået hvad denne gik ud på: ”Der dannes et nyt aktieselskab under navn af ”St. Croix Sukkerfabrik”, hvortil det nuværende aktieselskab pr. 1. januar 1903 overdrager fabrieket på St. Croix med samtlige dertil hørende bygninger, maskiner, appertinentier og inventariegenstande. Aktieselskabet ”St. Croix sukkerfabrik” stiftes med en nominal aktiekapital af 3.000.000 kr., hvilken sum på det nærmeste svarer til det på fabriekets anlæg faktisk anvendte beløb. Halvdelen af dette aktiebeløb tilfalder statskassen til fuld fyldestgørelse af dens mod pant sikrede fordring på aktieselskabet ”St. Croix Fællessukkerkøgeri”, mens den anden halvdel tilfalder aktionærene i aktieselskabet ”St. Croix Fællessukkerkøgeri” til fuld fyldestgørelse af enhver aktionærene i dette selskab tilkommende rettighed, derunder navnlig også enhver dem tilkommende rettighed overfor St. Croix Kolonialkasse i anledning af den Kolonialkassen i henhold til kgl. vestindisk anordning af 16. juni 1876 påhvilende rentegaranti. Det påhviler det nye aktieselskab selv at tilvejebringe den fornødne driftskapital, eventuelt ved at optage lån i fabrieket.” Dette forslag blev enstemmigt vedtaget med 715 stemmer⁴⁸.

12. november 1903 afholdt selskabet sin sidste generalforsamling med to punkter på dagsordenen. Opløsningen af selskabet, der var første punkt, fandt sted med 683 stemmer for og ingen imod. Det andet punkt var afvikling af selskabet, navnlig overdragelsesdokumentet, blev også vedtaget uden de store problemer; et mindre udvalg blev valgt til at foretage disse sidste ting i selskabets regi, og dirigenten foreslog, at man så bort fra endnu en generalforsamling for at give decharge for afviklingen, hvilket vedtoges. Mødet hævdedes med ønsket om, at det nye selskab måtte blive til gavn for fædrelandet⁴⁹.

Umiddelbart kan det vække forundring, at en gruppe erhvervsledere med den baggrund og erfaring, som de sad inde med, ikke var bedre i stand til at håndtere selskabets udvikling. En del kan tyde på, at det mere var ønsket om at gøre noget for kolonien end at høste et økonomisk udbytte, der drev bestyrelsen. Men mange forhold viser også, at bestyrelsen beskæftigede sig med forhold, hvorom den ikke havde den fornødne viden og erfaring, samt at afstandene var for store mellem fabriekken og beslutningstagerne i København. Anlægget på St. Croix blev anlagt i et format, så det tog så megen kapital, at der ikke var reserver nok at tære på, og driftskapitalen var alt for beskednen. Desuden brugte man en teknik, der var så forfintet, at man gjorde anlægget unødigt sårbart over for maskinuheld.

Projektets svaghed var, at det var et statsligt understøttelsesprojekt, ca-

moufleret som et aktieselskab med en bestyrelse, der mente, at det var statens opgave at dække underskuddet, da øens økonomi ellers ville bryde sammen.

Noter:

1. P.P.Sveistrup: Bidrag til de tidligere dansk-vestindiske øers økonomiske historie, med særligt henblik på sukkerproduktion og sukkerhandel, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1942 180-81. Desuden har følgende oversigtsværker været anvendt til den generelle fremstilling:
Andreas Jørgensen: Et dansk imperialistisk eksperiment.
Plantageselskabet »Dansk-Vestindien« i *Erhvervshistorisk Årbog* 1953.
Kay Larsen: *Dansk Vestindien 1666-1917*, 1918.
Vore gamle tropekolonier bind 3: *Dansk Vestindien 1848-1880*, 1967, af Fridlev Skrubbeltrang
Vore gamle tropekolonier bind 4: *Dansk Vestindien 1880-1917*, 1967, af Georg Nørregaard.
Ove Hornby: *Kolonierne i vestindien*, 1980.
Peder Toft: *Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917 i Erhvervshistorisk Årbog* 1982.
Betænkning over forholdene på de dansk-vestindiske øer, 1903.
Betænkning afgiven af den i henhold til lov af 30. september 1916 nedsatte rigsdagskommission angående de dansk-vestindiske øer, 1916.
2. P.P.Sveistrup 181.
3. Samme 182.
4. Note 1 og *Rigsdagstidende* 1851 4033.
5. Samme 4034.
6. Samme 4039-40.
7. Samme 4042.
8. Samme 4059-60.
9. Samme 4061-62.
10. Note 1 og *Rigsdagstidende* 1870-71, Tillæg A 1315-16.
11. Samme 1320.
12. Samme 1397-98.
13. Note 1 og *Rigsdagstidende* 1874-75, Tillæg A 2217-18.
14. G.A.Hagemann: *Meddelelser om Fælleskogeriet på St. Croix*, i *Den Tekniske Forenings Tidsskrift* 1878-79, 1879, 140.
15. Note 13 2221-23.
16. *Rigsrådstidende* 1862 49-50 og *Rigsdagstidende* 1875-76, Tillæg B 55.
17. *Erhvervsarkivet: De danske Sukkerfabrikkers arkiv, St. Croix Fællessukkerkogerier, 1876-1903 forhandlingsprotokol* 1.
18. Samme 2.
19. *Nationaltidende* 5. juli 1876.
20. Note 17 5.
21. Samme 8.
22. Samme 9-11.
23. Samme 12-17.
24. Samme 20 og B & Ws arkiv, 1876 kopibog nr.2 1165; 1876-89 kontrakter vedr. landarbejder nr. 93.
25. Note 17 21-23.
26. Samme 26-27.
27. Note 14 140-42.

28. Note 17 43-44.
29. Samme 46.
30. Samme 48-55.
31. Samme 70.
32. Samme 82.
33. Samme 83-85.
34. Samme 89-90.
35. Samme 100.
36. Samme 102.
37. Samme 103-06.
38. Samme 109-11.
39. Samme 113-17.
40. Samme 120.
41. Samme 125-28.
42. Samme 129.
43. Samme 131.
44. Samme 140-41.
45. Samme 133-42.
- 46 Ugeskrift for Retsvæsen, 1902, 551-54 og 1903 27-28.
47. Betænkning over forholdene på de dansk-vestindiske øer, 1903, 338-44.
48. Note 17 144-53.
49. Samme 164-65.

En hovedorganisation, som aldrig blev til

Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg

AF JØRGEN FINK

Detailhandlerne i Danmark har haft store vanskeligheder ved at danne en hovedorganisation. Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg var et af flere forsøg på at danne en sådan. Forsøget måtte opgives, fordi de sociale spændinger mellem små og store butikshandlere var for store. I artiklen gøres der rede for organisationsdannelsen i detailhandelen med hovedvægt på begivenhedsforløbet omkring Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalgs oprettelse og forlis.

”Ved disse linjer beder jeg Dem modtage min hjerteligste lykønskning til det smukke resultat, det er lykkedes Dem at nå ved at få samlet landets detailhandlerorganisationer under en fælles ledelse.”

Således stod der at læse i et brev, som direktøren for De danske Spritfabrikker, Chr. H. Olesen den 20. august 1919 sendte til købmand J.G. Schjær. Anledningen var den netop afholdte kongres i De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark. Her havde Schjær som organisationens formand rettet en opfordring til den anden store detailhandlerorganisation i Danmark, De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation om en sammenslutning af de to organisationer, så der kunne dannes en egentlig samlet hovedorganisation for detailhandelen i Danmark. De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation havde sendt en repræsentant til kongressen i De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark. Det var urtekræmmer og borgerrepræsentant N.C. Glindemann-Nielsen, og han svarede på sin organisations vegne imødekommende og lovede en forhandling om sagen.

Det var naturligvis ikke ensbetydende med, at en hovedorganisation rent faktisk blev oprettet, og J.G. Schjær måtte da også i sit svar til Chr. H. Olesen skrive : ”Endnu mangler der en del arbejde inden vor organisation når sit mål. For øjeblikket er der indledt forhandlinger med københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation, og jeg nærer den tryggeste tillid

til at disse foreninger ikke vil kunne og ej heller vil sige nej til det meget vidtrækkende tilbud, som vi vil kunne gøre dem. Den sag går i orden og den bør gå i orden, da der kun er sund fornuft i den.”¹

Sagen gik imidlertid ikke i orden, som det følgende begivenhedsforløb viste. Det lykkedes ikke ved denne lejlighed at skabe en hovedorganisation for detailhandelen i Danmark. Heller ikke ved denne lejlighed, må man sige, for det var ikke første gang, der var gjort forsøg. I hvert fald fire gange tidligere var der blevet taget initiativ til at danne en sådan organisation, men hver gang var det mislykkedes. Det blev heller ikke sidste gang, forsøget blev gjort. Først så sent som 1954 lykkedes det efter flere tilløb at få dannet en levedygtig hovedorganisation, Butikshandelens Fællesråd.

Chr. H. Olesen var heller ikke den eneste uden for detailhandelens egne rækker, som efterlyste en hovedorganisation. Det samme havde handelsminister Oscar B. Muus gjort i 1912, da loven om illoyal konkurrence var blevet vedtaget.² Denne lov blev skelsættende i forholdet mellem interesseorganisationer og centraladministration, idet den indførte begrebet ’påtaleberettiget organisation’. Det var et led i Handelsministeriets bestræbelser på ikke at skulle holde kontakt med alle mulige små og store erhvervsorganisationer, men at kunne begrænse sig til nogle få store hovedorganisationer, der havde mandat til at forhandle på et helt erhvervs vegne, og som fik ministeriets blå stempel i form af en påtaleberettigelse. Begge de to store detailhandelsorganisationer fik denne anerkendelse, men ministeriet fastholdt sit ønske om, at detailhandelen ville finde sammen i én hovedorganisation.

I sig selv var det i øvrigt bemærkelsesværdigt, at en direktør for Spritfabrikkerne kommenterede den organisatoriske udvikling i detailhandelen i et brev til formanden for De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark. Chr. H. Olesen havde sit eget organisatoriske ståsted i Industrirådet og Grosserer-Societetet og stod nærmest som modpart til detailhandlerne, men han havde livet igennem en betydelig interesse for organisationsystemets udvikling også uden for hans egne nærmeste områder, og han havde i 1918 skrevet en lille bog med titlen ”Handelens Organisationer”. I denne skrev han efter en omtale af de vigtigste detailhandlerorganisationer:

”Meget ville dog sikkert for detailhandlerne være vundet, hvis der kunne findes en løsning, hvorved der skabtes en fællesorganisation for hele landets detailhandlere, navnlig under den nuværende situation [1. Verdenskrig]; en sådan kraftig organisation ville sikkert have været til de enkelte medlemmers allerstørste nytte”³.

Det rejser spørgsmålet om, hvorfor det var så svært for detailhandlerne at

danne en egentlig hovedorganisation? Industrien dannede Industrirådet i 1910, håndværket havde Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, stiftet 1879 og trods navnet en særlig håndværkerorganisation, landbruget oprettede Landbrugsrådet i 1919, men detailhandelen var delt. For at forklare dette forhold, må man gå længere tilbage i tiden og se på organisationsdannelsen inden for handelserhvervet som et samlet forløb.

Organisationsdannelsen i handelserhvervet frem til 1. Verdenskrig

Tiden før 1862

København har altid indtaget en særstilling i den danske handels historie. Intet andet sted i landet fandtes et så stort marked og en så koncentreret efterspørgsel som her. Handelserhvervet har derfor altid været langt mere udviklet i København end i resten af landet, og det har fået betydning for organisationsdannelsen. Da næringsfriheden blev indført i 1857 var København stort set den eneste by, hvor der fandtes organisationer af handlende. Først og fremmest var der Grosserer-Societetet, som kan føre sin oprindelse tilbage til en kongelig forordning fra 1742. Det havde status som en korporation, det vil sige som en organisation, som alle grosserere i København skulle være medlemmer af, og denne status bevarede Grosserer-Societetet som den eneste danske erhvervsorganisation, efter at næringsfriheden i 1862 var trådt i kraft. Detailhandlerne i København havde deres egne organisationer, en række handelslav. De blev ophævet i 1862, men nogle af dem lod sig dog omdanne til foreninger og kunne så fortsætte i denne friere form. Det gjaldt Manufakturhandlerforeningen, Urtekræmmerforeningen, Høkerforeningen og Vinhandlerforeningen⁴.

I købstæderne var handelserhvervet ikke nær så udbredt som i København og havde slet ikke nået den grad af specialisering, som fandtes i hovedstaden. Det var de store gamle købmandsgårde, der domerede købstædernes handel, og de handlede med varer fra alle mulige brancher. Specialforretninger fandtes der ikke mange af, og butikken var endnu ikke slået igennem som salgslokale, så der eksisterede ikke nogen stor detailhandlerstand. Organisationsdannelsen var derfor heller ikke særlig udviklet i købstæderne. Der fandtes nogle få handelslav, men de forsvandt i 1862. Til gengæld var der begyndt at blive dannet almene handelsforeninger i de større købstæder. Disse foreninger var ikke bundet til bestemte brancher, men omfattede principielt alle former for handel i købstæderne.

I landdistrikterne eksisterede handelen så at sige ikke forud for 1862. Det er ikke helt sandt, for dels blev der afholdt markeder, dels var der omkring-

Gårdspladsen Vestergade 58 i Århus. Det var en typisk gammel købmandsgård, men hvis man ser godt efter på billedet, kan man se, at den oprindelige blandede købmandsforretning allerede var ved at blive delt op i mindre forretninger med et mere specialiseret sortiment.

Foto i Erhvervsarkivet.

rejsende kræmmere, men handel i moderne forstand, det vil sige handel fra et fast forretningslokale var endnu meget sjælden på landet. Således blev der ved folketællingen i 1860 kun optalt 288 købmænd i landdistrikterne. Det skyldtes, at handel principielt ikke var tilladt i landdistrikterne, og at det krævede privilegium at oprette en købmandshandel uden for købstæderne. Dette blev dog ændret midt i 1800tallet. I 1856 blev hørerhandel, det vil sige detailhandel i småpartier og med et begrænset varesortiment, tilladt i landdistrikterne, og året efter blev med vedtagelsen af næringsfriheden handelen generelt givet fri på landet med nogle få begrænsninger (handel på udlandet var forbeholdt købstæderne, og disse blev yderligere beskyttet af det såkaldte læbælte, en zone på godt 10 km. rundt om hver købstad, hvor der ikke måtte drives andet end hørerhandel, og en inderzone på ca. 7 km., hvor der slet ikke måtte drives handel, brugsforeninger dog undtaget). Der eksisterede derfor ingen særlige handelsorganisationer for landdistrikterne i 1862.

Forud for næringsfrihedens ikrafttræden var det altså stort set kun i København, at der fandtes handelsorganisationer, og selv der var handelen ikke nær så godt organiseret som håndværket.

1862-1898

Som nævnt var Grosserer-Societetet den eneste handelsorganisation, der overlevede næringsfriheden i uforandret skikkelse. Nogle få andre handelsorganisationer kunne fortsætte som foreninger, men handelen stod næsten på bar bund med hensyn til organisationssystem. Frem til 1898 blev der imidlertid opbygget et system, der omfattede landets købstæder inklusiv hovedstaden. Bestræbelserne gik i denne periode ud på at oprette et sammenhængende organisationssystem, der omfattede hele handelserhvervet, altså både grosserere og detailhandlere og uden hensyn til fag og branche. Året 1898 er valgt som slutpunkt for denne udvikling, fordi det på det tidspunkt blev klart, at forsøget var brudt sammen, og at der var opstået et organisatorisk skel mellem en gros- og detailhandel.

Da de næringsdrivende klagede over, at de gamle lav skulle ophæves i forbindelse med næringsfrihedens indførelse, blev de af regeringen henvist til i stedet at danne frie foreninger for hver købstad, og det (den lokale, ikke-fagspecifikke organisation) blev også den mest udbredte form for organisation i tiden lige efter 1862, både i handelen og i håndværket.

Der var som nævnt allerede blevet dannet nogle få foreninger af denne type forud for næringsfriheden, og i forbindelse med vedtagelsen af næringsfrihedsloven i 1857 og dens ikrafttræden i 1862 blev der dannet yderligere adskillige lokale handelsforeninger⁵. I årene 1870-83 blev der således oprettet 33 foreninger af denne type, og dermed havde de vigtigste af landets købstæder fået en handelsorganisation. Det gælder dog ikke København, hvor grossererne havde deres egen organisation, Grosserer-Societetet, medens den fremspirende detailhandlergruppe var organiseret i nogle få forholdsvis små faglige foreninger.

På dette tidspunkt i 1883 blev der på initiativ af Grosserer-Societetet oprettet en samlet hovedorganisation for den danske handel. Den fik det mælebariske navn "Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand" og blev en meget løs og forholdsvis svag organisation. Den havde således ikke sit eget sekretariat, men blev administreret af Grosserer-Societetet. Men formelt set var der med Fællesrepræsentationens stiftelse skabt en egentlig hovedorganisation for det samlede handelserhverv, det vil sige en organisation, som omfattede alle former for handel, alle brancher og både en gros- og detail-, og som dækkede hele landet, altså både hovedstaden, købstæderne og landdistrikterne. Deri var den en parallel til den anden fællesrepræsentation, håndværkets hovedorganisation, Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk,

der var blevet stiftet i 1879⁶. Dog var den københavnske detailhandlerstand ikke repræsenteret i handelens fællesrepræsentation.

Den formelle struktur rummede imidlertid nogle afgørende svagheder for både handelens og håndværkets vedkommende. Grundstenen var den lokale, ikke-fagdelte organisation. Dermed var det ikke det faglige, men det geografiske kriterium, der blev gjort til det overordnede i organisationsdannelsen. Det blev yderligere understreget af, at medlemsforeningerne i begge fællesrepræsentationer blev samlet i afdelinger landsdelsvis. I Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk var der blot tale om afdelinger af hovedorganisationen, men i Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelstand var der tale om selvstændige organisationer for henholdsvis Lolland-Falster (1877), Jylland (1883), Sjælland (1884) og Fyn (1892)⁷.

Den geografiske opbygning viste sig imidlertid i længden uhensigtsmæssig i forhold til den stadigt øgede arbejdsdeling. Den udmøntede sig i to udviklingstendenser: det var for det første fremvæksten af en detailhandlerstand. Butikken som salgsløkke fik sit gennembrud i anden halvdel af 1800tallet, og der var en klar tendens til, at de store gamle købmandsgårde blev delt op i virksomheder, der solgte en gros, og virksomheder, der solgte en detail. Der opstod altså en stor ny social gruppe af detailhandlere. For det andet var der en klar tendens til fagspecialisering. Det betød, at der både inden for en gros- og detailhandelen udviklede sig adskilte brancher. Begge disse udviklingstendenser underminerede den organisationsstruktur, der var blevet skabt inden for handelen. De lokale, ikke-fagdelte handelsforeninger var blevet domineret af de større handlende, som i stigende grad koncentrerede deres virksomhed om en groshandel. De blev derfor stadig mindre egnede til at repræsentere den voksende gruppe af detailhandlers interesser, og resultatet blev, at enheden i det bestående organisationssystem for handelen blev sprængt i løbet af 1890erne.

Udgangspunktet for sprængningen var København. Her havde nogle af de gamle handelslav overlevet næringsfriheden ved at omdanne sig til foreninger. Det var foreninger af detailhandlere eller i hvert fald foreninger, der var domineret af detailhandlere, og dem blev der i løbet af 1870erne og 1880erne dannet yderligere 12 af i København⁸. Disse foreninger havde som nævnt ingen tilknytning til handelens fællesrepræsentation, og de begyndte i 1887 at mødes med mellemrum for at drøfte spørgsmål af fælles interesse, og det blev i 1890 formaliseret i en egentlig foreningsdannelse. Den fik navnet Det stående Udvalg for de københavnske Handelsforenin-

ger. Det blev i 1892 ændret til Københavns Handelsforeningers Fællesrepræsentation og i 1897 endnu en gang til De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation. Det navn beholdt den i hele den her behandlede periode, og den vil derfor i det følgende blive omtalt under det navn (forkortet D.k.H.F.). Oprettelsen af denne forening var i sig selv et brud på den organisatoriske enhed inden for handelen, idet den så lidt som sine medlemsforeninger havde nogen forbindelse med handelens hovedorganisation, Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand. Men i 1894 gik D.k.H.F. et skridt videre og gjorde åbent oprør mod den grosserer-dominerede Fællesrepræsentationen.

Baggrunden for dette skridt var den såkaldte Stores-affære. I 1893 blev der taget initiativ til efter engelsk model at oprette et meget stort stormagasin i København på andelsbasis. Det var tiltænkt navnet Nordiske Husholdnings Stores, og det vakte en storm af forbitrelse. Nu var 1893 i forvejen et kriseår i økonomisk henseende, og Stores-projektet blev derfor nok så meget en katalysator for tidens almindelige frustration, men indenfor detailhandlernes rækker udløste det en voldsom vrede, ikke blot mod projektets bagmænd, men også mod C.F. Tietgen, der var formand for handelens hovedorganisation, Fællesrepræsentationen. Han var efter detailhandlernes mening slet ikke trådt tilstrækkelig energisk op mod Stores-planerne, og det var ikke hans skyld, at de ikke blev til noget. Da bagmændene bag Stores-planerne så forsøgte sig igen i 1894 med et lignende projekt, denne gang under det lidt mindre udenlandsk-klingende navn Frejr, bristede de københavnske detailhandlernes tålmodighed. Under ledelse af den energiske formand for D.k.H.F., grosserer (!) Eskild Salomon fik de stiftet en landsdækkende hovedorganisation for detailhandelen. Den fik navnet Danmarks samvirkende Handelsforeninger. Den blev stiftet i 1894 tiltrods for Tietgens forsøg på at afværge det ved at tilbyde de københavnske detailhandlere syv pladser i Fællesrepræsentationen. Tilbudet blev afvist, og den nye organisation, der også fik Eskild Salomon som formand, stillede sig fra starten i skarp opposition til Fællesrepræsentationen i almindelighed og Tietgen i udtalt særdeleshed. Danmarks samvirkende Handelsforeninger var en protestorganisation, og dens tilslutning i provinsen blev aldrig stor, og da konjunkturerne bedredes mærkbart efter 1894, og alt hvad der hed Stores- og Frejr-planer var brudt uhjælpeligt sammen, var der efterhånden ikke så meget at være vred over. Resultatet blev, at Danmarks samvirkende Handelsforeninger blev nedlagt i foråret 1897 uden nogensinde at have udrettet noget særligt. Organisationens fallit førte til formandens fald. Eskild

Salomon blev samme efterår væltet som formand for D.k.H.F. Det fik Fællesrepræsentationen til at fatte håb om, at der nu var mulighed for at hele bruddet fra 1894, og tilbudet til D.k.H.F. om syv pladser i Fællesrepræsentationen blev gentaget, men i foråret 1898 svarede D.k.H.F. nej tak, og dermed stod det klart, at brudet var definitivt, og at der var blevet trukket en organisatorisk delingslinje mellem grossererne og detailhandlere.

Forløbet af organisationsdannelsen i handelen svarede i hovedtrækkene til forløbet i industri og håndværk. Også her blev en oprindelig fælles hovedorganisation delt. Det skete i 1910 med Industrirådets oprettelse, men i lang tid forud havde Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk trods navnet i realiteten kun repræsenteret håndværkets interesser. I begge erhvervssektorer var det en social skillelinje mellem små og store næringsdrivende, der slog igennem. Industri og en groshandel repræsenterede den meget kapitalkrævende side af erhvervslivet, håndværk og detailhandel den traditionelle selvstændige næringsdrift, hvor indehaveren var engageret i det fysiske arbejde. Det var en social deling mellem overklasse og middelklasse. I organisationsstrukturen fremstod det som klare og skarpe skel, men i organisationernes daglige virke og medlemskredse var skellet mindre skarpt. Det fik betydning i den videre udvikling.

1898-1914

Udgangspunktet for organisationsudviklingen i foråret 1898 var altså delingen mellem en gros- og detailhandel. Det var grossererne forholdsvis hurtige til at indrette sig på. Handelsforeningerne i provinsen, der havde samlet sig landsdelsvis i centralforeninger, dannede i 1901 en fælles organisation, Provinshandelsforeningernes Fællesudvalg. Den skiftede i 1918 navn til Provinshandelskammeret og vil i det følgende blive omtalt under det navn (forkortet P.H.K.). Den blev i stigende grad domineret af grossererne, selvom det nu som før var muligt for detailhandlere at melde sig ind i P.H.K.'s lokale handelsforeninger. For at få lokalorganisationerne til at skille sig skarpere ud fra detailhandelens organisationer henstillede P.H.K. samtidig med navneskiftet i 1918 til sine lokale medlemsorganisationer, at de antog navnet handelsstandsforening⁹. Hovedorganisationen, Fællesrepræsentationen havde allerede kort efter afslaget fra D.k.H.F. ændret navn til Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation, og den fortsatte nu som fællesorganisation for Grosserer-Societetet og Provinshandelskammeret. Formelt set var den hovedorganisation for en groshandelen i Danmark, men den var vedblivende en svag organisation. Arbejdet og indflydelsen lå stadig hos de to deltagende organisationer, Grosserer-Societetet og Pro-

vinshandelskammeret, og Fællesrepræsentationen fungerede mest som et permanent forhandlingsforum for de to.

Medens grossererne således hurtigt fik en stram og velfungerende organisationsopbygning, kneb det mere for detailhandlerne. Forsøget på at danne en hovedorganisation for detailhandelen var brudt sammen, da Danmarks samvirkende Handelsforeninger blev nedlagt i foråret 1897. Tilbage var der en række detailhandelsforeninger i provinsen samt den københavnske organisation D.k.H.F.

Der var betydelig uro blandt detailhandlerne i København omkring århundredskiftet. Det gav sig som nævnt udslag i, at Eskild Salomon blev væltet som formand for D.k.H.F. i efteråret 1897 og førte i de følgende år til, at en række foreninger meldte sig ud af D.k.H.F. Ialt 10 foreninger forlod inden for en kort årrække foreningen¹⁰. Af disse vendte de seks senere tilbage, medens to blev nedlagt. Men to af de 10 forlod definitivt D.k.H.F. og sluttede sig til en bevægelse blandt detailhandlerne, som var i opposition til D.k.H.F. Denne bevægelse tog ikke blot form af frafald af medlemsforeninger, men førte også til oprettelsen af en række nye detailhandlerforeninger. De oprettede i september 1900 en fællesorganisation, som fik navnet Detailhandler-Societetet. Navnet i sig selv var et program, for det var tydeligt, at den nye organisation var tænkt som detailhandelens modstykke til Grosserer-Societetet, men den nye organisation gik endda videre og søgte at blive landsdækkende. Detailhandler-Societetet var altså tænkt som en hovedorganisation for detailhandelen i hele Danmark, men det lykkedes den ikke at virkeliggøre ambitionerne. Ganske vist fik den medlemmer i provinsen, både i Jylland og på Sjælland, men tyngdepunktet lå så afgjort på Sjælland med København som det egentlige kerneområde. Detailhandler-Societetet blev derfor ikke hovedorganisation for detailhandelen, men kom i 1907 til at indgå som regionalorganisation i en nyoprettet landsdækkende købmandsforening, De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark. Inden den historie fortælles er det imidlertid nødvendigt at se på udviklingen uden for København.

Oprettelsen af særlige foreninger for detailhandlere i købstæderne var begyndt i 1879 med Ålborg som den første by¹¹. I de følgende år blev der dannet enkelte foreninger af denne type, men fra århundredskiftet gik det stærkt. Udviklingen illustreres i tabel 1 på grundlag af de lokalforeninger, som var medlemmer af de to hovedorganisationer inden for detailhandelen, De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation og De samvirkende Købmandsforeninger¹².

Tabel 1: Medlemsforeninger i D.k.H.F. og D.s.K. 1926 fordelt efter stiftelsesår og lokalitet

	København	Købstæder	Landdistrikter	Regionale	Ialt
Før 1880	4	1	–	–	5
1880-89	8	3	–	1	12
1890-99	11	8	1	–	20
1900-09	9	18	21	3	51
1910-19	7	15	10	–	32
1920-25	4	9	10	–	23
Uoplyst	–	4	5	–	9
Ialt	43	58	47	4	152

Detailhandlerforeningerne i provinsen begyndte at slutte sig sammen i centralorganisationer landsdelsvis svarende til, hvad handelsstandsforeningerne havde gjort. Den første blev Centralorganisationen af Detailhandlerforeninger i Jylland i 1901, i 1905 fulgt af Centralorganisationen af Detailhandlerforeninger i Fyens Stift. De oprettede sammen med Detailhandler-Societetet i 1907 en landsorganisation, De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark. Dermed var det gjort klart, at Detailhandler-Societetet måtte opgive sine ambitioner om at være landsdækkende. De jyske lokalforeninger, som havde meldt sig ind i Detailhandler-Societetet, blev overført til den jyske centralorganisation, og i 1913 tog Detailhandler-Societetet konsekvensen og skiftede navn til Centralorganisationen af Detailhandlerforeninger øst for Storebælt. Og for at gøre navneændringerne færdige besluttede såvel de tre deltagende centralorganisationer som den landsdækkende hovedorganisation i 1919 at skifte navnet 'detailhandlerforeninger' ud med 'købmandsforeninger'. Hovedorganisationen kom altså derefter til at hedde De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark og under det navn omtales den i det følgende (forkortet D.s.K.)¹³.

Med De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark var der stiftet en landsdækkende hovedorganisation for detailhandelen i Danmark – tilsyneladende da. Problemet var, at D.s.K. var en næsten ren kolonialvarerhandlerorganisation. Foreningen stod ganske vist åben for detailhandlere fra andre brancher, men for alle praktiske formåls skyld var det en kolonialvarerhandlerorganisation. Det var altså en landsdækkende brancheorganisation og ikke en egentlig hovedorganisation for detailhandelen. Fra 1907 var situationen altså den, at der eksisterede to hovedorganisationer inden for detailhandelen, som begge påberåbte sig at være den egentlige hovedorga-

nisation, hvilket ingen af dem imidlertid kunne. D.s.K. var ganske vist landsdækkende, men som nævnt i realiteten kun en brancheorganisation, og D.k.H.F., der omfattede de fleste brancher, var kun regional, begrænset til København, og altså ikke landsdækkende. Det som måtte kræves af en egentlig hovedorganisation for detailhandelen, at den var landsdækkende, og at den omfattede alle brancher, kunne ingen af de to leve op til.

Størrelsesmæssigt var de to hovedorganisationer omtrent lige store. Antallet af repræsenterede handlende var i 1912 5.600 i D.k.H.F. og 4.000 i D.s.K.¹⁴. D.k.H.F., der havde været inde i en periode med tilbagegang i årene efter århundredskiftet, havde genvundet det tabte, og en del af de foreninger, der havde meldt sig ud, var atter indtrådt i Fællesrepræsentationen. Til gengæld havde en af de store gamle stiftende foreninger meldt sig ud, nemlig Manufakturhandlerforeningen i København. Den havde i stedet engageret sig i den landsdækkende brancheorganisation Dansk Textil Union, som var blevet oprettet i 1915. Det var en ren brancheorganisation, og den gav sig ikke ud for at være andet. Andre brancher fik dannet lignende landsdækkende organisationer; således var de fem regionale isenkræmmerforeninger samlet i Centraludvalget for Danmarks Isenkræmmerforeninger samt Københavns Glas- og Porcellænshandlerforening, stiftet 1909. Tobakshandlerne oprettede i 1915 Tobakshandlerforbundet i Danmark, og 1917 stiftedes Landsorganisationen af Danmarks Detail-Fiskehandlere¹⁵. En del af disse samledes senere i Landsbrancheforeningernes Forbund. At Manufakturhandlerforeningen forlod D.k.H.F. for i stedet at slutte sig til Dansk Textil Union var et vidnesbyrd om, at de faglige og branchemæssige hensyn begyndte at veje tungere i organisationsdannelsen end de faglige.

Organisationsstrukturen i detailhandelen ved udbrudet af 1. Verdenskrig var altså den, at der eksisterede to nogenlunde lige store hovedorganisationer samt en række branchespecifikke landsorganisationer. Den sidste gruppe foreninger spillede – måske med undtagelse af Dansk Textil Union – ikke nogen særlig rolle i det videre forløb af organisationsdannelsen inden for handelserhvervet. Det gjorde derimod rivaliseringen mellem D.k.H.F. og D.s.K., og det var den rivalisering, som man forgæves søgte at overvinde i forbindelse med dannelsen af Danmarks Butikshandleres Hovedudvalg. Inden den historie fortælles, skal der imidlertid kastes lys over grundlaget for denne rivalisering. Skellet mellem de to organisationer afspejler et socialt skel inden for detailhandelen mellem de små detailhandlere, som udelukkende handlede en detail, og de mellemstore detailhandlere, der kombinerede en gros- og detailhandel.

Sociale grupperinger inden for detailhandelen

Detailhandel som selvstændig økonomisk aktivitet var et forholdsvis nyt fænomen. Det var altså ikke en social gruppe med lange traditioner, sådan som håndværket havde, og dynamikken indenfor området var så stor, at der vanskeligt kunne nå at opstå stabile sociale gruppedannelser. Man kan dog skelne mellem tre hovedgrupper inden for detailhandelen : 1) Stormagasiner og lignende former for meget kapitalkrævende detailhandel i stor skala såsom varehuse og postordreforretninger. 2) Butikshandelen og 3) Gadehandel, kiosksalg og lignende småhandel, som ikke foregår fra et egentligt butikslokale. De to ydergrupper spillede ingen rolle i den foreliggende sammenhæng. De blev omfattet med foragt af begge grupper af butikshandlende, både de detailhandlere, der sluttede op om D.k.H.F., og de, der støttede D.s.K., og hverken stormagasiner eller gadehandlere deltog i organisationsdannelsen i detailhandelen. Gadehandlerne har næppe nogensinde haft en organisation, kioskejerne fik det senere, og det samme gjorde stormagasinerne og i nyere tid også supermarkederne og detailhandelskæderne, men i den her behandlede sammenhæng spillede disse grupper ingensomhelst rolle. Rivaliseringen mellem D.k.H.F. og D.s.K. vedrørte udelukkende midtergruppen af detailhandlere, butikshandelen.

Inden for butikshandelen kan man nemlig som nævnt skelne mellem to grupper: De større butikshandlende, der kombinerede detailhandel med en groshandel, og de mindre, som udelukkende handlede en detail. Det skabte en forskel mellem de to grupper i synet på en groshandelen. De mindre butikshandlende, som var henvist til at købe deres varer hos grossererne, oplevede et meget klart modsætningsforhold til denne gruppe, og søgte i nogen grad ved organisationernes hjælp at frigøre sig fra afhængigheden af grossererne ved at starte fællesindkøbsforeninger. Det var en bestræbelse på at overflødiggøre grossererne, og det skabte forståeligt nok et klart modsætningsforhold mellem de mindre detailhandlere og grossererne. Anderledes med de større butikshandlende. De havde i mange tilfælde både grossist- og detailistborgerskab og kunne altså i en vis udstrækning optræde som deres egne grosserere og havde yderligere et vist en grossalg til de forretninger, der var for små til at kunne aftage de gængse mindstekvanta, som de store engrosfirmaer opererede med. De havde derfor et forholdsvis afslappet forhold til grossererstanden og havde ikke noget ønske om at deltage i fællesindkøbsforanstaltninger. Det var denne grundlæggende interessedivergens mellem de to grupper inden for butikshandelen, som gang på gang blev en hindring for, at der blev oprettet en egentlig hovedorganisa-

Interiøret i N. Th. Lindemanns kolonial-, material- og vinhandel i Århus omkring 1908. En forretning som denne hørte til de større butikshandlere, den gruppe som i organisationsdannelsen ikke ønskede at gøre front mod grossererne.

Foto i »Hvor man mødes i Aarhus 1908«.

tion for detailhandelen, altså en landsdækkende organisation omfattende alle brancher.

De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark var domineret af de mindre butikshandlere, De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation af de større. Det fremgår, når man ser på, hvordan medlemsforeningerne i de to organisationer stillede sig til spørgsmålet om at optage grosserere som medlemmer. Nogle foreninger stod åbne for både grosserere og detailhandlere. Det var de foreninger, der var domineret af de større butikshandlere, i hvert fald i bestyrelsen. Andre foreninger udelukkede grosserere fra at blive medlemmer eller afskar dem i det mindste fra at blive ordinære medlemmer. Det var de foreninger, der stod bag detailhandlernes fællesindkøbsbestræbelser, og som var domineret af de mindre butikshandlere.

Interessen samler sig især om forholdene i København, fordi det var i København, at den egentlige rivalisering mellem de to hovedorganisationer forekom. D.k.H.F. var en regional organisation for København og nær-

meste omegn, og den søgte ikke at hverve medlemmer uden for hovedstadsområdet. Det var altså detailhandlerforeningerne i København, som de to hovedorganisationer appellerede til.

I 1919-20, da forhandlingerne om en sammenslutning stod på, var der i København 24 medlemsforeninger af D.k.H.F. og 14 af D.s.K.¹⁶. De fordeles sig efter deres holdning til grosserermedlemskab således :

Tabel 2: Medlemsforeningerne i København af D.k.H.F. og D.s.K. 1919-20 fordelt efter deres holdning til grosserermedlemskab

	D.k.H.F.		D.s.K.	
	1	2	1	2
Anti	3	9	5	9
Neutral	12	5	9	3
Pro	9	10	–	2
Ialt	24	24	14	14

Da betingelserne for medlemskab ikke altid er specificeret helt klart, er der foretaget to opstillinger af medlemsforeningerne. I opstilling 1 er de opstillet strengt efter ordlyden af medlemskabsbetingelserne. I opstilling 2 er gruppen af neutrale så vidt muligt fordelt mellem grupperne anti og pro¹⁷.

Tabellen viser to ting. For det første, at de to organisationers profil var klart forskellig. Foreninger, der var for grosserermedlemskab, stod talmæssigt langt stærkere i D.k.H.F. end i D.s.K. Foreninger, der var mod grosserermedlemskab, stod talmæssigt stærkere i D.s.K. end i D.k.H.F. For det andet: Der var ikke tale om noget entydigt billede. Især D.k.H.F. var delt. Det var en følge af, at D.k.H.F. omfattede mange forskellige handelsbrancher. Det gjorde i sig selv medlemskredsen mindre egal. D.s.K. derimod, der stort set kun omfattede kolonialvarehandlende, var langt mere ensartet med hensyn til medlemskreds. Det afgørende for organisationsdannelsen i detailhandelen var dog, at der eksisterede de to forskellige typer af butikshandlende, og at deres interesser i forhold til grossererne var forskellige. Og det gælder, uagtet at organisationsstrukturen i detailhandelen ikke entydigt afspejler denne interessedivergens. Andre faktorer gjorde sig gældende og fik betydning for, hvilken form organisationssystemet fik. Det gælder således geografiske og branchemæssige hensyn. Organisationsdannelsen fik derfor et forholdsvis kompliceret forløb inden for detailhandelen i Danmark.

som også kunne tjene som politisk program. Det, der først og fremmest frustrerede håndværkerne, var, at der var så få selvstændige næringsdrivende blandt rigsdagsmedlemmerne. De så dette som en forklaring på, at det var så svært at vinde gehør for håndværkets synspunkter, og de ville derfor afhjælpe problemet ved at sikre, at der blev valgt flere selvstændige næringsdrivende ind på rigsdagen, således at håndværkerne kunne blive repræsenteret af deres egne. Det var tanken, at Fællesrepræsentationen som organisation skulle deltage direkte i dette politiske arbejde. Fællesrepræsentationen rettede henvendelse til detailhandlerne for at høre, om de ville deltage i et sådant politisk samarbejde med henblik på at styrke den næringsdrivende middelstands repræsentation i rigsdagen. Fællesrepræsentationen henvendte sig til D.k.H.F. og D.s.K., og begge organisationer indgik i forhandlinger om sagen.

Resultatet af disse forhandlinger blev en splittelse af bevægelsen. Der var i Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk i februar 1918 flertal for, at organisationen som sådan skulle deltage i oprettelsen af et selvstændigt politisk parti; men der var et forholdsvis stort mindretal, som var imod tanken, og formanden for Fællesrepræsentationen, bagermester Johs. Pitzner fik derfor organisationen til at udskyde sin endelige stillingtagen til efter folketingsvalget i 1918 for at se, om det ikke kunne lykkes at få valgt håndværkere ind i rigsdagen på de gamle partiers lister. Derpå blev Pitzner opstillet på Det konservative Folkepartis liste sammen med formanden for repræsentantskabet i Håndværkerforeningen i København, malermester Claus J. Olsen. Pitzner blev valgt ind i folketinget i april 1918, Claus J. Olsen ikke, men det var nok til, at Pitzner i efteråret 1918 kunne forhindre, at Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk som organisation sluttede sig til Erhvervspartiet.

Heller ikke de to detailhandlerorganisationer sluttede sig til Erhvervspartiet som organisationer, og den oprindelige idé, at organisationerne skulle være det direkte grundlag for et særligt middelstandsparti, havde således måttet opgives. Men detailhandlerne fortsatte arbejdet på at sikre sig opstilling af detailhandlerkandidater til rigsdagen, og da de ikke kunne få en aftale med Det konservative Folkeparti svarende til den, håndværkerne havde fået, opstillede de i København en særlig liste til folketingsvalget i april 1918. Den fik navnet Erhvervslisten, og den fik så mange stemmer, at detailhandler Laurits Jensen blev valgt ind. Han anmeldte sig i juni 1918 som repræsentant for Erhvervspartiet, og dermed var listen dannet om til et parti, og dette parti var repræsenteret med ét mandat i folketinget.

Dette resultat skyldtes som nævnt bestræbelserne hos en bestemt gruppe

mindre butikshandlende i København. Det var ganske vist ikke lykkedes dem at knytte de store detailhandlerorganisationer direkte til den nye partidannelse, men de havde deres egne primærforeninger som base, og med det udgangspunkt arbejdede de i de følgende år på at styrke detailhandelns interesserepræsentation i to retninger. Dels søgte de at fremme Erhvervspartiets interesser, dels søgte de at styrke deres position indenfor organisationssystemet. Det ytrede sig konkret ved, at de prøvede på at vinde magten indenfor D.k.H.F., og ved at de prøvede på at få D.k.H.F. og D.s.K. sluttet sammen til en egentlig hovedorganisation for detailhandlen. Deres arbejde fik efterhånden en brod, som politisk rettede sig mod Det konservative Folkeparti, organisatorisk mod grossererne.

De to fløje i den københavnske detailhandel

De mindre butikshandlende i København havde deres organisatoriske basis i de foreninger, som sluttede sig til D.s.K. Der er ikke fundet tegn på, at den aktive linje til fordel for Erhvervspartiet og til fordel for en sammenlutning med D.k.H.F. vendt mod grossererinteresserne skabte større uenighed inden for D.s.K.'s københavnske medlemsforeninger. Derimod var provinsmedlemmerne af D.s.K. imod, at organisationen engagerede sig direkte i det politiske arbejde, og derfor kunne D.s.K. som sådan ikke slutte sig til partiet, men i de københavnske medlemsforeninger ser spørgsmålet ikke ud til at have skabt større spændinger. Anderledes forholdt det sig med D.k.H.F. Som nævnt var denne organisation mindre ensartet. Den var domineret af de større butikshandlende, men der eksisterede en gruppe medlemsforeninger, som var domineret af de mindre butiksdrevende, og som sluttede sig til den aktive linje. De havde deres organisatoriske basis i følgende medlemsforeninger: Københavns Detailhandlerforening, Frederiksberg Manufakturhandlerforening, Københavns Trikotagehandlerforening, Tobaks- og Cigarhandlerforeningen af 1885, Nørrebro Handelsforening, Hellerup Handelsforening og Københavns Fouragehandlerforening¹⁹. I hvert fald fem af de syv foreninger var ikke åbne for grosserermedlemskab. De to sidstnævnte hørte måske også til denne gruppe. Det er der blot ikke fundet positive oplysninger om.

Det var de her nævnte syv foreninger, der var kernen i de mindre butikshandlendes arbejde inden for D.k.H.F., men den forening, der blev den afgørende for hele forløbet var en anden, nemlig Urtekræmmerforeningen. Det var en af de gamle detailhandlerforeninger i København, som kunne føre sin oprindelse langt tilbage i tid. Den var startet som handelslav, og

overlevede næringsfriheden ved at omdanne sig til en forening. Det var de kolonialvarehandelndes faglige lokalforening i København, og som sådan kunne den naturligt være medlem såvel af D.k.H.F. som af D.s.K. Den havde også været medlem af begge organisationer, men engang i løbet af 1910'erne havde den meldt sig ud af D.s.K. Dette forløb afspejlede styrkeforholdet inden for Urtekræmmerforeningen, hvor der var en overvægt af større butikshandlende eller i hvert fald handlende, der ikke ville gøre front mod grossererne. Men der var et aktivt mindretal inden for Urtekræmmerforeningen, som søgte at føre foreningen over på de mindre butikshandlendes kurs, og den kamp, der foregik i D.k.H.F. mellem de større og de mindre butikshandlende, havde sin parallel i Urtekræmmerforeningen.

De ledende personer blandt de mindre butikshandlende var for det første købmand J.G.Schjær. Han var formand for Vesterbros Handelsforening 1900-1921 og havde været med til at stifte Detailhandler-Societetet og var formand for det fra 1903 til 1928. I 1914 blev han tillige formand for De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark og fortsatte på denne post til 1934²⁰. Han var altså formand for en af detailhandelens to hovedorganisationer, og som nævnt i indledningen var det ham, der i 1919 tog initiativ til at overvinde rivaliseringen mellem D.s.K. og D.k.H.F. Politisk havde han hørt til Det radikale Venstre, men han sluttede sig i 1918 til Erhvervslisten og senere Erhvervspartiet og blev i 1920 indvalgt i folketinget for dette parti, men kom kun til at sidde i rigsdagen fra april til september. I begivenhedsforløbet i 1919-20 var det dog ikke ham, der kom til at spille nøglerollen for de mindre butikshandlendes vedkommende, idet han organisatorisk udelukkende arbejdede inden for D.s.K., og dèr var der ikke nogen afgørende uenighed om linjen. Dèr, hvor kampen virkelig kom til at stå, var inden for D.k.H.F.

Hovedpersonen her var købmand Laurits Jensen. Det var ham, der var frontfigur i de mindre butikshandlendes opposition inden for D.k.H.F. Han var i 1917 blevet formand for Københavns Detailhandlerforening, der i hans formandstid udviklede sig til at blive langt den største lokalforening af detailhandlere i København²¹. Politisk var hans ståsted oprindelig Det konservative Folkeparti. Han var folketingskandidat i 1913 og pressede i 1916 stærkt på for igen at blive opstillet, men forgæves²². Han sluttede sig så til Erhvervslisten og blev som nævnt valgt ind for denne i 1918 og anmeldte sig kort efter som repræsentant for Erhvervspartiet. Han sad som partiets eneste folketingsmand til april 1920, men blev ikke genvalgt ved noget af de tre valg i 1920.

Ved siden af Laurits Jensen var cigarhandler H.O. Hansen den ledende talsmand for de mindre butik drivende inden for D.k.H.F. Han var fra 1916 formand for Cigar- og Tobakshandlerforeningen af 1885, men forlod formandsposten, da han i 1919 blev valgt til formand for tobakshandlernes landsdækkende brancheorganisation, Cigar- og Tobakshandlerforbundet i Danmark. Han måtte ved den lejlighed forlade D.k.H.F., og det betød en mærkbar svækkelse af de mindre butikshandlerne i denne organisation. Politisk var han fra starten en af de drivende kræfter bag Erhvervspartiet, og han blev i april 1920 valgt ind i folketinget som repræsentant for partiet, men brød med det i 1922 og deltog sammen med en anden af partiets folketingsmænd i stiftelsen af et nyt parti, Det frisindede Landsparti, som imidlertid gled ud ved valget i 1924²³.

Blandt de fremtrædende repræsentanter for de mindre butikshandlerne var også købmand Georg Hansen. Han var formand for Frederiksberg Købmandsforening, som ikke var repræsenteret i D.k.H.F., men derimod i D.s.K., men han var samtidig medlem af bestyrelsen af Urtekræmmerforeningen, og i de interne stridigheder i Urtekræmmerforeningen var han den ledende talsmand for de mindre butik drivende. Han var kandidat for Erhvervspartiet i København i 1920²⁴.

De større butikshandlerne havde deres organisatoriske basis i D.k.H.F. Ingen af dem havde sluttet sig til D.s.K. Inden for D.k.H.F. havde de deres vigtigste grundlag i de fire store foreninger Høkerforeningen, Isenkræmmerforeningen, Urtekræmmerforeningen og De samvirkende Kulhandlerforeninger, omend bestyrelsen for Urtekræmmerforeningen var under et stadigt pres for at skifte standpunkt.

De ledende personer blandt de større butikshandlerne var først og fremmest C.V. Bunch og N.C. Glindemann-Nielsen. C.V. Bunch var i 1916 blevet formand for Høkerforeningen og blev i 1918 valgt til formand for D.k.H.F., en post han beholdt til sin død. Han var grosserer og er altså et eksempel på en detailhandler, der kombinerede en gros- og detailhandel. Politisk var han konservativ og blev i 1920 valgt ind i landstinget for Det konservative Folkeparti, som han repræsenterede dør til han døde²⁵. Han var imidlertid medlem af Erhvervspartiet til den dag, han blev opstillet til landstinget af de konservative, hvilket han blev hånet en hel del for i Politiken²⁶. Hans holdning til Erhvervspartiet og Det konservative Folkeparti afslører således et element af opportunistik, men der er dog et fast mønster i, hvad han foretog sig. Da han i oktober 1919 modtog tilbud fra den konservative politiker, Asger Karstensen om en sikker plads på den konservative rigsdagsliste, accepterede han tilbuddet²⁷. Det blev ganske vist ikke til no-

get, men det var ikke Bunchs skyld. Da Erhvervspartiet i april 1920 tilbød Bunch en opstilling til folketinget, sagde han nej (han havde ørepine)²⁸. Da han i august 1920 af Det konservative Folkeparti fik tilbudt opstilling til landstinget, sagde han ja. Der kan derfor næppe være tvivl om, at Bunch i sit hjertes inderste var konservativ, og at hans medlemskab af Erhvervspartiet mere var af taktisk art, men der var dog den konsekvens i hans handlinger, at han plæderede for, at Erhvervspartiet skulle fungere som støtteparti for Det konservative Folkeparti, det vil sige, at partiet politisk skulle følge Det konservative Folkeparti på rigsdagen og altså væsentligst have til opgave at sikre, at der blev opstillet selvstændige næringsdrivende til valgene, og at de blev valgt ind²⁹. Da Erhvervspartiet så slog ind på en selvstændig politisk linje på rigsdagen, kølnedes Bunchs interesse for partiet, men dog ikke mere end at han blev stående som medlem helt ind til den dag, da han lod sig opstille af et andet parti.

På samme måde, som Bunch ikke ønskede en partidannelse, som gjorde front mod Det konservative Folkeparti, ønskede han heller ikke en organisationsdannelse, som gjorde front mod grossererne. Som nævnt havde han selv både grosserer- og detailhandlerborgerskab, og det var som nærmere vist nedenfor først og fremmest ham, der spændte ben for J.G.Schjærs planer om en sammenslutning af D.s.K. og D.k.H.F.

Næst efter Bunch var urtekræmmer N.C. Glindemann-Nielsen den vigtigste talsmand for de større butikshandlende under opgøret med de mindre. Han var i 1917 blevet formand for Københavns Urtekræmmerforening og fortsatte på denne post til sin tidlige død i 1921. Politisk hørte han entydigt til de konservative og sad som konservativt medlem af Københavns Borgerrepræsentation 1913-1921 og blev i april 1921 valgt til folketinget for partiet³⁰. Som den, der klarest havde markeret sig som konservativ politiker, blev han i særlig grad genstand for angreb fra de detailhandlere, der sluttede sig til Erhvervspartiet, jvf. nedenfor. Glindemann-Nielsen var næstformand i en københavnsk grundejersammenslutning, og kunne derved komme i et vist modsætningsforhold til de mindre butikshandlende, der som oftest drev forretning i lejede lokaler³¹.

Den sidste af de mere markante figurer på den konservative side var købmand Fritz Paustian. Han var for så vidt mindre typisk for den gruppe af større butikshandlende, som han politisk sluttede sig til. Han var formand for en af de små, lokale foreninger, der var blevet stiftet i utilfredshed med Urtekræmmerforeningen, Frederiksberg Handelsforening (ikke at forveksle med den organisation, Frederiksberg Købmandsforening, som Georg Hansen som nævnt ovenfor var formand for). Det var en forening, som ef-

ter sin oprindelse måtte formodes at være domineret af mindre butikshandlende, men den har formentlig blandt sine medlemmer haft nogenlunde balance mellem de to fløje inden for detailhandelen. Fritz Paustian blev således afsat som formand af en opposition i 1924, som selv måtte trække sig tilbage kort tid efter³². Fritz Paustian havde på det tidspunkt efterfulgt Glindemann-Nielsen som formand for Urtekræmmerforeningen. Politisk hørte han til de konservative. I 1926 var han således medlem af repræsentantskabet for den konservative Vælgerforening i Frederiksberg 3. kreds³³. Hvordan han stillede sig i 1918-20, vides ikke. Dog kan man se, at han i Urtekræmmerforeningen tog afstand fra et forslag om at yde økonomisk støtte til Erhvervspartiet i april 1920³⁴. Når Fritz Paustian sluttede sig til de større butikshandlende, var det ikke, fordi han selv kombinerede en grossog detailhandel. Han handlede kun detail, og han havde en kælderbutik på Frederiksberg, hvor det typiske ellers var, at handlende med kælderbutikker hørte til de mindre butikshandlende. Hans tilslutning til denne gruppe skal formentlig ses i lyset af et andet forhold. Det kom frem under diskussionerne i Urtekræmmerforeningens bestyrelse i april og august 1918 af muligheden for ved foreningens hjælp at etablere en form for fællesindkøb. Paustian advarede mod disse planer af frygt for, at de kunne skade foreningens filantropiske arbejde gennem grossererne³⁵. Det må forstås sådan, at grossererne ydede pekuniær støtte til det betydelige understøttelsesarbejde, som Urtekræmmerforeningen udfoldede til fordel for sine medlemmer i form af legater og stiftelser, og at Paustian frygtede, at denne støtte ville falde bort, hvis Urtekræmmerforeningen deltog i fællesindkøbsarrangementer og dermed slog ind på en konfrontationskurs i forhold til grossererne. I hvert fald er det tydeligt, at spørgsmålet om fællesindkøb blev et kardinalpunkt i det følgende begivenhedsforløb.

Uro i De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation 1917-19

Den uro, som fulgte med den økonomiske forværring og de strammere statsindgreb oven på den uindskrænkede ubådskrig, fik de mindre butikshandlende til at indlede en offensiv for at få en bedre sikring af deres interesser. En side af denne offensiv ledte til dannelsen af Erhvervspartiet som omtalt ovenfor. En anden viste sig som et forsøg på at vinde magten inden for D.k.H.F. De mindre handlende var meget utilfredse med organisationens ledelse. Det kom frem, da D.k.H.F. afholdt delegeretmøde den 9. januar 1918³⁶. Her rettede to medlemmer fra Urtekræmmerforeningen, L.

Pedersen og Billqvist et angreb på den daværende formand for D.k.H.F., grosserer C.F.L. Galle. Han blev beskyldt for at have negligeret forslag fra D.s.K. om samarbejde. Galle tog sig kritikken nær og meddelte på det første bestyrelsesmøde efter delegeretmødet, at han ville trække sig tilbage som formand for D.k.H.F. Han blev dog overtalt til at fortsætte, men besluttede i sommeren 1918 definitivt at holde op. I mellemtiden var presset fra de mindre detailhandlende fortsat, og i juni 1918 havde det fået til følge, at Glindemann-Nielsen, der var formand for et udvalg, som var blevet nedsat af de 22 københavnske handelsforeninger, hvis medlemmer solgte øl, blev udsat for meget hård kritik fra Laurits Jensen, H.O. Hansen og J.G. Schjær. Kritikken fik Glindemann-Nielsen til at nedlægge sin post som udvalgsformand, og i hans sted valgtes urtekræmmer Georg Hansen³⁷. Det var Erhvervspartiet contra Det konservative Folkeparti, jvf. ovenfor.

En lignende episode udspillede sig i august 1918 i spørgsmålet om, hvem der skulle være formand for De Næringsdrivendes Telefon-Samvirke. På det tidspunkt stod man umiddelbart foran formandsvalget i D.k.H.F. Sagen om telefonsamvirket blev drøftet på et møde den 16. august 1918 og startede med, at Laurits Jensen foreslog Schjær som formand. Schjær sagde nej, men foreslog i stedet H.O. Hansen. Det fik Bunch til i stedet at foreslå sig selv, idet han henviste til, at han dårligt kunne komme tilbage til D.k.H.F. uden at være blevet formand. Enden på diskussionen blev, at det i stedet blev formanden for Centralforeningen af Restauratør- Hotelvært- og Beværterforeninger i Danmark, direktør P. Wunsch, der blev valgt til formand for telefonsamvirket. Han var medlem af Erhvervspartiet, så Schjær og H.O. Hansen havde opnået den gevinst at få en partifælle valgt, men Bunch var sluppet for det, han formentlig frygtede mest af alt: at der her kort før formandsvalget i D.k.H.F. var et andet medlem af D.k.H.F.'s bestyrelse (H.O. Hansen), der blev formand for telefonsamvirket³⁸. Der ved undgik Bunch, at en eventuel modkandidat ved det tilstundende formandsvalg fik styrket sin kandidatur.

Trods alt var det formandsposten i D.k.H.F., der var den mest indflydelsesrige post, og de mindre handlende, der sluttede sig til Erhvervspartiet, kunne ikke følge succesen fra ølhandlerudvalget og telefonsamvirket op i D.k.H.F. Formandsvalget fandt sted på et delegeretmøde den 9. september 1918. De mindre handlende opstillede porcelænshandler S.G. Kjersgaard som deres kandidat, men det blev straks ved mødets begyndelse meddelt, at han alligevel ikke ønskede at kandidere. Derefter blev der lagt kraftigt pres på Laurits Jensen for at få ham til at stille op, men det ønskede han ikke. Resultatet blev, at C.V. Bunch blev valgt til formand uden nogen

modkandidat med 82 stemmer, medens 15 stemmer var blanke, og 14 stemte på Laurits Jensen uden hensyn til, at han slet ikke stillede op³⁹. Det blev anført mod Bunch, at han var grosserer, men han afviste kritikken ved at sige, at han handlede mest en detail. Da de mindre handlende havde måttet opgive at opstille deres egen kandidat, gjorde de et forsøg på at forpligte den kommende formand til et tæt samarbejde med de øvrige detailhandelsorganisationer, og det vil først og fremmest sige D.s.K. C.V. Bunch svarede, at han var parat til ethvert loyalt samarbejde.

Som stillingen tegnede sig for de mindre butikshandlende efter delegeretmødet i D.k.H.F. i september 1918, måtte de se i øjnene, at deres bestræbelser kun havde været en delvis succes. Politisk havde de ganske vist fået stiftet et selvstændigt parti, Erhvervspartiet, og det var også lykkedes at få valgt en repræsentant for dette ind i folketinget, men den oprindelige idé med partiet, at det skulle være en politisk overbygning oven på de eksisterende detailhandels- og håndværkerforeninger havde måttet opgives, i hvert fald for hovedorganisationernes vedkommende. På det organisatoriske plan havde de heller ikke opnået så meget, for ganske vist var det lykkedes dem at få C.F.L. Galle til at trække sig tilbage som formand for D.k.H.F., men den nye formand, C.V. Bunch stod på samme linje som sin forgænger, og forsøget på at forpligte ham til samarbejde med D.s.K. havde han pareret ved at erklære sig parat til ethvert loyalt samarbejde, hvorved han havde skaffet sig mulighed for at erklære uønskede samarbejdsformer eller -partnere for illoyale. De små butikshandlende gav dog ikke op af den grund, men fortsatte deres pres mod deres større og mere konservative kolleger. Næste runde kom året efter i det begivenhedsforløb, der ledte op til dannelsen af Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg.

Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg

Initiativet til dannelsen af en hovedorganisation for detailhandelen udgik fra De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark. Som nævnt i indledningen opfordrede de på deres kongres D.k.H.F. til en sammenslutning af de to organisationer, og D.k.H.F.'s repræsentant på kongressen, Glinde-mann-Nielsen lovede en forhandling om sagen. D.s.K. nedsatte derpå straks et forhandlingsudvalg bestående af formanden, J.G. Schjær, urtekræmmer Georg Hansen og ostehandler Ludvig Poulsen, alle tre medlemmer af Erhvervspartiet⁴⁰. Derefter var sagen lagt op til D.k.H.F., som behandlede spørgsmålet i oktober 1919. Her lykkedes det formanden, C.V. Bunch at give sagen en helt ny drejning, til dels fordi hans modstandere

forkludrede den ved at blande det organisatoriske spørgsmål sammen med det politiske. Deres arbejde i det organisatoriske spørgsmål fik derfor karakter af i nok så høj grad at være et politisk felttog fra Erhvervspartiets tilhængere mod deres konservative kolleger.

Organisationsspørgsmålet blev sat på dagsordenen for D.k.H.F.'s bestyrelsesmøde den 7. oktober, men det nåede aldrig til behandling, fordi mødet udviklede sig til et sammenstød mellem Laurits Jensen (Erhvervspartiet) og Glindemann-Nielsen (Det konservative Folkeparti) efterfulgt af et andet sammenstød mellem manufakturhandler Nicolaj Sand (Erhvervspartiet) og C.V. Bunch (Det konservative Folkeparti). Angrebet begyndte med, at Laurits Jensen i anledning af et møde i Københavns Borgerrepræsentation den 29. september om oprettelsen af et kommunalt grøntudsalg beskyldte Glindemann-Nielsen, der var konservativt medlem af borgerrepræsentationen, for at have spioneret mod de handlende ved at indsamle oplysninger om deres avance og at have overgivet disse oplysninger til "enkelte fremragende politiske personligheder, som ingen forbindelse har med detailhandlerstanden"⁴¹. Laurits Jensen præciserede senere i mødet, at han derved tænkte på den konservative politiker Asger Karstensen, der ligesom Glindemann-Nielsen var medlem af Borgerrepræsentationen. Det omtalte møde i Borgerrepræsentationen den 29. september havde vakt voldsomt røre blandt detailhandlerne i København, som reagerede kraftigt imod at få påført kommunal konkurrence. Glindemann-Nielsen tog afstand fra Laurits Jensens beskyldninger og forlangte dokumentation, hvilket Laurits Jensen imidlertid nægtede at bringe. Flere af de øvrige bestyrelsesmedlemmer sluttede sig til kravet om dokumentation. "Denne sag bragte konfusion i forhandlingerne, men man kom dog ind på spørgsmålet om handelsstandens avance, som man fandt var rimelig...", noterede referenten lakonisk⁴².

Laurits Jensens angreb på Glindemann-Nielsen fandt ikke nogen afklaring på dette møde. Det blev fulgt op af et angreb fra manufakturhandler Nicolaj Sand på C.V. Bunch. Sand spurgte, om det var rigtigt, at Bunch var opfordret til at stille op på den konservative liste ved det kommende valg til rigsdagen, hvilket Bunch bekræftede. Som nævnt ovenfor havde Asger Karstensen stillet ham en sikker plads i udsigt. Der udspandt sig derefter en diskussion om, hvorvidt et så aktivt politisk engagement var foreneligt med ledelsen af D.k.H.F. Laurits Jensen fremlagde en opfordring fra syv af D.k.H.F.'s medlemsforeninger (se s. 109) til indkaldelse af et delegeretmøde, der skulle afklare dette spørgsmål. Sagen blev derpå udskudt til næste bestyrelsesmøde.

Man kan undre sig over, at de mindre butikshandlerne valgte at formulere spørgsmålet som et principspørgsmål om formandens ret til at repræsentere et politisk parti. Så sent som i september 1918, altså blot et år tidligere, havde 14 delegerede i D.k.H.F. stemt på Laurits Jensen som formand for D.k.H.F., uagtet at han på det tidspunkt var folketingsmand for Erhvervspartiet og tilmed slet ikke var kandidat til formandsvalget, så man kan have en formodning om, at det ikke så meget var et politisk engagement som sådant, der faldt de mindre butikshandlerne for brystet, men derimod den farve, som det foreliggende engagement havde. Havde Bunch været opstillet for Erhvervspartiet, var der næppe blevet rejst kritik af, at formanden engagerede sig politisk, i hvert fald ikke fra de mindre butikshandlernes side.

Det organisatoriske spørgsmål havde været sat på dagsordenen for bestyrelsesmødet den 7. oktober, men det kom slet ikke til drøftelse på grund af mødets kaotiske forløb. Det kom det til gengæld på det næste bestyrelsesmøde den 21. oktober, og her blev også de udestående spørgsmål fra mødet den 7. oktober løst. Der var tre konfliktpunkter på dagsordenen, og i alle tre stod modsætningen mellem de mindre butikshandlerne/Erhvervspartiet og de større butikshandlerne/Det konservative Folkeparti.

Det første spørgsmål, der kom til debat den 21. oktober var organisationsspørgsmålet. Det blev indledt af Laurits Jensen, der spurgte, om Bunch havde udtalt sig om sit syn på samarbejde til lederne af Provinshandelskammeret, og om der var forhandlinger i gang. Bunch svarede, at han ikke havde udtalt sig om sin stilling til samarbejde, og nævnte, at der var blevet rettet henvendelse om samarbejde til D.k.H.F. både fra D.s.K. og Provinshandelskammeret. Han gjorde yderligere opmærksom på, at det jo ikke var ham, men bestyrelsen, der skulle træffe afgørelse i dette spørgsmål. Laurits Jensen erklærede sig tilfreds med dette svar. Under den videre diskussion fremførte Bunch, at henvendelsen fra D.s.K. tydede på, at man dør forestillede sig en sammenslutning af D.k.H.F. og D.s.K., men at Bunch selv mente, at der ikke kunne blive tale om mere end samarbejde, og han stillede det konkrete forslag, at bestyrelsen nedsatte et tremandsudvalg, der kunne optage forhandlinger med D.s.K. og Provinshandelskammeret. Hans forslag mødte indsigelse fra cigarhandler Lauritzen, der hørte til de mindre butikshandlerne. Han foreslog, at man først og fremmest skulle forhandle med D.s.K., men slog sig til ro med en oplysning om, at det påtænkte udvalg ikke fik myndighed til at træffe afgørelser på egen hånd. Udgangen på diskussionen blev, at bestyrelsen fulgte Bunchs forslag og nedsatte et tremandsudvalg, der fik til opgave at indhente nærmere oplysning

ger hos D.s.K. og Provinshandelskammeret og derpå forelægge sagen for D.k.H.F.'s bestyrelse. Udvalget kom til at bestå af Bunch, Glindemann-Nielsen og formanden for Frederiksberg Handelsforening, den senere formand for Urtekræmmerforeningen Fritz Paustian. De havde som ovenfor nævnt alle tre konservative sympatier.

Afgørelsen var en eklatant sejr for den konservative fløj i D.k.H.F. Det lykkedes ikke Erhvervsparti-tilhængerne at få diskussionen til at dreje sig om det, der var kernen i det organisatoriske spørgsmål: om der skulle tilstræbes en særlig detailhandlerhovedorganisation, eller om man skulle stile mod en bredere organisation, som også omfattede dele af engroshandelen. Det var det problem, som blev markeret i cigarhandler Lauritzens indlæg, og som også var antydnet i Laurits Jensens indledende ord. Det reelle indhold i Laurits Jensens første indlæg var nemlig en beskyldning mod Bunch for på egen hånd at have indledt forhandlinger med den grossererdominerede organisation Provinshandelskammeret, som ikke tidligere havde været på tale som samarbejdspartner. Dette angreb kunne Bunch parere ved at henvise til, at bestyrelsen havde den endelige afgørelse. Deri lå, at hvadenten han havde ført forhandlinger eller ej – hvilket han altså ikke benægtede at have gjort – så var disse ikke bindende for organisationen. Yderligere nævnte Bunch, at der var kommet henvendelse til D.k.H.F. fra Provinshandelskammeret og altså ikke omvendt, og derved imødegik han den ikke udtrykkeligt udtalte sigtelse, der lå i Laurits Jensens indlæg i retning af, at Bunch egenmægtigt havde indledt forhandlinger med Provinshandelskammeret.

Bunch sidestillede i sit svar henvendelsen fra Provinshandelskammeret med henvendelsen fra D.s.K., og det var uden at være forkert dog heller ikke korrekt. J.G. Schjær fremsendte som formand for D.s.K. på sin organisations vegne en formel skriftlig indbydelse til samarbejde den 10. oktober 1919. Henvendelsen fra Provinshandelskammeret var derimod blevet fremsat mundtligt af det konservative landstingsmedlem, købmand Axel B. Lange, Frederikssund⁴³. Axel B. Lange var imidlertid ikke formand for Provinshandelskammeret på dette tidspunkt (det var konsul Chr. Cloos, Frederikshavn), men formand for den sjællandske regionale organisation under Provinshandelskammeret, og han kunne således ikke uden videre tale på Provinshandelskammerets vegne. Han havde da heller ikke på denne organisations vegne fremsendt en formel skriftlig indbydelse til samarbejde; hans forslag var fremkommet i en mundtlig samtale med Bunch. Der vil nedenfor blive gjort nærmere rede for baggrunden for Axel B. Langes forslag. Her skal det blot konstateres, at det var en tilsnigelse, når Bunch

sidestillede de to henvendelser, og at der var tale om henvendelser af vidt forskellig karakter. Der er grund til at understrege dette, idet P.H.K.'s inddragelse i forhandlingerne fuldstændig ændrede deres karakter. Med P.H.K.'s inddragelse var den endnu ikke oprettede hovedorganisation på forhånd dødsdømt.

Imidlertid ved at forme sit indlæg som en insinuation mod Bunch og ikke som en præcisering af det principielle spørgsmål, om D.k.H.F. overhovedet skulle forhandle med Provinshandelskammeret (grossererne) eller ej, drejede Laurits Jensen sagen i en skæv retning, og cigarhandler Lauritzens senere indlæg var ikke i stand til at ændre dette. Med Laurits Jensens voldsomme og udokumenterede angreb på Glindemann-Nielsen i forrige bestyrelsesmøde in mente fik hans indlæg karakter af endnu et personligt angreb fra Laurits Jensens side på en konservativ organisationsmand baseret på et for spinkelt grundlag, for så vidt som Bunch havde kunnet svare for sig på en måde, så Laurits Jensen måtte acceptere svaret. Derved blev sagens principielle aspekt aldrig sat til debat, og resultatet blev altså, at der blev nedsat et udvalg, som fik mandat til at forhandle både med D.s.K. og Provinshandelskammeret.

Organisationsspørgsmålet var det første, der kom til debat på D.k.H.F.'s bestyrelsesmøde 21. oktober. Derpå kom turen til det angreb, som Laurits Jensen havde rettet mod Glindemann-Nielsen i det forrige bestyrelsesmøde. Glindemann-Nielsen dokumenterede, at Laurits Jensens beskyldninger havde været ukorrekte, dels ved at oplæse referatet af sin tale i borgerrepræsentationen den 29. september, dels ved at oplæse et brev fra Asger Karstensen, der erklærede, at Laurits Jensens påstand om, at Glindemann-Nielsen havde samlet og givet oplysninger om detailhandlernes avanceforhold til Asger Karstensen, var løgn og latin. Over for dette kunne Laurits Jensen kun meddele, at han fastholdt sin påstand under eds tilbud. Det var for lidt; bestyrelsen gav Glindemann-Nielsen et tillidsvotum ved at rejse sig.

Endnu et punkt stod uafklaret siden bestyrelsesmødet den 7. oktober, nemlig spørgsmålet, om formanden Bunch måtte lade sig opstille som kandidat for de konservative. Som nævnt havde syv af D.k.H.F.'s medlemsforeninger forlangt, at der skulle indkaldes delegeretmøde til afklaring af spørgsmålet. Efter en længere diskussion erklærede Bunch, at han ville stille sit mandat som formand for D.k.H.F. til rådighed, hvis han blev valgt. Derefter frafaldt oppositionen sit krav om delegeretmøde. For Bunch betød det, at han havde fastholdt sin ret til at kandidere for Det konservative Folkeparti samtidig med, at han var formand for D.k.H.F.

Landkøbmændene var den gruppe, der led mest under konkurrencen fra brugsforeningerne. Billedet viser Haldum og omegns Brugsforening, der førte samme varesortiment som den klassiske blandede landhandel.

Foto Aa. Fredslund Andersen, Erhvervsarkivet.

Bestyrelsesmødet den 21. oktober blev et totalt nederlag for de mindre butikshandlere/Erhvervspartiet. På alle tre punkter, der var til debat, blev resultatet det modsatte af, hvad de havde ønsket. Mest betydningsfuldt var det, at organisationsspørgsmålet nu var kommet ind i et helt andet spor end oprindeligt tænkt. Det forslag, der var fremsat af D.s.K. gik ud på sammenslutning, ikke kun samarbejde, og det omfattede kun de to egentlige detailhandlerorganisationer D.s.K. og D.k.H.F. Det forhandlingsmandat, som D.k.H.F.'s forhandlere fik, blev et helt andet. Det gik ud på at undersøge mulighederne for samarbejde, ikke sammenslutning, og det omfattede i alt fire organisationer, nemlig foruden de to store detailhandlerorganisationer også brancheorganisationen Dansk Textil Union og – hvad der set med D.s.K.'s øjne var det værste – Provinshandelskammeret. I og med at Provinshandelskammeret blev inddraget i forhandlingerne, var den oprindelige idé om at danne en egentlig hovedorganisation for detailhandelen med, om ikke brod, så dog skarp afgrænsning mod grosse-

terne faldet til jorden. D.k.H.F.'s forhandlingsoplæg blev derfor også en stor skuffelse for D.s.K., og Schjær udtalte sidenhen i en pressemeddelelse, at D.s.K. havde friet til D.k.H.F., men at D.k.H.F. kun havde lovet at ville være som en søster⁴⁴.

Inden det videre arbejde med at stifte en hovedorganisation for detailhandelen beskrives, skal der kort gøres rede for baggrunden for, at Provinshandelskammeret blev inddraget i sagen.

Som nævnt ovenfor var Provinshandelskammeret blevet dannet som hovedorganisation for grossererne i provinsen. P.H.K. bestod af tre regionale centralforeninger, som igen var sammensat af en lang række lokale, tværfaglige handelsforeninger eller som de fra 1919 gik over til at kalde sig handelsstandsforeninger. Lokalforeningerne var altså basis i organisationssystemet, og de havde fra gammel tid omfattet både en gros- og detailhandler. Med tiden blev de mere og mere domineret af en groshandelen, men der var stadig detailhandlere, der var medlemmer af handelsstandsforeningerne og dermed indirekte af Provinshandelskammeret.

Denne organisationsopbygning fik imidlertid vanskeligheder som følge af den tiltagende arbejdsdeling. Efterhånden som de handlende specialiserede sig, udvikledes der brancher, og disse brancher fik voksende økonomisk betydning. Den oprindelige lokale og regionale organisationsopbygning blev derfor suppleret med særlige landsdækkende brancheorganisationer. Samtidig blev skellet mellem en gros- og detailhandel skarpere på det organisatoriske plan. Det efterlod de detailhandlere, som var forblevet i Provinshandelskammerets lokalorganisationer, med et problem med hensyn til at få deres interesser repræsenteret.

Dette spørgsmål blev taget op på et bestyrelsesmøde i den sjællandske centralforening under Provinshandelskammeret den 7. marts 1919. Det var den daværende formand for centralforeningen, konsul Carl Petersen fra Holbæk, som rejste sagen. Anledningen var en utilfredshed med nogle af regeringens, nærmere bestemt Indenrigsministeriets og Ernæringsrådets afgørelser. Carl Petersen fandt det afgørende nødvendigt at komme den betrængte detailhandlerstand til hjælp, hvis man ville holde sammen på Provinshandelskammerets medlemmer. Han foreslog derfor, at der skulle dannes en særlig kolonialafdeling inden for den sjællandske centralforening under P.H.K., da den som følge af sin opbygning på grundlag af ikke-fagspecifikke lokalforeninger ellers havde vanskeligt ved at varetage kolonialbranchens interesser⁴⁵. Spørgsmålet blev taget op på de følgende møder, og på centralforeningens delegeretmøde i Holbæk den 19. juni 1919 blev det vedtaget at oprette et særligt udvalg for kolonialvarehandelen inden for

centralforeningen. Udvalget skulle deltage i bestyrelsens møder og forberede en fremtidig ordning til varetagelse af kolonialhandlernes interesser. Under diskussionen om forslaget blev der fra en af de delegerede stillet forslag om, at bestyrelsen rettede henvendelse til købmandsforeningerne om samarbejde, men nogen vedtagelse i den retning blev der ikke foretaget.

På det følgende bestyrelsesmøde trådte Carl Petersen tilbage som formand for den sjællandske centralforening og blev afløst af købmand Axel B. Lange, Frederikssund. Han foreslog på mødet under døftelsen af en konkret sag om sukkerrationeringen, at centralforeningen skulle foreslå D.k.H.F. en fælles skriftlig protest til ministeriet i sagens anledning. Det er første gang D.k.H.F.'s navn dukker op i forhandlingsprotokollen, og anledningen er ikke organisationsspørgsmålet, men en konkret klage til ministeriet. Næste gang, D.k.H.F. omtales, er på bestyrelsesmødet den 20. november 1919. Her anføres blot:

”Til den københavnske Handelsstands Fællesrepræsentation var foretaget en henvendelse om samarbejde i spørgsmål vedrørende butikshandelen. Til drøftelse af spørgsmålet, om et sådant samarbejde overhovedet kan etableres, vil der blive nedsat et udvalg.

Sagen toges til efterretning.”

Man kan ikke sige, at det var helt uventet, at den sjællandske centralforening tog kontakt med D.k.H.F., for så vidt som der siden marts 1919 havde været overvejelser i bestyrelsen af en bedre varetagelse af kolonialhandlens interesser, og for så vidt som det havde været på tale at henvende sig til D.k.H.F., men det var alligevel lidt af et kup, at Axel B. Lange kunne meddele, at han havde rettet henvendelse til D.k.H.F. om et muligt generelt samarbejde, for D.k.H.F. havde kun været nævnt i forbindelse med en sukkerordning, og hverken bestyrelse eller delegeretmøde havde givet mandat til at indlede forhandlinger med D.k.H.F. om samarbejde. Axel B. Lange gik altså videre, end han havde mandat til, men mødte ingen bebrejelse i bestyrelsen for dette, velsagtens fordi det kunne opfattes som en naturlig udløber af de tanker, som allerede havde været fremme i bestyrelsen, og fordi det blev præsenteret som nogle meget foreløbige og sonderende kontakter.

Det er bemærkelsesværdigt, at den sjællandske centralforening i sine drøftelser af kolonialhandlernes organisation helt negligerede D.s.K. Beslutningen på delegeretmødet i Holbæk om at oprette et særligt udvalg for kolonialhandelen var således en klar tilsidesættelse af D.s.K., og Carl Petersen udtalte blandt andet, da han første gang rejste sagen i marts 1919, at

Konfekturhandlerne hørte almindeligvis ikke til de større butikshandlere, men strøgbutikkerne hørte til i branchens bedre halvdel.

Foto Aa. Fredslund Andersen, Erhvervsarkivet.

”ulykken var, at kolonialhandlerne ikke har nogen brancheorganisation”, hvilket jo er misvisende, eftersom D.s.K. havde eksisteret siden 1907 som landsdækkende brancheorganisation for kolonialhandelen, men Carl Petersens ord afspejler en dyb modvilje inden for P.H.K. mod D.s.K., som også gjorde sig gældende i det følgende begivenhedsforløb.

På bestyrelsesmødet i D.k.H.F. den 21. oktober 1919 var der blevet nedsat et udvalg på tre mand, der skulle arbejde videre med organisationsopgørelsen. Som nævnt bestod dette udvalg af de tre konservative organisationsfolk, Bunch, Glindemann-Nielsen og Paustian. Dette udvalg indledte sit arbejde med at tage en forhandling med repræsentanterne for D.s.K. På dette møde blev det diskuteret, om man skulle stille mod et samarbejde eller mod en sammenslutning. D.s.K. holdt på en sammenslutning, D.k.H.F. på et samarbejde. Noget resultat førte forhandlingerne ikke til, men kontakten blev dog ikke afbrudt. Dernæst forhandlede D.k.H.F.'s udvalg med repræsentanter for P.H.K. og for Dansk Textil Union (D.T.U.), der efter forslag fra et af bestyrelsesmedlemmerne i D.k.H.F. på mødet den 21. oktober også var kommet med i forhandlingerne. Den 7. januar 1920 kunne Bunch aflægge beretning over det hidtidige arbejde på et bestyrelsesmøde i D.k.H.F. Bunch gjorde rede for, at D.s.K. ønskede en sammensmeltning, hvorimod P.H.K. og D.T.U. kun ønskede et samarbejde. Han understregede, at det hastede med at finde en løsning, fordi den avancelov, som rege-

ringen arbejdede på, ville blive til stor skade for detailhandelen og derfor nødvendiggjorde samlet modstand. Ved at opstille diskussionstemaet som samarbejde contra sammenslutning udelod Bunch det, der var kernen i organisationsspørgsmålet, nemlig om man skulle søge at danne en egentlig detailhandlerorganisation, eller om man skulle stille mod en bredere organisation. Laurits Jensen deltog ikke i bestyrelsesmødet den 7. januar 1920, og ingen af de andre bestyrelsesmedlemmer trak hovedspørgsmålet ind i debatten. I stedet tog taler efter taler ordet for at anbefale et samarbejde, medens ingen udtalte sig til fordel for en sammenslutning. I forhold til møderne i oktober var der en fremherskende enighed, og flere talere henviste til, at det hastede på grund af avancelovsforslaget. Enden på diskussionen blev, at bestyrelsen tilsluttede sig tanken om et organisatorisk samarbejde mellem de fire organisationer D.k.H.F., D.s.K., P.H.K. og D.T.U., og det nedsatte tremandsudvalg kunne således gå videre med forhandlingerne⁴⁶.

Den fremherskende enighed på bestyrelsesmødet i D.k.H.F. den 7. januar 1920 betød dog ikke, at der var sluttet fred mellem de to fløje inden for butikshandelen i København. Der var betydelig skuffelse i D.s.K. over, at D.k.H.F. havde fået inddraget yderligere to organisationer i forhandlingerne i stedet for at forhandle om D.s.K.'s oprindelige idé: en sammenslutning af D.s.K. og D.k.H.F. Schjær skrev således til Bunch den 11. januar og understregede, at et lejlighedsvis samarbejde med grossererne havde D.s.K. ikke noget imod, men et permanent kunne man ikke tænke sig:

”Alene den ting, at vore medlemmer nærer en aldeles enorm interesse for fællesindkøb som detailhandelens fremtidige indkøbsmåde vil gøre vor ængstelse for et snævert samarbejde med storhandelen forklarlig”⁴⁷.

En tilsvarende skuffelse viste sig også inden for Urtekræmmerforeningen, der som nævnt var nøgleforeningen i hele forløbet. Allerede på bestyrelsesmødet den 11. december 1919 havde Glindemann-Nielsen, der var formand for Urtekræmmerforeningen, givet en orientering om forhandlingerne mellem D.k.H.F., hvis tremandsudvalg han var medlem af, og D.s.K. Det gav ikke anledning til diskussion på dette møde, men sagen blev taget op på det følgende bestyrelsesmøde af urtekræmmer L. Pedersen. Han havde i januar 1918 på delegeretmødet i D.k.H.F. rettet et skarpt angreb på den daværende formand, grosserer C.F.L. Galle, hvilket som ovenfor nævnt fik Galle til at trække sig tilbage som formand senere på året, og han havde i Urtekræmmerforeningens bestyrelse arbejdet energisk for at engagere foreningen i fællesindkøbsarbejdet, og han havde støttet Erhvervspartiet i alle diskussioner i bestyrelsen. Han tog nu på bestyrelsesmødet i Ur-

tekræmmerforeningen den 22. januar 1920 organisationsspørgsmålet op og rettede en kritik af D.k.H.F.'s holdning til forhandlingerne med D.s.K. Han truede med at nedlægge sin post som medlem af Urtekræmmerforeningens handelsudvalg (et organ, der varetog kontakten med myndighederne omkring reguleringspolitikken), fordi han fandt det håbløst at skulle arbejde med Den overordentlige Kommission (det centrale statslige forvaltningsorgan for reguleringspolitikken), hvis det ikke blev til noget med samarbejdet mellem D.k.H.F. og D.s.K. Der fulgte nu en længere diskussion uden klart formuleret tema men med en tydelig tone af skuffelse blandt de mindre butikshandlende over, at organisationsarbejdet ikke sigtede mod en ren detailhandlerhovedorganisation. Noget resultat førte diskussionen dog ikke til. L. Pedersen døde kort tid efter og blev i Urtekræmmerforeningens bestyrelse afløst af Georg Hansen, som fra da af var den ledende repræsentant for oppositionen i foreningen. På samme tid offentliggjorde Medlemsblad for Urtekræmmerforeningen to læserbreve, der slog til lyd for, at foreningen i protest mod det hidtidige forhandlingsforløb skulle melde sig ud af D.k.H.F. og ind i D.s.K.⁴⁸ Det murrede altså i geledderne i Urtekræmmerforeningen, men mere end murren blev det ikke til. De utilfredse følte sig åbenbart ikke stærke nok til at tage en konfrontation på spørgsmålet. Dertil bidrog det måske også, at den avancelov, der var på vej gennem rigsdagen, manede til sammenhold, og at det derfor var svært at kræve D.T.U. og P.H.K. holdt uden for organisationsforhandlingerne, skønt det var det, de mindre butikshandlende ønskede.

I hvert fald fortsatte forhandlingerne trods utilfredshed både i Urtekræmmerforeningen og hos D.s.K. Den 17. februar 1920 blev der holdt et fælles møde af repræsentanter for de fire organisationer, der var blevet involveret i forhandlingerne. På dette møde besluttede de at oprette en fælles hovedorganisation, Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg⁴⁹. Mødet blev ledet af C.V. Bunch, der også havde indkaldt det. Det formede sig stort set som et opgør mellem Schjær, D.s.K. på den ene side og de fleste af mødets øvrige deltagere, først og fremmest repræsentanterne for P.H.K. på den anden. Schjær ankede over den kritik, han havde været udsat for på delegeretmødet i Centralforeningen for Sjællands og Lolland-Falsters Handelsstandsforeninger i Holbæk i juni 1919, hvor centralforeningen som ovenfor nævnt havde besluttet at oprette sit eget udvalg for kolonialvarehandelen. Det udløste en polemik mellem ham og Axel B. Lange og andre repræsentanter for P.H.K. Bunch henstillede, at man glemte de gamle skader og koncentrerede sig om dannelsen af hovedudvalget. Det fik ikke polemikken til at forstumme, og Bunch henstillede endnu engang, at man sam-

lede sig om det, der var fælles. Vendepunktet i debatten kom, da købmand Georg Hansen tog ordet. Han var medlem af D.s.K.'s forhandlingsudvalg, men var netop i disse dage blevet medlem af bestyrelsen for Urtekræmmerforeningen (der jo var medlem af D.k.H.F., og hvis formand, Glindemann-Nielsen og næstformand, Fritz Paustian var medlemmer af D.k.H.F.'s forhandlingsdelegation), så han indtog en central rolle, idet han i sin person forenede et medlemskab af D.s.K. med et medlemskab af D.k.H.F. Han erklærede, at han delte Schjærs betænkeligheder ved P.H.K., og Holbæk-mødet skurrede også i hans ører, men efter at have set D.k.H.F.'s forslag til vedtægter for det påtænkte hovedudvalg og efter at have hørt debatten på mødet var han ikke længere betænkelig ved at lade D.s.K. indgå i hovedudvalget. Det efterlod Schjær helt isoleret, og dermed var sagen afgjort. Bunch skyndte sig at stille forslag om, at man nu – under forbehold af de repræsenterede organisationers billigelse – oprettede Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg, og dette forslag stemte samtlige mødets deltagere for, altså også Schjær.

Georg Hansens udtalelse er forbavsende. Om det var presset fra regeringens avancelovsforslag eller den fremherskende stemning på mødet den 17. februar, der fik ham til at tilslutte sig tanke om Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg, får stå hen. Derimod har det næppe været de foreslåede vedtægter, som han selv sagde. I så fald har han i det mindste ikke læst dem grundigt. De vedtægter for det kommende hovedudvalg, som Bunch havde udarbejdet, kunne nemlig ikke tilfredsstillende D.s.K. Bunch foreslog, at hovedudvalget skulle dannes af to repræsentanter for hver af de deltagende organisationer. Det skulle have myndighed til at afgøre de fire organisationers stillingtagen til alle spørgsmål, der var af betydning for den samlede butikshandel. Organisationerne skulle forpligte sig til at henvise sådanne spørgsmål til hovedudvalgets afgørelse, og denne skulle træffes ved simpelt flertal. Hvis stemmerne stod lige, skulle formandens stemme være udslagsgivende⁵⁰. Disse vedtægter gav D.k.H.F. en nøglerolle i det kommende hovedudvalg. Man kunne tænke sig spørgsmål, hvor D.k.H.F. var enig med P.H.K. og D.T.U. mod D.s.K., og man kunne tænke sig spørgsmål, hvor D.k.H.F. var enig med D.s.K. mod P.H.K. og D.T.U., og man kunne måske også tænke sig spørgsmål, hvor D.k.H.F. og D.s.K. var enige med D.T.U. mod P.H.K., men det var praktisk talt utænkeligt, at D.k.H.F. ville komme i mindretal i forhold til de tre andre organisationer, så D.k.H.F. havde alt at vinde og intet at tabe ved de foreslåede vedtægter, især da hvis formanden for hovedudvalget kom til at hedde Bunch, hvilket forhistorien taget i betragtning var meget sandsynligt. Det kan derfor und-

re, at Georg Hansen anførte netop vedtægterne som begrundelse for sin tilslutning. Det var i hvert fald et synspunkt, som ikke fik nogensomhelst betydning for D.s.K.'s stillingtagen i det følgende.

Efter mødet den 17. februar skulle de fire organisationer tage stilling til den beslutning, som deres repræsentanter var gået ind for. Som nævnt var Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg blevet oprettet under forbehold af de deltagende organisationers accept. Lettest gik det i D.k.H.F. Her blev spørgsmålet behandlet på et delegeretmøde den 29. marts 1920. Det var samme dag, som Christian X afskedigede ministeriet Zahle. Bunch gjorde rede for forhandlingerne og det resultat, de havde ført til, og anbefalede de delegerede at vedtage forslaget om, at D.k.H.F. sluttede sig til Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg med de vedtægter, som D.k.H.F.'s bestyrelse selv havde foreslået. Hans forslag mødte imidlertid indsigelse fra Georg Hansen og et andet medlem fra Urtekræmmerforeningens bestyrelse. De forlangte, at D.k.H.F. skulle acceptere D.s.K.'s oprindelige forslag om, at de medlemsforeninger, som D.s.K. havde i København, skulle melde sig ind i D.k.H.F. samtidig med, at det således udvidede D.k.H.F. meldte sig ind i D.s.K., hvor det skulle udgøre en særlig centralorganisation for København. Bunch, Glindemann-Nielsen, Fritz Paustian og yderligere en delegeret vendte sig mod Georg Hansens forslag og gav udtryk for, at detailhandelen ville få mere gavn af, at man nu dannede det foreslåede hovedudvalg. Laurits Jensen henstillede, at D.k.H.F., så snart det var belejligt, genoptog forhandlingerne med D.s.K. om en samling af alle københavnske foreninger under ét, og med denne henstilling vedtoges det enstemmigt at tilslutte sig hovedudvalget. Berlingske Tidende og Børsen refererede delegeretmødet og skrev enslydende om hovedudvalget: "Samarbejdet er nu tiltrådt af De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation og Dansk Textil Union, og tilslutningen fra de to andre organisationer ventes i de første dage"⁵¹.

Meddelelsen i Berlingske Tidende og Børsen var forhastet og tildels forkert. Dansk Textil Union havde foreslået, at vedtægterne for hovedudvalget skulle ændres, så dets myndighed i forhold til de deltagende organisationer svækkedes, så der var altså ikke tale om, at D.T.U. uden videre tilsluttede sig hovedudvalget. Med de to andre organisationer lå det endnu tungere. Troen på en hurtig tilslutning fra deres side var uden bund i virkeligheden. Selvom J.G. Schjær den 17. februar havde stemt for oprettelsen af Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg, havde han ikke hjertet med i denne beslutning. Det fremgik tydeligt af hans videre arbejde i sagen. Den

En velassorteret herrelingeriforretning i 30ernes Århus.
Foto Aa. Fredslund Andersen, Erhvervsarkivet.

12. marts sendte han enslydende breve til alle medlemmer af D.s.K.'s hovedbestyrelse. Heri redegjorde han for samarbejdstankens udvikling, hvordan D.s.K. havde ønsket, at D.k.H.F. sammen med de københavnske medlemmer af D.s.K. skulle udgøre en særlig centralorganisation under D.s.K., og hvordan D.k.H.F. havde afvist dette. Han omtalte mødet den 17. februar, men uden at nævne, at D.s.K.'s delegerede på mødet havde givet principiel tilslutning til deltagelse i Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg. Til sidst afæskede han hovedbestyrelsens medlemmer deres mening om "en intim sammenslutning mellem Provinshandelskammeret og vore detailorganisationer"⁵³. Med den problemformulering var svaret ikke vanskeligt at give, og i dagene 14.-23. marts indløb der svar fra hovedbestyrelsens medlemmer, som med én undtagelse (købmand Viggo Andersen, Kalundborg) alle frarådede det foreslåede samarbejde⁵⁴. Efter således at have konstateret et massivt flertal i hovedbestyrelsen for en afvisning sendte Schjær den 28. marts 1920 et brev til D.s.K.'s medlemsforeninger i provinsen. De blev bedt om 1) at give en række oplysninger om den lokale

handelsstandsforening (P.H.K.'s lokalforening), som D.s.K.'s medlemsforening ifølge forslaget om Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg skulle i samarbejde med, og 2) at tage stilling til, om foreningen ønskede et sådant snævert samarbejde. Af de 24 svar, som findes bevaret, var de 17 imod og de 7 for⁵⁵. Dermed stod det klart, at D.s.K. ikke ville deltage i Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg. Det varede imidlertid et stykke tid, inden Schjær meddelte dette resultat til C.V. Bunch.

Vakte tanken om et samarbejde med P.H.K. rædsel inden for D.s.K.'s rækker, spredte tanken om et samarbejde med D.s.K. panik inden for P.H.K. Som nævnt var initiativet udgået fra den nyvalgte formand for den sjællandske centralforening, købmand Axel B. Lange, og kun tøvende var det samlede Provinshandelskammer gået med til at engagere sig i forhandlinger med de andre organisationer. Oprindeligt havde kun D.k.H.F. været på tale som samarbejdspartner, men alligevel deltog P.H.K. i mødet den 17. februar, og dets delegerede deltog her i den enstemmige vedtagelse af Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg. Da Bunch kort efter fremsendte sit udkast til vedtægter, begyndte betænkelighederne imidlertid at melde sig. Der trådte nu en ny person ind på arenaen, nemlig Provinshandelskammerets formand, konsul Chr. Cloos, Frederikshavn. Han sendte den 21. marts 1920 et længere brev til konsul Carl Petersen i Holbæk med en stærk advarsel mod at deltage i det påtænkte hovedudvalg. I sig selv er det bemærkelsesværdigt, at han skrev til netop Carl Petersen. Han var gået af som formand for den sjællandske centralforening i sommeren 1919, og var ganske vist stadig medlem af bestyrelsen, men på ingen måde den, der var mest engageret i hovedudvalget fra P.H.K.'s side. Det var Axel B. Lange, der var den drivende kraft, og når konsul Cloos valgte at sende sine betænkeligheder til den afgående formand, ligger der deri en klar desavouering af den siddende, nemlig Axel B. Lange. Det blev yderligere understreget af, at konsul Cloos sendte en kopi af sit brev til Provinshandelskammerets bestyrelsesmedlemmer og til dets sekretær, ekspeditionssekretær J. Bülow samt departementschef Busck-Nielsen, Handelsministeriet⁵⁶. Nogen hemmelighed kunne hans betænkeligheder ikke være efter dette så lidt som, at han havde valgt at sende dem til Carl Petersen, og det var naturligvis heller ikke meningen. Konsul Cloos afsluttede sit brev med følgende salut:

"Jeg må således formene, at dersom tanken om, at P.H.K. skulle binde sig som partner i en ny fællesorganisation [Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg], vinder nogensomhelst tilslutning fra velmenende provinsfolk [Axel B. Lange], så sker dette efter følelsesformlen "Noget må der gøres", uden kritisk reflekteren over forholdets beskaffenhed og følgerne".

Inden P.H.K. kunne tage endelig stilling, måtte dens tre medlemsforeninger først have afklaret deres. Det var den sjællandske centralforening, der havde arbejdet mest med spørgsmålet, og det var også den, der først tog stilling til det vedtægtsforslag, som Bunch havde udsendt. Den 25. marts 1920 holdt den sjællandske centralforening bestyrelsesmøde og trods konsul Cloos' advarende brev til Carl Petersen fire dage forinden, besluttede bestyrelsen at fortsætte med arbejdet, idet den dog ønskede at udarbejde sit eget forslag til vedtægter for hovedudvalget, da den fandt Bunchs forslag alt for vidtgående. Målet måtte være et samarbejde, som ikke bandt foreningen for stærkt. Der var enighed om, at det hastede med at etablere et samarbejde, især på grund af regeringens forslag om en avancelov (det var fire dage før regeringen Zahle blev afskediget), og centralforeningen besluttede derfor at anmode Provinshandelskammeret om at indkalde et medlemsmøde snarest efter påske til drøftelse af samarbejdet med de andre handelsorganisationer⁵⁷.

Den 21. april holdt P.H.K. et bestyrelsesmøde om sagen. På det tidspunkt havde den fynske centralforening under P.H.K. allerede drøftet spørgsmålet, og der havde ikke været tilslutning til Bunchs forslag til vedtægter, men sympati for en løsere form for samarbejde. Desuden havde D.k.H.F. som nævnt holdt delegeretmøde og i pressereferaterne ladet forstå, at der på det nærmeste var enighed blandt de fire organisationer om hovedudvalget og dets vedtægter. Da Axel B. Lange den 21. april skulle kommentere sagen i P.H.K.'s møde, understregede han derfor, at forslaget til vedtægter stod for Bunchs egen regning, og at der ikke havde været tale om en så vidtgående sammenslutning, men han anbefalede, at man fandt en form for samarbejde og henviste til, at det var et ønske i den sjællandske centralforening. Efter at flere af de tilstedeværende havde udtalt stor betænkelighed ved at gå med til nogen form for institutionaliseret samarbejde enedes man om at bede P.H.K.'s sekretær, Bülow om at udarbejde et nyt forslag til vedtægter for Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg på grundlag af de faldne udtalelser⁵⁸.

Den 28. april kom turen til den sidste af P.H.K.'s centralforeninger, den jyske. Den holdt bestyrelsesmøde i Århus, og her gennemgik formanden, konsul Cloos, der som nævnt også var formand for det samlede Provinshandelskammer, sagen meget udførligt og oplæste såvel Bunchs forslag til vedtægter som sit eget brev af 21. marts til konsul Carl Petersen. Der var i bestyrelsen udtalt enighed om, at et eventuelt samarbejde med detailhandlerorganisationerne ikke måtte slå noget skår i P.H.K.'s samarbejde med

Grosserer-Societetet i Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation, og bestyrelsen vendte sig derfor mod tanken om et formaliseret samarbejde⁵⁹.

Den endelige afgørelse af Provinshandelskammerets stilling til Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg blev truffet på et fællesmøde mellem bestyrelserne for P.H.K.'s tre centralforeninger. Mødet fandt sted i København den 11. maj 1920. De kendte standpunkter blev trukket op med Axel B. Lange som den mest ivrige for en form for formaliseret samarbejde med detailhandlerorganisationerne og konsul Cloos som den mest ivrige modstander. Efter at sagen var blevet belyst, trak de tre bestyrelser sig tilbage for at rådslå separat. Resultatet blev, at den sjællandske centralforening gik ind for, at der dannedes et hovedudvalg, men med stærkt reducerede beføjelser i forhold til de vedtægter, Bunch havde foreslået, medens den fynske og den jyske centralforening gik ind for, at P.H.K. sagde nej til at deltage i Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg og i stedet foreslog, at de fire organisationer udpegede repræsentanter, der kunne deltage i konferencer om butikshandelens forhold, når det skønnedes nødvendigt. Den sjællandske centralforening var altså i mindretal, og dermed var det jyskfynske forslag vedtaget⁶⁰. Dette resultat blev meddelt C.V. Bunch.

Dermed var tanken om Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg brudt sammen. D.k.H.F. havde sagt ja, D.T.U. havde sagt måske og P.H.K. havde sagt nej. Tilbage stod D.s.K.. Her havde medlemsforeningerne som nævnt sagt nej, men dette resultat var endnu ikke meddelt Bunch, som var den, der ledede forhandlingerne. Det kom til at trække ud med svaret. Den 13. juli 1920 besluttede D.k.H.F. at rykke for et svar. Det skete i form af et brev fra Bunch til Schjær. Her meddelte Bunch, at D.T.U. havde tilsluttet sig forslaget til vedtægter med mindre ændringer, og at P.H.K. havde udtrykt fuld sympati for tanken, men foreslået en noget ændret form for samarbejdet, således at man nu kun manglede svar fra D.s.K.⁶¹. Bunchs gengivelse af de indløbne svar var mildt sagt upræcis. Det fremgik ikke, at P.H.K. havde sagt nej til dannelsen af en fælles organisation. Formålet med skrivelsen var at sætte D.s.K. under pres og få D.s.K. til at stå med ansvaret for, at det ikke blev til noget med hovedudvalget. Bunch offentliggjorde sit brev til Schjær i D.k.H.F.'s medlemsblad, Handelsavisen, sammen med et referat af et forretningsudvalgsmøde 7. juli 1920 i D.s.K., som havde været refereret i D.s.K.'s medlemsblad, Dansk Handelsblad. Her var det blevet vedtaget at udskyde D.s.K.'s endelige stillingtagen til årsmødet. Under diskussionen havde Schjær gjort opmærksom på, at den jyske centralforening under P.H.K. på sit delegeretmøde i

Odder sidst i maj 1920 offentligt havde desavoueret Bunchs idé⁶². I en kommentar til denne udtalelse hævdede Bunch, at P.H.K. ikke havde desavoueret hans idé; han kunne heller ikke forestille sig, at D.s.K. ville gøre det, eftersom Schjær på mødet i februar var gået ind for tanken. Hvis det derfor endte med, at D.s.K. meldte fra, ville det være en desavouering af Schjær og ikke af Bunch.

Først så sent som november 1920 indløb det officielle svar fra D.s.K. Det blev fremsendt i et brev fra Schjær til Bunch den 22. november 1920⁶³. Schjær gjorde rede for, at D.s.K.'s medlemsorganisationer havde taget stilling til D.k.H.F.'s forslag om, at D.s.K.'s medlemsforeninger skulle "sammenkædes med Provinshandelskammerets handelsstandsforeninger samt med Dansk Textil Union", og at modstanden mod dette forslag var så stærk hos provinsforeningerne, at D.s.K. måtte sige nej:

"Vore medlemmer i provinserne kan absolut ikke se bort fra, at Provinshandelskammerets foreningers ledelse i ganske særlig grad er i hænderne på storhandelen. Dette er den stadig tilbagevendende udtalelse, der altså sikkert må være rigtig, da ingen bedre end vore provinskøbmænd er kendt med Provinshandelskammerets foreninger.

Hovedbestyrelsen har derimod enstemmigt vedtaget stadig at arbejde for oprettelsen af en særlig københavnsk centralorganisation i tilslutning til De samvirkende Købmandsforeninger."

Dermed var der definitivt sat punktum for planerne om Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg. Den 3. december kunne C.V. Bunch foretage den formelle begravelse. Det skete i en meddelelse til formændene for de involverede organisationer. Heri henvistes til D.s.K.'s afslag, og landstingsmand Bunch fortsatte:

"Da imidlertid forholdene inden for butikshandelen siden Fællesrepræsentationens forslag fremkom er forandret til det bedre ved en meget fyldig repræsentation på ting, hvorved den direkte henvendelse til lovgivningsmagten og autoriteterne lettes betydeligt, mener Fællesrepræsentationen på det nuværende tidspunkt det opportunt at henlægge sagen"⁶⁴.

Efter at der således formelt var konstateret forlis, fulgte arbejdet med at få fordelt ansvaret. Bunch havde i sin skrivelse af 3. december ensidigt lagt ansvaret på D.s.K., til trods for at planen var faldet, allerede da P.H.K. traf sin beslutning 11. maj. D.s.K. gjorde i sit medlemsblad rede for sit afslag, og forklarede hvordan hele spørgsmålet var blevet ændret ved, at

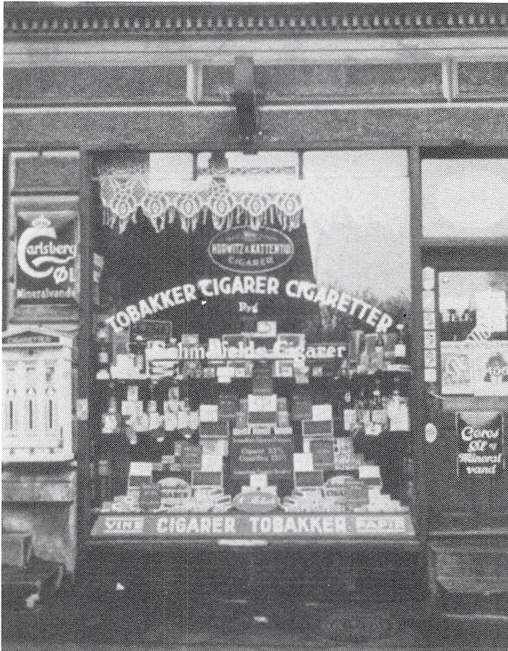
D.k.H.F. havde inddraget D.T.U. og navnlig P.H.K. i drøftelserne⁶⁵. Det udløste ingen polemik. Det gjorde det derimod, da Urtekræmmerforeningen i sit medlemsblad kom for skade at skrive, at D.s.K. ikke var nogen stor organisation, og at dens medlemstal næppe var mere end 3.500. Det ville Schjær ikke have siddende på sig, og det udløste et skarpt svar i Dansk Handelsblad, som var D.s.K.'s medlemsblad. D.s.K. insisterede på at være den største organisation inden for detailhandelen og tilbød at lade en anerkendt revisor optælle antallet af medlemmer af henholdsvis D.s.K., D.k.H.F. og P.H.K. på D.s.K.'s regning, hvis Urtekræmmerforeningen havde ret, og på Urtekræmmerforeningens regning, hvis D.s.K. havde ret⁶⁶.

Schjær sendte udklip af denne polemik til Chr. H. Olesen uden ledsageskrivelse, da han åbenbart mente, at de talte for sig selv. Chr. H. Olesen takkede for udklippene og skrev videre:

"Jeg har jo tidligere haft lejlighed til ret stærkt at udtale mig om ønskeligheden af, at detailhandlerorganisationerne kunne blive sluttet sammen til en stor organisation, og jeg tror stadig, at dette vil være meget ønskeligt. Derimod vil det sikkert være uklogt at slutte de mange detailhandlerorganisationer sammen med sådanne organisationer, der væsentlig ledes af grossister, medens man vel nok kunne tænke sig et fordrageligt samarbejde i visse spørgsmål"⁶⁷.

Udblik

Med Chr. H. Olesens brev til Schjær i 1921 var forløbet omkring Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg rundet af. Det var ikke lykkedes at samle detailhandlerne i én stor hovedorganisation, der omfattede hele detailhandelen men hverken mere eller mindre. Arbejdet gik dog ikke i stå af den grund. Da D.s.K. sendte sit afslag til D.k.H.F. i november 1920, åbnede organisationen samtidig op for en ny mulighed, nemlig oprettelsen af en særlig københavnsk centralorganisation. Helst ville D.s.K. have oprettet en sådan centralorganisation i sit eget regi, hvorefter D.k.H.F. kunne indtræde i denne, men det ville D.k.H.F. ikke gå med til. Der førtes så i sommeren 1922 forhandlinger mellem de to organisationer om, at D.s.K.'s københavnske medlemsforeninger skulle melde sig ind i D.k.H.F., men disse forhandlinger førte ikke til nogen konkret aftale. Derimod meldte nogle af D.s.K.'s københavnske foreninger sig ind i D.k.H.F. i 1923 i et forsøg på at ændre D.k.H.F.'s holdning indefra⁶⁸. Samtidig oprettede de københavnske foreninger af D.s.K. deres egen centralorganisation for København inden

Tobakshandlerne hørte typisk til de mindre butikshandlere med en beskedent omsætning og en uendelig lang åbnings-tid, som trak på hele familiens ressourcer. Billedet viser A. Molbæks forretning i Jægergårdsgade i Århus.

Foto i »Butik i Århus«, s. 53.

for D.s.K.'s rammer. Op gennem 20'erne forhandlede der mellem den københavnske centralorganisation og D.k.H.F., men forhandlingerne strandede på, at D.k.H.F. ikke ville gå ind under D.s.K. Enden på det blev, at den københavnske centralorganisation i 1930 meldte sig ud af D.s.K. og ind i D.k.H.F., medens D.k.H.F. bevarede sin uafhængighed i forhold til D.s.K. Det var for så vidt en sejr for D.k.H.F., som det var det standpunkt, Fællesrepræsentationen hele tiden havde stået på. Men det klarede samtidig i nogen grad linjerne, og i 1932 lykkedes det omsider at skabe en egentlig hovedorganisation for detailhandelen, Købmandsrådet. Den blev oprettet af D.k.H.F., D.s.K., D.T.U. og en ny organisation, Landsbrancheforeningernes Forbund. P.H.K. var gledet definitivt ud af billedet som samarbejdspartner i løbet af 1920'erne⁶⁹.

Købmandsrådet blev oprettet som en løs organisation, der skulle koordinere de deltagende organisationers holdning uden at gøre skår i deres selvstændighed. Alligevel følte den for snærende for De samvirkende Købmandsforeninger, skønt det tilmed var deres formand, J.G. Schjær, der var blevet formand for Købmandsrådet. Da det kom til stykket ville centralorganisationerne i De samvirkende Købmandsforeninger ikke godkende aftalen om oprettelsen af Købmandsrådet. Dermed gled D.s.K. ud. Tilbage

var de tre andre organisationer, og de fortsatte samarbejdet i Købmandsrådet til 1938, men det stod ikke længere som detailhandelens ubestridte hovedorganisation, fordi D.s.K. stod udenfor⁷⁰.

I 1938 blev Købmandsrådet opløst. I stedet indledte D.k.H.F. forhandlinger med Landsbrancheforeningernes Forbund om en sammenslutning, og den blev vedtaget i november samme år. Ved den lejlighed skiftede D.k.H.F. navn og kom nu til at hedde De danske Handelsforeningers Fællesorganisation⁷¹.

Denne udvikling er udtryk for, at det faglige organisationsprincip efterhånden fortrængte det geografiske. D.k.H.F. havde oprindeligt været en regional organisation, begrænset til København, men efter omdannelsen var den nu blevet landsdækkende og omfattede de brancher, som ikke hørte hjemme i de to store brancheorganisationer inden for detailhandelen: D.s.K., der var kolonialbranchens organisation, og D.T.U., der var manufakturbranchens. Nogen fuldstændig klar organisationsopbygning var der dog ikke tale om, da flere københavnske organisationer, som egentlig hørte hjemme i enten D.s.K. eller D.T.U., blev stående i De danske Handelsforeningers Fællesorganisation. Det gjaldt først og fremmest Urtekræmmerforeningen, vore dages Københavns Købmandsforening.

Først i 1954 lykkedes det at danne en levedygtig hovedorganisation for detailhandelen med oprettelsen af Butikshandelens Fællesråd. Det blev stiftet af D.s.K., D.T.U. og De danske Handelsforeningers Fællesorganisation og var i starten en forholdsvis løs organisation, men udviklede sig med tiden til en mere slagkraftig med eget sekretariat. I 1986 tog De danske Handelsforeningers Fællesorganisation konsekvensen af denne udvikling og opløste organisationen, således at medlemsorganisationerne i De danske Handelsforeningers Fællesorganisation herefter blev direkte medlemmer af Butikshandelens Fællesråd. Det var endnu et udslag af det faglige organisationsprincips dominans. Endelig er Butikshandelens Fællesråd i efteråret 1991 blevet sammensluttet med forretningskædernes organisation, Dansk Organisation af Detailkæder, og Fællesrådet har i den forbindelse skiftet navn til det nuværende: Detailhandelens Fællesråd uden at det sidste kapitel i detailhandelens organisationshistorie dermed nødvendigvis er skrevet.

Konklusion

Danmarks Butikshandelendes Hovedudvalg var en episode i et langstrakt forløb. Det var en blindgyde i en udviklingslinje, der førte fra et geografisk til et fagligt organisationsprincip.

Fag og branche blev som følge af arbejdsdelingen stadig vigtigere. Branchefællesskab åbnede mulighed for fællesindkøb og lignende forsøg på at opnå stordriftsfordele uden at sætte den økonomiske selvstændighed over styr.

Men fag og branche slog ikke uden videre igennem som bærende organisationsprincip. Der gjorde sig stadig geografiske og kulturelle forhold gældende, og dertil kom en social delingslinje tværs gennem de butikshandlendes rækker, som komplicerede organisationsdannelsen.

I forløbet omkring Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalg var det Københavns traditionelle særstilling, der fastholdt en del detailhandlere i D.k.H.F. Dertil kom, at København havde langt det største marked og dermed også den mest differentierede socialstruktur. Det var derfor kun i København, at de sociale grupperinger inden for butikshandelen fik et så stort omfang, at det fik betydning for organisationsdannelsen.

Bag Danmarks Butikshandlendes Hovedudvalgs forlis lå de større butikshandlendes vilje og evne til at fastholde D.k.H.F. som selvstændig organisation. Det kunne de primært gøre, fordi Urtekræmmerforeningen fastholdt sin tilslutning og trods pres fra nogle af medlemmerne ikke ønskede at slå ind på D.s.K.'s og de mindre butikshandlendes konfrontationskurs over for grossererne. D.k.H.F. var udtryk for det geografiske organisationsprincip og derfor på langt sigt en hindring for, at det faglige organisationsprincip kunne slå igennem. Organisationen har da også måttet tilpasse sig udviklingen, først ved i 1938 at blive omdannet til en landsdækkende sammenslutning af brancheforeninger og siden ved at blive nedlagt i 1986.

I 1919-20 var situationen den, at D.s.K.'s forsøg på at samle butikshandelen på en konfrontationskurs mod grossererne fik de større butikshandlende til at slutte op om D.k.H.F. D.s.K.'s program kunne ikke samle butikshandelen, men splittede den tværtimod.

Bilag 1

Medlemsforeninger i D.k.H.F. og D.s.K's københavnske afdeling 1920 fordelt efter deres holdning til grossererens mulighed for medlemskab af foreningen.

D.K.H.F.

Anti	Neutral	Pro
Frederiksberg Manufakturhandlerforening.	Cigar- og Tobakshandlerforening. af 1885 (a)	Dansk Klaverfabrikant- og Forhandlerforening.
Københavns Detailhandlerforening.	Frederiksberg Handelsforening. (a)	Dansk Papirhandlerforening.
Trikotagehandlerforening. for København	Hellerup Handelsforening.	Dansk Pianohandlerforening.
	Hørkræmmerforen.	De samvirkende kulhandlerforen.
	Københavns Boghandlerforen.	Høkerforen.
	Københavns Skotøjshandlerforen.	Isenkræmmerforen.
	Københavns Tapethandlerforen. (p)	Korn- og Melhandlerforen.
	Nørrebro Handelsf. (a)	Københavns Glas- og Porcelænshandlerforen.
	Sundbyernes Handelsforen. (a)	Københavns Læderhandlerforen.
	Urtekræmmerforen. (a)	Vinhandlerforen. i Danmark
	Københavns Fouragehandlerforen. (a)	
	Butiksfiskehandlerforen. Fremtiden (a)	

D.s.K.

Anti	Neutral	Pro
Brød- og Mælkehandlerforen. i København	Foren. af aktive ølhåndlere	
Københavns Mejeriforen.	Grøndal sogns Handelsforen. (p)	
Vesterbro Handelsforen.	Handelsforen. for Søborg og omegn (p)	
Smør- og Margarinehandlerforen.	Indre Bys Handelsforen. (a)	
Ostehandlerforen. i København	Københavns Cykle- og Autoindustriforen.	
	Valby Handelsforen. (a)	
	Vildt-, Frugt- og Grønthandlerforen. (a)	
	Østerbro Handelsforen.	

Anm. Inden for gruppen af neutrale er nogle af foreningerne (a) snarest anti, andre (p) snarest pro grosserermedlemskab af foreningen.

Kilde: C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s. 82-109, 126-140.

Noter

1. Kopi af brev fra Chr. H. Olesen til J.G. Schjær 20. august 1919 og brev fra J.G. Schjær til Chr. H. Olesen 22. august 1919 i Chr. H. Olesens arkiv, bundt 45, E2. Erhvervsarkivet. Kongressen i De samvirkende Købmandsforeninger findes refereret i organisationens blad, Dansk Handelsblad i august 1919.
2. J.C.E. Boldreel: Århus Handelsforening af 1887. 1937. s.31. Om begrebet illoyal konkurrence, se Vagn Dybdahl: Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen. i Erhvervshistorisk Årbog 1952 og Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: Samspillet mellem organisationer og stat. 1988.
3. Chr. H. Olesen: Handelens organisationer. 1918. s.18.
4. En gennemgang af organisationsdannelsen i handelen findes i Vagn Dybdahl: Partier og Erhverv 1-2. 1969. 1, s. 294-318.
5. Se tabel 44, s. 295 i Vagn Dybdahl: Partier og Erhverv 1. 1969.
6. En gennemgang af organisationsdannelsen i industri og håndværk findes i Jørgen Fink: Middelstand i klemme? 1988, s.242-258, jvf. Vagn Dybdahl: Partier og Erhverv. 1969. 1, s.285-294.
7. Edv. Berg: Provinshandelskammeret 1901-1951. 1951. s.5f.
8. Se tabel 47, s.302 i Vagn Dybdahl: Partier og Erhverv. 1969 1.

9. Edv. Berg: Provinshandelskammeret 1901-1951. 1951. s.10.
10. Vagn Dybdahl: Partier og Erhverv. 1969. 1, s.318.
11. C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s.184ff (Handelsforeningen af 1879 i Ålborg).
12. C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s. 82-219. Jvf. Ejler Alkjær (red.): De danske Handelsforeningers Fællesorganisation 1890-1940. 1940. s. 392-415 og Vagn Dybdahl: Partier og Erhverv. 1969. 1, s. 302.
13. Centralorganisationen af Købmandsforeninger i Jylland 1901-1951. s.13 og 30. G.K. Burmølle: C.O. Øst. Centralorganisation af Købmandsforeninger øst for Storebælt. 1950. s.26.
14. Oplysninger om medlemstal findes i C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s.64-71; Tidsskrift for Industri 1913, s. 141. Se også cirkulæreskrivelse fra D.k.H.F. november 1918 i pakke "1917-25 Sager", læg "1918-21 Diverse Skrivelser" i De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet. Der var dog en del tilfælde af dobbeltmedlemskab, især i D.k.H.F.
15. C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s. 425ff. Festskrift ved Landsorganisationen af Danmarks Detail-Fiskehandlers 25 års jubilæum. 1942. s.7.
16. Medlemsprotokol 1919-1930. De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet. C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s.75ff. To af de københavnske foreninger, Smør- og Margarinehandlerforeningen og Ostehandlerforeningen, der i begivenhedsforløbet 1919-20 havde været medlemmer af D.s.K. meldte sig i 1923 ind i D.k.H.F. for at ændre Fællesrepræsentationen indefra; jvf. nedenfor.
17. Foreningerne er opført ved navn i bilag 1.
18. Se brev fra Den overordentlige Kommission til Indenrigsministeriet 24. august 1917, kopi i Tillæg I, pakke 1, læg "Den overordentlige Kommission" i Ove Rodes arkiv, Rigsarkivet, og brev fra Den overordentlige Kommission til D.k.H.F. 13. november 1918 i "Brevsager 1910-20", læg "Brevsager 1918" i De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.

Der ses her bort fra det forhold, at det ikke var organisationerne, der udpegede medlemmerne af Den overordentlige Kommission, og at ingen organisation var repræsenteret som sådan i kommissionen. Det afgørende er, at de organisationsfolk, der fik sæde i kommissionen, tilhørte de egentlige erhvervsorganisationer, og at hverken D.s.K. eller D.k.H.F. havde egne medlemmer blandt de udpegede.
19. Det fremgår af D.k.H.F.'s bestyrelsesprotokol. Se feks. referatet af mødet 21. oktober 1919. Jvf. D.k.H.F.'s medlemsprotokol 1919-1930. De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet. Foreningerne nævnes ikke ved navn, men er identificeret på grundlag af formandens navn ved hjælp af De danske Handelsforeningers Fællesorganisation 1890-1940. 1940. registeret og C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s. 82-109 og 126-140.
20. Victor Elberling : Rigsdagens Medlemmer 1918-1948. 1950. s.215.
21. Victor Elberling: Rigsdagens medlemmer 1918-1948. 1950. s.113. [A. Hoelgaard & Oluf Olsen (red.): Københavns Detailhandlerforening 1900-1950. 1950. s. 10 og 18-22.
22. Victor Elberling: Rigsdagens Medlemmer 1918-1948. 1950. s.113. Brev fra grosserer Th. Jensen til Alex. Foss 2. november 1916. Alex. Foss' arkiv, Rigsarkivet.
23. Victor Elberling: Rigsdagens Medlemmer 1918-1948. 1950. s.73.
24. C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s. 127f. Jvf. Forhandlingsprotokol 1912-1921 i Københavns Købmandsforenings arkiv. Om hans kandidatur se Statistiske Meddelelser 4,60,3 s. 81.
25. Victor Elberling: Rigsdagens Medlemmer 1918-1948. 1950. s.27.
26. Se udkast til brev fra Bunch til Erhvervspartiet 10. august 1920 i "Brevsager 1910-20", læg "1920", De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
27. Se D.k.H.F.'s bestyrelsesprotokol oktober 1919 i De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet og brev fra journalist Jens Tang til Alex. Foss 15. oktober 1919. Brevet findes i Povl Drachmanns arkiv, Erhvervsarkivet.
28. Kopi af brev fra C.V. Bunch til Nic. Sand 8. april 1920 i "Brevsager 1910-20", læg "1920", De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.

29. Erik Nordholt: Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse. i Erhvervshistorisk Årbog 1972. s.83.
30. Victor Elberling: Rigsdagens Medlemmer 1918-1948. 1950. s.63.
31. Politiken 19. maj 1920, s.5.
32. Hjalmar Jacobsen: Frederiksberg Handelsforening gennem 50 år 1887-1937. 1937. s.9, 19-23 og 45.
33. C.N. Espersen: Håndbog for Købmænd. 1926. s.108.
34. Forhandlingsprotokol 1912-21. Bestyrelsesmøde 22. april 1920. Københavns Købmandsforenings arkiv.
35. Forhandlingsprotokol 1912-21. Bestyrelsesmøde 24. april og 31. august 1918. Københavns Købmandsforenings arkiv.
36. Se forhandlingsprotokol for bestyrelsen for D.k.H.F. De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
37. Politiken 27. juni 1918.
38. Se brev fra Laurits Jensen og [H.] O. Hansen til Bunch 8. september 1918, i "Brevsager 1910-20", læg "1918", De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet. Om Wunsch, se feks. Statistiske Meddelelser 4,60,3 s.83.
39. Bestyrelsesprotokollen i De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
40. Kongressen er refereret efter D.s.K.'s medlemsblad Dansk Handelsblad, august 1919. Ludvig Poulsen var i 1920 kandidat for Erhvervspartiet, først i Svendborg, siden i Århus. Se Statistiske Meddelelser 4,60,3 s.87 og 4,62,1 s.109.
41. Bestyrelsesmøderne er refereret efter D.k.H.F.'s bestyrelsesprotokol i De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
42. Sst.
43. Se kopi af brev fra Bunch til Schjær 28. oktober 1919 i "1917-25 Sager", læg 16. De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
44. Pakke "2a 1920-23 Div. arkivsager" læg "D.k.H.F. 1920". De samvirkende Købmandsforeningers arkiv, Erhvervsarkivet.
45. Sjællands og Lolland-Falsters Handelsstands Centralforening. Forhandlingsprotokol 1916-1937. Erhvervsarkivet.
46. Urtekræmmerforeningen forhandlingsprotokol 1912-21, mødet 11. december 1919. Københavns Købmandsforenings arkiv. D.k.H.F.'s bestyrelsesprotokol. De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
47. Schjær til Bunch 11. januar 1920 i "Sager 1917-25", læg 16 "Samarbejde med andre organisationer". De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
48. 30. januar 1920, s. 18.
49. Mødet er refereret efter C.V. Bunchs håndskrevne notater i "Sager 1917-25", læg 16 "Samarbejde med andre organisationer". De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
50. Vedtægterne findes i pakken "Sager 1917-25" læg 16 "Samarbejde med andre organisationer". De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
51. Citeret i referatet af Den jyske Handelsstands Centralforenings bestyrelsesmøde 28. april 1920 i Pakke A 274, læg "Samarbejde med andre organisationer", P.H.K.'s arkiv, Erhvervsarkivet.
52. Kopi af forslag sst.
53. Brevet findes i kopi i pakke "2a 1920-23 Diverse arkivsager", læg "D.k.H.F. 1920" i D.s.K.'s arkiv, Erhvervsarkivet. datoen fremgår af N.P. Rasmussens svar til Schjær 15. marts 1920. Sst.
54. Sst. Viggo Andersens svar findes ikke, men da han den 15. april besvarede det samme spørgsmål på sin forenings vegne, støttede han tanken om et samarbejde. Sst.
55. Sst.
56. Kopi i pakken "A 274" i P.H.K.'s arkiv, Erhvervsarkivet. Se også brev fra Chr. Cloos til J. Bülow 21. marts 1920, sst.

-
57. Forhandlingsprotokol 1916-37. Sjællands og Lolland-Falsters Handelsstands Centralforenings arkiv, Erhvervsarkivet.
 58. Sagsforløbet gengivet i referatet af Den jyske Handelsstands Centralforenings bestyrelsesmøde 28. april 1920 i pakke "A 274" P.H.K.'s arkiv, Erhvervsarkivet.
 59. Sst., jvf. brev fra Chr. Cloos til J. Bülow 2. maj 1920. Pakke "A 274", P.H.K.'s arkiv, Erhvervsarkivet.
 60. Referat af fællesbestyrelsesmøde 11. maj 1920 + Forslag V. Pakke "A 274", P.H.K.'s arkiv, Erhvervsarkivet.
 61. Brevet aftrykt i Handelsavisen 21. juli 1920. Udklip i pakke "2a 1920-23 Diverse arkivsager", læg "D.k.H.F. 1920". D.s.K.'s arkiv, Erhvervsarkivet.
 62. Sst.
 63. Brevet findes i pakke "Sager 1917-25" læg 16 "Samarbejde med andre organisationer". De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
 64. C.V. Bunch til konsul Cloos 3. december 1920. Pakke "A 274", P.H.K.'s arkiv, Erhvervsarkivet.
 65. Dansk Handelsblad 26. november 1920, s.2-3.
 66. Dansk Handelsblad 28. januar 1921, s.2.
 67. Kopi af brev fra Chr. H. Olesen til J.G. Schjær 4. februar 1921. Chr. H. Olesens arkiv, bundt 45 E2, Erhvervsarkivet.
 68. Bestyrelsesprotokollen for D.k.H.F. 18. juli 1922 og 27. september 1922. De danske Handelsforeningers Fællesorganisations arkiv, Erhvervsarkivet.
 69. De danske Handelsforeningers Fællesorganisation 1890-1940. 1940. s.181ff.
 70. Sst., s.185ff.
 71. Sst., s.251ff.

Beskæftigelsen i den tidlige danske industri

– nogle virksomhedsundersøgelser

AF ERIK KORR JOHANSEN

Studier over den tidlige danske industri er præget af, at det landsdækkende statistiske kildemateriale til belysning af industriens arbejdsstyrke både er spinkelt og mangelfuldt. I de senere år er nye kildegrupper blevet inddraget især i forbindelse med lokale industrihistoriske undersøgelser, og i denne artikel sættes resultater herfra i sammenhæng med arbejdskraftens udvikling i nogle enkeltvirksomheder med henblik på at få et forbedret indblik i industriens beskæftigelsesforhold mellem 1850 og 1880.

Indledning

Rich. Willerslev gav med udgivelsen af ”Studier i dansk industrihistorie 1850 – 1880” i 1952 stødet til en fornyet interesse for forskning i den tidlige danske industriudvikling i sidste halvdel af 1800-årene. Han hævdede her, at det egentlige industrielle gennembrud i Danmark fandt sted i årene mellem 1855 og 1871, mens den hidtidige forskning, repræsenteret af bl. a. P. Munch og Georg Nørregaard, havde henlagt gennembruddet til første halvdel af 1870erne. Willerslev fik dog ikke megen tilslutning til sine synspunkter, men de gav anledning til, at der blev igangsat en række undersøgelser, hvor man forsøgte at ”rekonstruere” talserier over nationalindkomst og erhvervenes bruttofaktorindkomst i det 19. århundrede.

Det var i første fase især forskere fra Statistisk Departement, Einar Cohn, Niels Ussing og Kjeld Bjerke o.a., der stod bag etableringen af historiske nationalregnskabsserier, som for nogles vedkommende førtes tilbage til midten af 1800-årene. Arbejdet blev fortsat af Svend Åge Hansen, der i bogen ”Økonomisk vækst i Danmark 1720 – 1970” fra 1972 offentliggjorde detaljerede beregninger af bruttofaktorindkomster for erhvervshovedgrupper tilbage til 1818. Både her og i hans i 1970 udsendte ”Early Industrialisation in Denmark” plæderer han på grundlag af de opstillede beregninger for industri- og håndværkssektoren for, at et egentligt industrielt gennembrud fandt sted i Danmark i løbet af 1890erne. Først i dette tiår skete der

en kraftig vækst i industrisektoren, der da nåede op på at udgøre en andel på omkring 10 % af landets bruttofaktoriindkomst.

I de senere års industrihistoriske undersøgelser har diskussionen omkring fastlæggelsen af "det industrielle gennembrud" været mindre i fokus. I stedet har interessen samlet sig om at studere industriudviklingen i længere tidsperspektiv. Hovedvægten er lagt på at undersøge, hvordan industrien i sin fremvækst har gennemløbet en række forskellige faser, der hver for sig har været karakteriseret af forholdsvis ensartede træk og tendenser. Det er tilfældet i det påbegyndte flerbindsværk om dansk industrihistorie efter 1870, og det karakteriserer også de nyere undersøgelser af industriudviklingen på lokalt plan. Det drejer sig i første række om Ole Hyldtoft: Københavns Industrialisering 1840 – 1914, 1984, Henning Bender: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940, 1987, samt H. Chr. Johansen m. fl.: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840 – 1940, 1983. Centralt i disse undersøgelser står derfor fremdragelse og anvendelse af materiale, der løbende kan belyse udviklingen inden for de væsentligste produktionsfaktorer, herunder arbejdskraften.

Industriens arbejdskraft.

Det statistiske materiale til belysning af industriens arbejdskraft i det 19. århundrede er meget mangelfuldt. I de tidlige industriundersøgelser har udgangspunktet for beregninger over antallet af arbejdere beskæftiget i industrien i første række været folketællingernes erhvervsoplysninger. Både som følge af, at definitionerne vedrørende erhvervsgrupperingerne ved de enkelte folketællinger har været uklare eller ikke tilstrækkeligt specificerede, og fordi kriterierne ikke har været ensartede ved de forskellige tællinger, har det været meget vanskeligt på grundlag af de publicerede tællingsresultater at få mere nøjagtige opgørelser over, hvor mange arbejdere der på tællingstidspunkterne hvert tiende år var beskæftiget i industrivirksomhederne. Specielt mellem tællingerne 1870 og 1880 var forskellene så betydelige (industrielle medhjælpere kontra daglejere/arbejds mænd), at en sammenligning ikke var særlig meningsfuld.

Hovedgrundlaget for Willerslevs vurdering af det industrielle gennembrud var kombinerede analyser af Industritællingen 1871/72 og Erhvervs-tællingen 1872/73 sammenholdt med Industritællingen 1855. Med udgangspunkt i væksten i tællingernes arbejdsantal mellem 1855 og 1872 begrundede han et industrielt gennembrud i den mellemliggende periode. Mens hans undersøgelser over de to tællinger fra halvfjerdserne har vundet

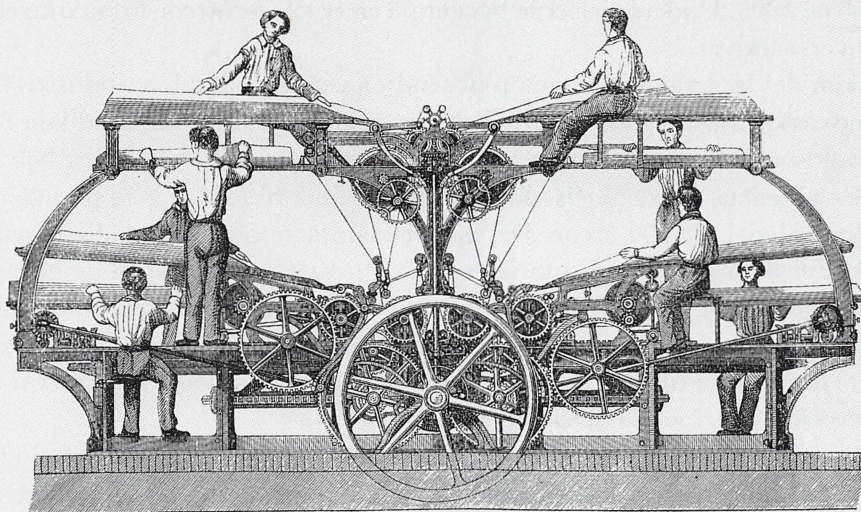
almindelig anerkendelse, er hans umiddelbare anvendelse af 1855-arbejdertallene til direkte sammenligning imidlertid mødt med nogen skepsis. De mangler, som 1855-tællingen har, er ikke tilsvarende blevet ”justeret” ved sammenligning med andet materiale – det findes nemlig stort set ikke – og udviklingsforløbet i perioden har Willerslev bl. a. derved overvurderet.

Mangelen på et omfattende løbende statistisk materiale over industriens arbejdskraft gør sig i udpræget grad gældende for perioden mellem 1855 og 1875. Også for tiden derefter udgør de to periodiske opgørelser, dels Bayers oversigt over provinsindustrien 1880-82 sammen med en københavnsk industritælling 1882, dels industri- og håndværkstællingen 1897, de vigtigste holdepunkter til belysning af industriarbejdertallet. Hertil kan desuden føjes anmeldelseslister fra de nordiske industriudstillinger i København 1872 og 1888, selv om materialet herfra er mindre bredt dækkende.

Men i denne periode begynder desuden årlige opgørelser over beskæftigelsen i dele af industrien i form af årsberetninger fra Arbejds- og Fabriks-tilsynet, oprettet ved lov i 1873 med det formål at kontrollere og regulere børns og unges fabriksarbejde. Efter lovens oprindelige udformning omfattede opgørelserne kun de fabrikker, der direkte beskæftigede børn og unge, men efter en lovændring 1889 udvidedes tilsynet til også at omfatte alle virksomheder med mekanisk drivkraft. Først fra 1901 blev tilsynet udvidet til at gælde samtlige virksomheder med mere end 5 arbejdere. I de offentliggjorte årsberetninger angives de samlede arbejdstal for fabrikkerne under tilsyn. Det er dog ikke muligt nærmere at analysere opgørelserne – undtagen for enkelte områder og perioder – idet hovedparten af det tilvejebragte grundmateriale er blevet kasseret¹.

For årene indtil slutningen af 1870erne foreligger desuden for provinsens vedkommende løbende årlige indberetninger fra de lokale toldsteder om industrier og fabrikker i tolddistrikterne. Materialet indsendtes via overtoldinspektoraterne til Generaltoldkammeret. Beretningsmateriale er bevaret centralt, men ofte dog i en summarisk form. Flere af de lokale toldkamres arkiver har dog vist sig at indeholde et noget mere fyldigt indberetningsmateriale end det, der videresendtes, og for byer, hvor dette er tilfældet – som f. eks. Ålborg – har den tidlige industri og industribeskæftigelse i årene mellem industritællingerne kunnet belyses langt mere omfattende. Det er dog desværre ikke fra alle toldsteder, der er bevaret indberetninger fra perioden før ca. 1880, hvor de særlige industrioplysninger for det meste ophører².

For de første år af 1850erne må dog hertil føjes de fabrikslister, der gennem en længere årrække var blevet indsendt årligt til Kommercekollegiet/

J. G. A. EICKHOFF. KJØBENHAVN.**Skjøn- og Wiederttryksmaskine**

med 4 Cylindre , leverer pr. Time 6000 Aviser trykt paa begge Sider.

På Eickhoffs Maskinfabrik produceredes meget forskelligartede maskiner som spindermaskiner, gasmotorer og dampmaskiner, men hovedproduktionen var trykkermaskiner til den voksende grafiske industri. De første enkeltpressemaskiner blev snart suppleret med dobbeltpresser, og fra 1862 fremstillede Eickhoff de såkaldte kompletmaskiner (eller skøn- og viderttryksmaskiner), der i én arbejdsgang kunne trykke på begge sider af papiret. Det er en sådan dobbelt kompletmaskine fra 1864, der ses på billedet.

Brochure i Eickhoffs arkiv, Erhvervsarkivet.

Indenrigsministeriet. Kvaliteten af oplysningerne heri blev dog allerede i samtiden draget i tvivl, og indsamlingen af dem blev opgivet i forbindelse med gennemførelsen af industritællingen i 1855.

Virksomhedsundersøgelser

De løbende oversigter over beskæftigelsen i industrivirksomhederne, som kan fås gennem materialet fra Arbejds- og Fabrikstilsynet samt indberetningerne fra toldinspektoraterne, er således hver på sin måde for mangelfulde og ufuldstændige til at kunne give et dækkende billede af udviklingen i industriens arbejdskraft i perioden indtil slutningen af 1880'erne. Som et

supplerende materiale til belysning af udviklingen i industribeskæftigelsen og svingningerne heri skal derfor i det følgende inddrages undersøgelser over beskæftigelsesforholdene i nogle enkeltvirksomheder i årene mellem 1850 og 1890. Undersøgelserne bygger på en række bevarede firmaarkiver i Erhvervsarkivet.

Som det fremgår af den netop udsendte oversigt over bl. a. industri- og håndværksvirksomhedsarkiver i Erhvervsarkivet, er det imidlertid kun fra forholdsvis få firmaer, der er bevaret materiale, som konkret kan belyse virksomhedens beskæftigelsesforhold og arbejdsantal for længere perioder i sidste halvdel af 1800-årene. Det hænger sammen med, at det ofte i første række er de pligtige – og autoriserede – regnskabsbøger (status- og hovedbøger, journaler og kassebøger), der er bevaret i arkiverne, hvorimod lønningsbøgerne, der i regnskabsmæssig sammenhæng oftest er ført som bibøger, i langt færre tilfælde er blevet gemt ud over den periode, hvor de var af interesse for virksomhedens bogholderi³.

Hvor der foreligger et tilstrækkeligt arkivmateriale i form af lønnings- eller arbejdsbøger, giver disse imidlertid mulighed for at foretage detaljerede beregninger over virksomhedens løbende beskæftigelse såvel på årsbasis som for endnu kortere tidsperioder. Opgørelserne giver derfor mulighed for at konstatere ikke blot de årlige ændringer i beskæftigelsen, men også de sæsonmæssige svingninger i virksomhedens produktion. Disse er i endnu mindre grad belyst i kildemateriale og den samtidige litteratur end konjunkturbevægelserne. Endelig vil det være muligt på grundlag af oplysningerne i lønnings- og arbejdsbøgerne at se, i hvor høj grad de vekslende beskæftigelsesforhold har givet sig udslag i ændringer i de enkelte ansattes arbejdstid og vilkår i øvrigt.

Blandt de industrivirksomheder, hvorfra der er bevaret lønningsbøger fra det 19. århundrede, kan blandt de lidt større nævnes B & W, Den kongelige Porcelænsfabrik, Scandia Randers, C. M. Hess, Vejle, og J. P. Schmidt jun., Fredericia. Fra de fleste brancher foreligger der desuden fra mindre virksomheder lønningsbøger fra kortere eller længere perioder. En del af disse er dog ikke særligt anvendelige til at belyse beskæftigelses-svingningerne, fordi de kun dækker spredte år eller blot omfatter en del af firmaets samlede medarbejdsantal.

Blandt de tidsmæssigt mest dækkende er lønningsbøgerne fra B & W, Scandia, Eickhoffs Maskinfabrik, København, H. Rasmussens Jernstøberi og Maskinværksted, Slagelse, tømmerfirmaet H. Weber, Roskilde, samt tobaksvirksomheden J. P. Schmidt jun.. Nogle af disse er dog afleveret for nylig og indgår af den grund ikke i undersøgelsen. Det gælder bl. a. den

sidstnævnte samt Scandia, men også andre er af arbejdsmæssige eller andre grunde ikke medtaget (P. Wulffs cigarfabrik, København, eller Maskinfabrikken Phønix, Odense). For B & W samt bryggeriet Gl. Carlsberg har lønnings- og arbejderoversigter endvidere kunnet hentes fra arkivoversigter eller jubilæumsskrifter.

De nævnte virksomheder, fra hvilke der tilfældigvis er bevaret materiale, der kan belyse beskæftigelsesforholdene, er naturligvis ikke alle lige velegnede som eksempler på, hvordan beskæftigelsen i den tidlige danske industri udviklede sig. Nogle af dem har givetvis haft særdeles atypiske udviklingsforløb enten som følge af specielle konjunkturforløb for virksomheden (nyetablering, nye produkter med særligt stigende afsætning eller forældede med faldende), konkurrenceudviklingen eller på grund af særlige produktionsforhold. For Gl. Carlsberg, der gennem mange år var foregangs-bryggeri inden for bajerskølproduktionen, er et konstant stigende arbejder-tal mellem 1855 og 1890 således bl.a. udtryk for firmaets særlige position. For B & Ws vedkommende var stigningen i beskæftigelsen i 1850erne og 1860erne nært forbundet med, hvornår det lykkedes firmaet at erhverve de tilstødende grunde til den oprindelige skibsbyggeplads, og det således blev basis for produktionsudvidelser⁴.

I det følgende vil resultaterne af en række undersøgelser over dette lønningsmateriale blive fremlagt. Mest omfattende har gennemgangen været af arkiverne fra J.G.A. Eickhoffs Maskinfabrik, København, H. Rasmussens Jernstøberi og Maskinværksted, Slagelse, samt byggevirksomheden L./H. Webers tømmerfirma i Roskilde, men i mindre omfang indgår også materiale fra bl.a. B & W, Gl. Carlsberg og Jacob Holms skibsbyggeri, København.⁵

Den største af de tre førstnævnte firmaer var Eickhoffs Maskinfabrik i København. Den var blevet grundlagt i 1848 af J. G. A. Eickhoff (1809-75), en kleinsmed, der efter endt uddannelse i Lauenburg kom til Danmark i 1829. Her arbejdede han bl.a. i København som værkfører på forskellige fabrikker, hvor der fremstilledes trykkeripresser, inden han i 1848 gjorde mesterstykke og begyndte selvstændig virksomhed. Eickhoff specialiserede sig i fremstilling af maskiner til bog- og stentryk, bogbinderi o. l. og blev efterhånden en af de førende i branchen i hovedstaden. Antallet af ansatte var i 1850 omkring 20. I 1870 beskæftigedes ca. 60 mand i virksomheden og tyve år senere omkring 100⁶.

Den anden jernindustrivirksomhed lå i Slagelse, hvor H. Rasmussen i 1844 anlagde et jernstøberi, der otte år senere blev suppleret med et maskinværksted. Firmaet var en typisk repræsentant for de mange jernforar-

bejdende virksomheder, der på denne tid dukkede op i mange danske provinsbyer. De fleste af dem lagde hovedvægten af produktionen på landbrugsmaskiner, som der i forbindelse med landbrugets begyndende opsving fra 1830'erne blev et stadigt forøget marked for. Af andre produkter af betydning for provinsjernstøberierne var især bygningsstøbegods, hvis anvendelse stadig bredte sig til større områder, samt for de lidt større virksomheder arbejds- og kraftmaskiner til industrien. Disse tre varegrupper udgjorde også på Rasmussens virksomhed, der fra 1875 blev viderført af to sønner, hovedvægten i produktionen. Virksomheden var med omkring 25 ansatte midt i 1850'erne på størrelse med Eickhoffs, men voksede noget langsommere og beskæftigede i 1870'erne og 1880'erne omkring 50 mand⁷.

Tømmer- og bygningsnedkerfirmaet i Roskilde var oprettet 1830 af Lorenz Weber (1786-1862), der var indvandret til landet i århundredets begyndelse. I 1855 overtoges det af sønnen Harald Weber, der drev det til sin død 1884, hvorefter det fortsattes af familiens næste generation. Efter nogle vanskelige år efter starten kom det i løbet af 1840'erne ind i en gunstig økonomisk udvikling. Det var herefter præget af en langsom stabil fremgang og nåede inden århundredets slutning at blive førende inden for sin branche i Roskilde. Antallet af ansatte steg fra 15-20 i begyndelsen af 1850'erne til 40-50 i midten af halvfjerds'erne, men var i nogen tilbagegang i løbet af 1880'erne⁸.

Til belysning af den samlede vækst i den industrielle arbejdsstyrke over hele perioden fra 1850 til 1890 vil virksomhedstallene være mindre velegnede. De belyser hver for sig den enkelte virksomheds beskæftigelsesvingninger, der – som nævnt ovenfor – kan være mere eller mindre typiske for den pågældende branche, men de kan naturligvis ikke ”dække” den vækst, der er skabt ved fremkomsten af nyoprettede industrivirksomheder. Af interesse er først og fremmest at sammenholde beskæftigelsestallene herfra med konjunkturudviklingen på det korte og mellemlange sigt, herunder de konstaterede ændringer fra år til år, og oversigterne nedenfor vil derfor blive opdelt i tiårsperioder. Derefter vil følge en redegørelse for virksomhedernes sæsonsvingninger.

Industribeskæftigelse i 1850'erne

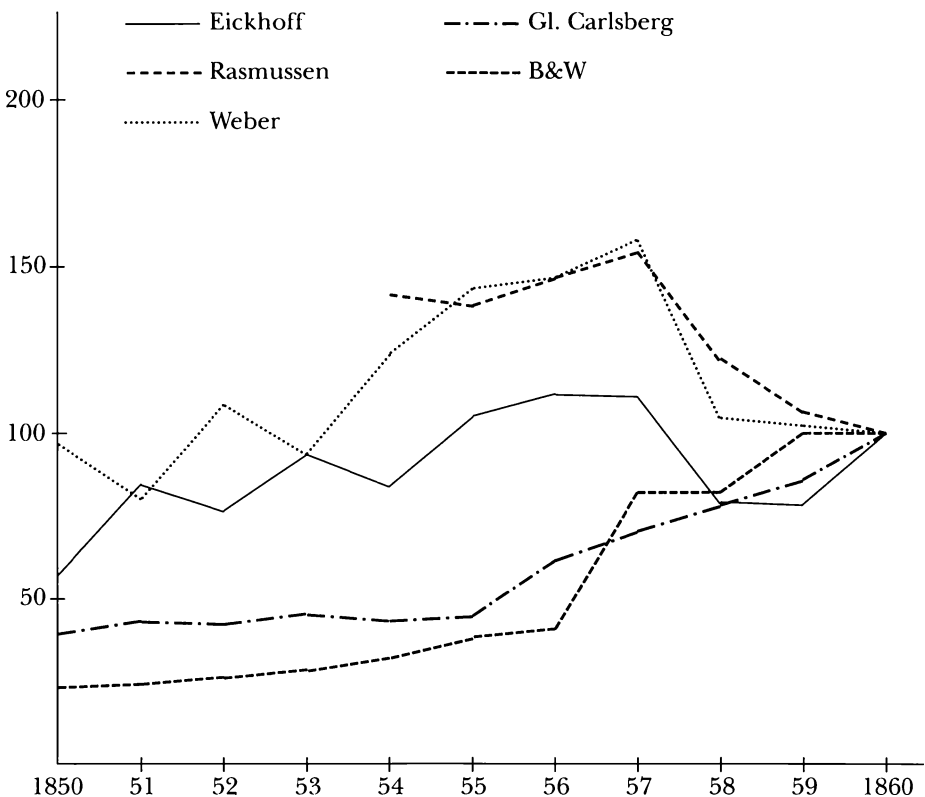
Som nævnt er kendskabet til industriens omfang og beskæftigelse i 1850'erne først og fremmest baseret på oplysningerne, der indgår i industritællingen fra 1855, der er det eneste forsøg på at gennemføre en landsdækkende opgørelse mellem 1847 og 1871/73. I forbindelse med anvendelsen af den i

den industrihistoriske forskning har det således ikke været muligt at vurdere, i hvor høj grad den egentlig er dækkende for niveauet i 1850ernes industrialisering. Willerslev antager i sine undersøgelser, at der har været en jævn industriel vækst i årene mellem 1855 og 1872, og heller ikke Svend Åge Hansen forudsætter afgørende udsving i den spæde industriltilvækst, han antager for perioden, det han først og fremmest anser krisen i 1857 som en pengekrise uden særlige realøkonomiske virkninger.

I figur 1 nedenfor er 1850ernes beskæftigelse i de undersøgte firmaer anført. Disse omfatter for dette årti primært de to nævnte jernindustrielle virksomheder og tømmerfirmaet. Desuden indgår i oversigten bryggeriet Gl. Carlsberg og B & W. Fra de tre første er i de bevarede lønningsbøger optalt den samlede årlige beskæftigelse, opgjort i antal arbejdsdage eller arbejdstimer, mens tallene for den gennemsnitlige årlige beskæftigelse på

Figur 1:

Indekstal for beskæftigelsen i udvalgte virksomheder 1850-1860.
(1860 = 100)

Gl. Carlsberg stammer fra opgørelser, foretaget i virksomheden i slutningen af 1890'erne⁹.

Oversigten viser for de tre virksomheders vedkommende i første halvdel af årtiet en tydelig vækst, der kulminerede i årene 1855-57. I de følgende år faldt beskæftigelsen til gengæld betydeligt. Mellem 1857 og 1858 var nedgangen på omkring 20-30 % i alle tre virksomheder, og også i det følgende år var beskæftigelsen vigende. Produktionsindskrænkningen hos Eickhoff blev imidlertid ikke af længere varighed. Allerede i løbet af 1859 var beskæftigelsen her igen for opadgående, og den nåede i løbet af de følgende par år igen op på niveauet fra årtiets midte. For de to provinsvirksomheder fortsatte den vigende beskæftigelse imidlertid også udover årtiets sidste år. I modsætning hertil står tallene for det gennemsnitlige årlige antal bryggeriarbejdere på Gl. Carlsberg, der var i jævn stigning i årtiets sidste halvdel. Udviklingen her var dog præget af, at firmaet som følge af en stærkt stigende efterspørgsel efter bajerskøl gennemførte betydelige udvidelser i årene 1856-60 og på den baggrund øgede antallet af medarbejdere. Også B & W, der i halvtredsernes første halvdel havde haft en jævnt stigende beskæftigelse fra omkring 65 til godt 100 mand, forøgede fremgangen i slutningen af årtiet. Efter grundkøb og nybyggeri fra 1856 fik værftet mulighed for at forøge arbejdsstyrken meget betydeligt, og det havde i 1860 omkring 300 ansatte¹⁰.

Det billede, der tegner sig på grundlag af beskæftigelsen i de fem enkeltvirksomheder, er således ikke entydigt. Fælles for dem er fremgangen i årtiets første del frem til 1856 eller 57. Carlsberg og B & W skiller sig ud fra de øvrige ved at fortsætte fremgangen i resten af årtiet, hvor de tre øvrige synes ramt af nedgang efter 1857-krisen. De nyere undersøgelser over industriudviklingen i både hovedstaden og en række provinsbyer, hvor bl. a. det tidligere nævnte toldmateriale og andre lokale kildegrupper er inddraget, tyder dog på, at tendensen fra de tre første virksomheder med kulmination 1855-57 og tilbagegang i de følgende år er den mest fremherskende.

Hyldtoft kan således for de faglærte snedkere og stolemagere i København konstatere en samlet tilbagegang på 20-25 % mellem 1857 og 1860¹¹. Også for andre lavsorganiserede faglærte i hovedstaden som f. eks. inden for byggefagene og metalindustrien kan en nogenlunde tilsvarende tilbagegang ses. Det skal dog understreges, at man for netop disse år, hvor lavsvæsenet stod foran afvikling, naturligvis skal være varsom med at benytte disse lavsopgørelser for håndfast. På den anden side var der i 1858-60 en række tegn på, at der herskede en usædvanlig stor arbejdsløshed i København. Industriforeningen oprettede et arbejdsanvisningskontor, svendeorganisa-

tioner og Arbejderforeningen indsamlede opgørelser, der for visse fag viste arbejdsløshedsprocenter på mere end 50, og både på Rigsdagen og i Københavns Magistrat drøftedes, om der skulle træffes ekstraordinære foranstaltninger mod den store ledighed¹².

Beskæftigelsestal til belysning af industriudviklingen i provinsbyerne i 1850erne foreligger ikke i noget stort omfang. For Ålborgs vedkommende har Henning Bender på grundlag af især toldindberetningerne opstillet en oversigt over beskæftigelsen i omkring 30 større virksomheder. Trods visse huller i materialet viser denne en klar udviklingslinie med en stigning i arbejdsstyrken fra omkring 325 ved årtiets begyndelse til knap 450 midt i tiåret¹³. For 1857-59 foreligger tallene ikke, men i 1860 var den samlede beskæftigelse i virksomhederne gået ned til godt 350. For Odense har H. C. Johansen i en specialstudie undersøgt 1857-krisens virkninger på beskæftigelsesforholdene. På byens fem største virksomheder faldt den samlede beskæftigelse fra 343 til 262 ansatte mellem 1855 og 1860, og det benyttede materiale fra bl. a. byens skatte- og byggeforvaltninger tyder på, at krisen beskæftigelsesmæssigt ramte hårdt i 1858 og 1859¹⁴. I Helsingør faldt industribeskæftigelsen ifølge toldindberetningerne med omkring 20 % mellem 1857 og 1860¹⁵, og for Århus vedkommende kan det konstateres – som det var tilfældet i Odense – at der 1858 og 1859 var betydelig nedgang i mængden af råvarer (træ og jern), der indførtes over havnen¹⁶.

Blandt virkningerne af krisen 1857 har således tilsyneladende været en mere betydelig tilbagegang i industribeskæftigelsen ikke blot i hovedstaden, men også i en række af de større provinsbyer, end hidtil antaget.

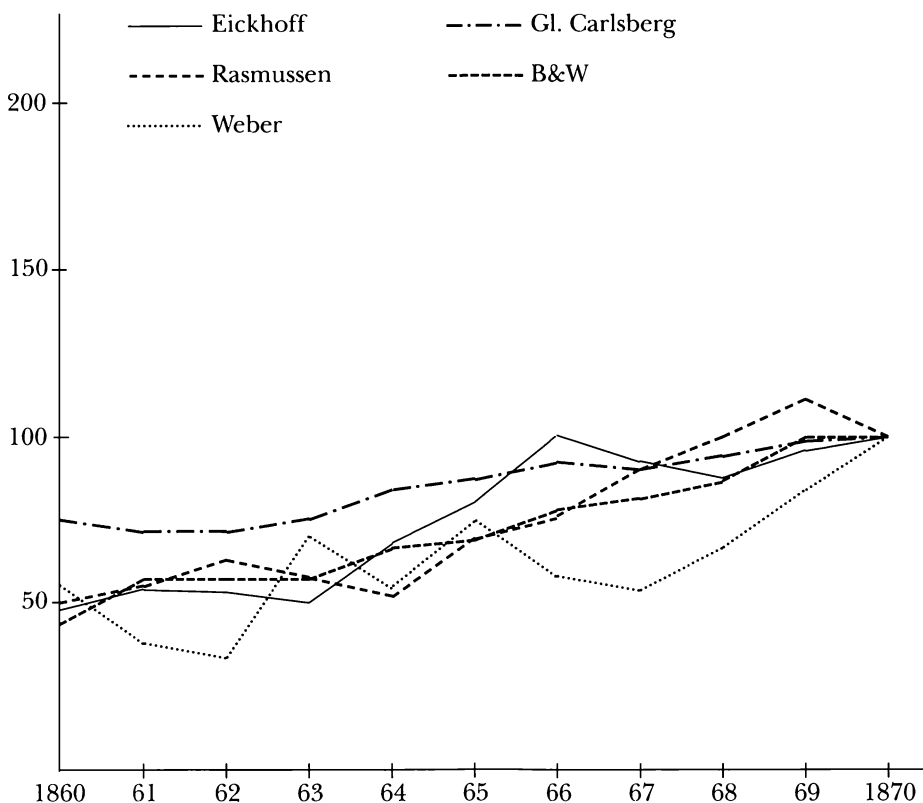
De ukendte tressere

For det følgende tiår, 1860erne, har oplysninger om udviklingen i den industrielle arbejdskraft været endnu mere sparsomme. Ikke blot mangler man egentlige industritællinger, men i forbindelse med lavorganisationernes opløsning forsvinder også de grupper af kildemateriale, der havde tilknytning hertil, og som i hvert fald for Københavns vedkommende kunne anvendes i en række sammenhænge. I disse første år efter gennemførelsen af den økonomiske liberalisme har hverken myndigheder eller faglige grupper følt anledning til i videre omfang at indsamle erhvervsmæssige oplysninger vedrørende industri og håndværk. De tidligere omtalte toldindberetninger om fabrikkernes forhold bliver også – i hvert fald for det nørrejske overtoldinspektors vedkommende – gennem det meste af tresserne udeladt i de indsendte årsberetninger til Generaltoldkammeret.

Den nedenfor følgende oversigt over beskæftigelsen i 1860erne i de gennemgåede enkeltvirksomheder kommer således til at stå temmelig alene. Den udvikling i arbejdsstyrken, som afspejles her, kan derfor ikke uden videre overføres til at dække en mere generel tendens i industribeskæftigelsen.

Figur 2:

Indekstal for beskæftigelsen i udvalgte virksomheder 1860-1870.
(1870 = 100)

Fælles for de fem virksomheder er en meget betydelig vækst i arbejdstallet i løbet af perioden. For de tre jernindustrivirksomheder mere end fordobles den samlede beskæftigelse, og det samme var næsten tilfældet for tømrerfirmaet, mens Gl. Carlsbergs vækst var noget mere beskednen. Set i forhold til niveauet midt i halvtredserne er det imidlertid de tre københavnske firmaer, der havde den kraftigste fremgang. Eickhoff nåede allerede 1861

beri- og maskinindustri mellem 1855 og 1872 til 60-70 %, udgjorde den hos Rasmussen i den samme periode omkring 40 %

For både Eickhoff og Gl. Carlsberg gjalt det, at deres samlede vækst mellem 1855 og 1872 lå på et lidt højere niveau, end det var tilfældet for de respektive brancher i hovedstaden. Deres vækstforløb er ret forskellige, men mest taler dog for, at udviklingsforløbet hos Eickhoff med den kraftigste fremgang i slutningen af tresserne er det mest typiske. Tendensen genfindes i provinsmaterialet og gør sig ligeledes gældende hos B & W, der efter en konstant beskæftigelse i årtiets begyndelse igen fra 1864 får en betydelig tilvækst i arbejdsstyrken i de følgende år.

Ovenstående peger således i retning af, at den vækst i industriudviklingen, som fandt sted mellem 1855 og 1870, først og fremmest var koncentreret i tressernes sidste 7-8 år, efter at årene efter 1857 faktisk medførte en betydelig og forholdsvis langvarig nedgang i forhold til 1855-niveauet. Det må dog igen understreges, at grundlaget er snævert, og at supplerende undersøgelser med udgangspunkt i f. eks. andre byers lokale told- og skattemateriale må inddrages for nå til sikrere resultater.

Vækst og nedgang i halvfjerdserne

Den stigende beskæftigelse, der kan iagttages i virksomhederne for slutningen af tresserne, fortsatte gennem første del af følgende årti, således som det fremgår af figur 3.

Det er der naturligvis intet særligt overraskende i, idet første halvdel af 1870'erne er kendt som højkonjunkturår i både Danmark og udlandet. Oversigten giver dog en klar markering af, at beskæftigelsesniveauet fortsatte med at sige helt til 1876, hvor omfanget lå omkring 25 % højere end i årtiets begyndelse. Undtagelsen var Eickhoff, der ikke helt kunne holde de usædvanligt høje beskæftigelsestal fra årene 1872-74. At det høje niveau i beskæftigelsen ser ud til at holde længst i de to provinsvirksomheder, er dog måske ikke utypisk for konjunkturomslaget i Danmark i 1876/77. Undersøgelser over arbejdsløshedens udbredelse i henholdsvis København og provinsbyerne tyder på, at nedgangen i hovedstaden satte ind omkring årsskiftet 1875/76, næsten et år før den nåede hovedparten af landets købstæder¹⁸. Det må dog noteres, at beskæftigelsen i de større Ålborg-virksomheder var i tilbagegang allerede fra 1875, og at f. eks. B & W opretholdt det høje arbejdstal gennem 1876, så tendensen er på ingen måde entydig.

Som tidligere omtalt foreligger der fra 1874 en serie af årlige opgørelser over beskæftigelsen i virksomheder, der kontrolleredes af Arbejdstilsynet.

Selv om disse ikke er dækkende for industrien i sin helhed, er det dog klart, at de kan give et indtryk af den samlede industribeskæftigelse og generelt må foretrækkes fremfor tallene fra de her undersøgte enkeltvirksomheder. De er til orientering indsat i figur 3. Det bemærkes her, at den væsentligste afvigelse mellem deres forløb og virksomhedskurvernes ligger i årene 1879-80. Her angiver arbejdstilsynstillene en noget mere positiv beskæftigelsesudvikling, hvor 80-niveauet ligger højere end 1877-tallene, mens det modsatte gør sig gældende i virksomhederne. Netop for 1880 "snyder" dog måske Tilsynets opgørelser, idet man dette år har en usædvanlig stærk forøgelse (fra 625 til 648) i antallet af kontrollerede virksomheder.

Også for det følgende årti er beskæftigelsesudviklingen i de undersøgte firmaer fulgt, således som det fremgår af det vedføjede bilag. I hovedtrækene følger den tendensen i tilsynsopgørelserne med vækst til 83/84, nedgang til 86/87 og derefter igen stigning resten af årtiet, dog afhængig af, om virksomheden som Eickhoff var inde i en vækstperiode eller som Rasmussen og Weber i stagnation eller tilbagegang. Men tilsynstillene må bestemt her anses for bedst dækkende.

Beskæftigelsens sæsonsvingninger

På et andet område vedrørende beskæftigelsesforholdene under den tidlige industrialisering kan undersøgelserne over enkeltvirksomhedernes lønningbøger bringe nye resultater. Der findes i forbindelse med industritællinger og andre opgørelser spredte oplysninger om sæsonarbejde, men dens nærmere karakter og omfang kan sjældent belyses derudfra. De – ukendte – sæsonbetingede svingninger i beskæftigelsen er ligeledes medvirkende til at gøre det vanskeligt og usikkert at sammenligne tællinger og opgørelser, foretaget på forskellige tider af året fra gang til gang.

Hertil kommer, at man i samtiden betragtede sæsonarbejdsløshed som et årligt tilbagevendende fænomen, der såvel var uundgåeligt som naturligt, hvorfor det ikke var et problem, man i særlig grad beskæftigede sig med. Sjældent nåede man meget længere end til at fastslå, hvordan dens omfang var i forhold til "den sædvanlige vinterarbejdsløshed".

Det kan derfor være af interesse at undersøge, hvordan sæsonsvingningerne i beskæftigelsen faktisk har været i de behandlede virksomheder, også selv om det må understreges, at disse jo ikke nødvendigvis behøver at falde sammen med de normale årlige svingninger, der foregik inden for faget eller branchen som helhed. På den anden side har virksomhedsmaterialet den fordel, at det indeholder oplysninger om sæsonbevægelserne igen-

nem længere perioder. Af den grund vil de mere tilfældige svingninger i enkelte år ikke uforholdsmæssigt fortegne billedet af firmaets normale årlige arbejdsgang.

I den følgende tabel er angivet "gennemsnitssæsonen" for Eickhoff, Rasmussen og Weber for årene mellem 1850 og 1869¹⁹. Den viser tydelig forskellen i sæsonsvingningernes styrke mellem på den ene side de to jernvirksomheder, og på den anden byggefirmaet, hvad der naturligvis ikke er særligt overraskende, i betragtning at de forskellige arbejdsforhold inden for de to områder.

Sæsonbevægelser hos Eickhoff, Rasmussen og Weber. (Årgennemsnit = 100).

<i>Måned</i>	<i>Eickhoff</i>	<i>Rasmussen</i>	<i>Weber</i>
Januar	96.8	95.5	48.5
Februar	87.8	85.7	61.5
Marts	99.0	94.7	83.4
April	92.8	89.8	93.0
Maj	98.5	95.5	118.3
Juni	101.0	98.4	126.7
Juli	103.7	101.4	139.4
August	102.9	109.0	135.9
September	99.3	109.4	117.1
Oktober	109.6	118.7	114.1
November	107.6	105.7	92.6
December	95.0	96.5	60.7

Umiddelbart forekommer sæsonsvingningerne hos Weber særdeles store, idet vinterhalvårets arbejde kun udgjorde mellem en trediedel og halvdelen af sommeraktiviteten. Afvigelserne i de enkelte år var dog betydelige, afhængig både af vinterens hårdhed og konjunkturforløbet. I jernindustrifirmaerne var sæsonbevægelserne af langt mindre betydning. Tydeligst og mest regelmæssigt fremtræder de i Slagelse-virksomheden, der havde sin højsæson i efterårsmånederne, mens de årlige svingninger hos Eickhoff var endnu mindre, dog med en tendens til højsæson i sommer- og efterårsmånederne.

Vor viden om den tidlige danske industris udvikling i midten og sidste halvdel af forrige århundrede er på mange områder mangelfuld og ufuldstændig. Det statistiske materiale er spinkelt, og samtidens manglende interesse i at registrere de nye samfundsforhold og de ændringer, som industrialiseringen medførte, gør det særdeles vanskeligt at få et klart overblik

over forløbet af processen. Forhåbentlig har det ovenstående bidraget til både at skabe lidt mere klarhed på enkelte punkter og at inspirere til supplerende undersøgelser.

Henvisninger og noter

1. For en nærmere oversigt og vurdering af de forskellige grupper af tællingsmateriale, se bl. a. Per Boje: *Det industrielle miljø 1840-1940*, 1976, s. 24-69, samt Ole Hyldtoft: *Københavns Industrialisering 1840-1914*, 1984, s. 431-53.
2. En oversigt over toldmaterialelets mange anvendelsesmuligheder gives af Henrik Fode i artiklen *Brug Toldarkiverne i Fortid og Nutid* 1990 s.171-204.
3. Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 1. *Virksomhedsarkiver fra landbrug, industri og håndværk m. v.*, 1991.
4. *Burmeister & Wain 1846-1906*, 1906, s.58-64.
5. Lønningsbogsmaterialet er tidligere blevet benyttet i forbindelse med nogle undersøgelser over arbejdsløsheden i det 19. århundrede. I denne sammenhæng er det fremlagt i Erik Korr Johansen: *Arbejdsløshedsproblemet i de danske byer 1835-1870*, Knud Erik Holch Andersen: *Arbejdsløshed hos byarbejderne 1870-1884 samt Jette Gerstrøm: Konjunkturer og arbejdsløshed 1885-1900*. Disse utrykte specialer findes på Erhvervsarkivet.
6. Eickhoffs Maskinfabriks arkiv: *Lønningsbøger 1848-95*, Andreas Jørgensen: *En tømrerslægt i 19. århundrede*, i *Erhvervshistorisk Årbog* 1958, s. 7-98.
7. H. Rasmussens Jernstøberi og Maskinværkstedes arkiv: *Lønningsbøger 1854-96*.
8. H. Webers arkiv: *Lønningsbøger 1849-1902*.
9. Carlsbergs arkiv, København: *Statistikker og oversigter vedr. ugelønnede 1892-1914*, samt A. Fraenkel: *Gl. Carlsberg*, 1897.
10. Som note 4, s. 92, jfr. bilag.
11. Ole Hyldtoft s.93.
12. Erik Korr Johansen s.94-99
13. Henning Bender: *Ålborgs Historie* 4, 1983, s.241
14. H.C. Johansen i *Erhvervshistorisk Årbog* 1983, s.7-20
15. Kenno Pedersen: *Industrialiseringen i Helsingør 1847-83*, 1976, tabel Y.
16. Erik Korr Johansen i *Fra åhavn til kysthavn*, 1990, s.62-68.
17. Som note 13 og 15.
18. K.E. Holch Andersen s. 45-61
19. Beregningsmetoden er angivet i Erik Korr Johansen (jfr note 5) s. 126-27.

*Bilag**Beskæftigelsen i diverse virksomheder 1850 – 1890*

År	Eickhoff Arb.timer	Rasmussen Arb.dage	Weber Arb.dage	Gl. Carlsberg Gns.ansatte	B & W Gns.ansatte
1850	56.330	(fra 1875	4.951	11,6	65
1851	82.262	arb.timer)	4.118	12,5	70
1852	75.479		5.597	12,0	78
1853	90.875		4.767	13,2	85
1854	81.909	8.873	6.324	12,8	96
1855	102.356	8.790	7.406	12,9	110
1856	109.711	9.250	7.498	18,1	120
1857	108.517	9.732	8.121	20,8	246
1858	77.367	7.696	5.409	23,1	276
1859	76.492	6.685	5.322	25,1	300
1860	97.785	6.315	5.150	29,6	300
1861	110.454	7.033	3.557	28,2	400
1862	108.142	7.980	3.175	28,0	400
1863	101.767	7.221	6.552	29,6	400
1864	136.527	6.601	5.052	33,3	460
1865	162.884	8.760	6.908	34,0	480
1866	205.947	9.591	5.408	36,2	540
1867	190.416	11.399	5.018	35,4	570
1868	177.391	12.676	6.152	37,1	600
1869	196.828	14.104	7.853	38,7	700
1870	204.710	12.708	9.345	39,5	700
1871	229.264	13.200	7.928	41,5	900
1872	268.280	13.042	8.317	44,3	900
1873	266.513	14.733	6.204	46,8	1200
1874	273.169	18.608	6.474	51,2	1200
1875	249.304	202.752	10.378	55,0	1400
1876	255.806	204.937	13.631	58,7	1400
1877	215.131	179.198	11.153	65,5	1200
1878	191.124	132.283	7.154	71,3	1200
1879	185.138	125.489	8.806	78,2	1500
1880	186.427	132.800	10.207	82,9	1500
1881	230.492	148.211	7.660	82,9	1400
1882	220.989	154.007	6.443	96,2	1400
1883	238.691	165.384	8.092	138,5	1480
1884	278.349	149.611	7.784	162,5	1480
1885	220.530	146.355	6.660	169,8	1200
1886	266.849	107.419	6.504	170,8	1200
1887	234.086	99.547	7.129	176,0	1200
1888	272.726	121.865	4.528	179,6	1200
1889	297.817	139.266	5.592	188,9	1500
1890	281.972	113.442	4.608	193,4	1500

Fortegnelse over Finn H. Lauridsens litterære arbejder

Fortegnelsen omfatter ikke artikler i dagspressen.

Publikationer mærket med⁺ er udarbejdet i fællesskab med andre

A. *Egne bøger og afhandlinger*

1. Fra arkiverne (udvalgte breve).
Erhvervshistorisk Årbog 1949, s. 75-81.
2. På trampfart 1848-50.
Erhvervshistorisk Årbog 1950, s. 37-42.
3. Bogkøb i provinsen 1800-50.
Erhvervshistorisk Årbog 1950, s. 43-55.
4. Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Erhvervshistorisk Årbog 1952, s. 62-89.
5. Fra borgerskabets gennembrud. Konsul i Hjørring Chr. H. Nielsen.
Jyske Samlinger ny rk. II, s. 1-78. Udsendt som selvstændig bog.
6. Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og kalkværkerne i
Dagbjerg og Mønsted.
Fra Viborg Amt 1953, s. 88-120.
7. Købmand i Århus Abraham Lewis.
Seksten Århusrids. Tilegnede Svend Unmack Larsen 23. september
1953, s. 183-204.
8. Af agent H.H. Schous levned og optegnelser.
Erhvervshistorisk Årbog 1955, s. 88-127.
9. Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54⁺.
Fortid og Nutid 1955, 23 s.
10. En østjysk herregård i hverdag og fest. Huslærer på Frijsenborg 1863-
65.
Århus Stifts Årbøger 1955, s. 224-50.
11. Fra arkiverne. Breve fra C.A. Broberg i 1866.
Erhvervshistorisk Årbog 1956, s. 51-62.

12. Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst Knudsen⁺, 1956.
13. Varemægler Just Cohn som kommunalpolitiker.
Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren rigsarkivar, dr.phil. Axel Linvald, 1953, s. 237-53.
14. Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilh. Trydes bog- og kunsthandsels første år.
Erhvervshistorisk Årbog 1959, s. 67-104.
15. På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklæringsfirmaet N.P. Kirck, Helsingør.
Erhvervshistorisk Årbog 1960, s. 69-81.
16. Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961⁺, 58 s.
17. En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den jessenske Boghandling.
Erhvervshistorisk Årbog 1961-62, s. 85-102, og Købmænd i Århus, udgivet af Aarhus Handelsstandsforening 1862-2.okt.-1962.
18. Sygekassen Århus stiftes som foreningen af håndværkere og fabriksarbejdere til gensidig understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.
Sundhed og sygdom mens Århus blev stor, 1963, s. 197-230.
19. En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Erhvervshistorisk Årbog 1964, s. 73-107.
20. Arveprinsesse Carolines Børneasyl. Af en Århusinstitutions historie.
Århus stifts årbøger 1964, s. 7-85. Udsendt som selvstændig bog.
21. Før 1865.
Århus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965, s. 9-16.
22. Selskabet stiftes.
For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866-1966, s. 31-39.
23. Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.
Erhvervshistorisk Årbog 1967, s. 132-46.
24. Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Erhvervshistorisk Årbog, 1968, s. 255-80, og For fædrelandets bedre flor. Bidrag til Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs historie 1769-1969.
25. Byens styre fra middelalder til nutid – samt 28 biografier.
Borgere i byens råd. Medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968, 1968, s. XI-XV samt passim.

26. Tyverier i 1720'erne. Om enkeboder.
Ulykke, nød og brøde. Begivenheder i Århus, 1969, s. 20-25 og 26-31.
27. 17 artikler i Gyldendals Opslagsbog: Historien, 1969.
28. Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Erhvervshistorisk Årbog 1969, s. 44-61.
29. Med Randersborgere i Skydepavillonen i 1870'erne.
Fra Randers Amt 1970, s. 47-65.
30. Århus dengang – og nu I⁺, 1971, 10 artikler.
31. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1971.
Århus-Årbog 1972, s. 116-20.
32. En rundrejse mellem sognerådsarkiver.
Århus-Årbog 1972, s. 125-29.
33. Vort bidrag til forureningsdebatten. Om gadeforureninger og vandklosetter.
Århus-Årbog 1972, s. 137-40.
34. Vi bringer sporten.
Lokalhistorisk Journal nr. 1, 1972 s. 8-12.
35. De glade smils boplads. FDF's landslejr i Hørhaven.
Mange kommer til Århus, 1972, s. 21-26.
36. Jyllands centrum, hvor landsdelens store begivenheder foregår. Fra Århus-Hallens første år.
Mange kommer til Århus, 1972, s. 57-64.
37. Århus dengang – og nu II⁺, 1972, 10 artikler.
38. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1972.
Århus-Årbog 1973, s. 72-77.
39. Tak for forslagene.
Århus-Årbog 1973, s. 103-05.
40. Fra fattiggård og arbejdsanstalt til forsorgshjem.
Århus-Årbog 1973, s. 131-35.
41. Jacob Brønnum Scavenius. En dansk nabob.
Scavenius-slægtens stamfader og to af dens mænd, 1973, s. 7-46.
42. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1973.
Århus-Århus 1974, s. 68-75.
43. Film- og fotoindsamling.
Århus-Årbog 1974, s. 96-97.
44. Drosker, taxa'er, mini'er og pirater.
Århus-Årbog 1974, s. 137-43.
45. Da Lemvig fik toldstedret.
Her er det vi bor -. Nogle træk fra Lemvig og omegn udsendt i anledning af A/S Nordvestbanks 100 års jubilæum 1974, s. 9-19.

46. De nordiske lande efter 1945. Øvrige europæiske lande (Vesteuropa).
95 leksikonartikler: biografier, institutioner og organisationer.
Arbejderbevægelsens hvem-hvad-hvor, 1974, s. 138-65. s. 166-214
(- de østeuropæiske lande) samt leksikonafsnittet. Svensk udgave 1979.
47. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1974.
Århus-Årbog 1975, s. 99-109.
48. Kender De Stefansforeningen?
Århus-Årbog 1975, s. 144-49.
49. Om selskabet "Polyhymnia"s liv – nedgang og fald.
Århus-Årbog 1976, s. 78-84.
50. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1975.
Århus-Årbog 1976, s. 93-101.
51. EFG – hvad er det?
Århus-Årbog 1976, s. 153-56.
52. Varer til dagens gængse priser – eller derunder.
Fra Linde Brugsforenings første år.
Hardsyssels Årbog 1976, s. 29-36.
53. Landeveje og ringgader.
Trafik i Århus – før og nu, 1976, s. 9-18.
54. Rutebilerne – en trafikudvikling uden sidestykke.
Trafik i Århus – før og nu, 1976, s. 39-51.
55. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1976.
Århus-Årbog 1977, s. 85-94.
56. Hurtigere – højere – stærkere – eller Århus og de olympiske lege 1896-
1936.
Århus-Årbog 1977, S. 132-39.
57. På tankens slot ...? Om studentens boliger og spisesteder (erindringer).
Hus og hjem i Århus, 1977, s. 120-27.
58. Aftenliv i hjemmet.
Hus og hjem i Århus, 1977, s. 198-213.
59. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1977.
Århus-Årbog 1978, s. 141-49.
60. Historien om et fotografi.
Århus-Årbog 1978, s. 130-31.
61. Håndværkssvendenes rejse- og sygeforening.
Århus-Årbog 1978, s. 156-60.
62. En før-tale til Gunnar Sandfelds 70 års dag.
Limfjordsluft. En hilsen til Gunnar Sandfeld på 70 årsdagen, 1978, s.
11-16.

63. Aufbau des dänischen Wirtschaftsarchivs.
Archiv und Wirtschaft 1978, hft. 3/4, s. 88-92.
64. Skole og velfærd.
Skoler og skolegang i Århus 1930-70, 1978, s. 133-50.
65. I privatskole.
Skoler og skolegang i Århus 1930-70, 1978, s. 235-54.
66. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1978.
Århus-Årbog 1979, s. 122-32.
67. Arkiverne og skolen. Nogle engelske synspunkter.
Lokalhistorisk Journal nr. 2, 1979, s. 13-14.
68. En international komité for erhvervsarkiver.
Erhvervshistorisk Årbog 1978, s. 179-86.
69. Personalhistorie i Erhvervsarkivet.
Samfundet for dansk Genealogi og Personalhistories 100 års jubilæumsskrift, 1979, s. 131-44.
70. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1979.
Århus-Årbog 1980, s. 82-91.
71. Gudenå og Nørreå som transportveje.
Søkbøstaden Randers, 1980, s. 158-80.
72. Arkivmateriale⁺.
Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940, 1980, s. 87-116.
73. Det, der gik forud.
Århus amtskommune i 10 år, 1980, s. 23-33.
74. Hen over de skrå brædder. Teateråret 1980.
Århus-Årbog 1981, s. 110-118.
75. Revyens ikke-hundredeårsjubilæum.
Århus-Årbog 1981, s. 157-67.
76. - om det, der længst har været (erindringer).
Hardsyssel I. Livet i byen, 1981, s. 30-47.
77. Bod og butik i 19. århundrede.
Butik i Århus, 1981, s. 9-34.
78. Kolonialhandlere.
Butik i Århus, 1981, s. 148-53.
79. Radio og TV.
Butik i Århus, 1981, s. 227-30.
80. Boghandel.
Butik i Århus, 1981, s. 240-45.
81. Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Erhvervshistorisk Årbog 1980, s. 183-203.

82. Gottfried Becker. En københavnsk hofapoteker 1767-1845.
Personalhistorisk tidsskrift 1981/2, s. 183-222.
83. Teateråret 1981.
Århus-Årbog 1982, s. 127-34.
84. Byhistorisk udvalg 25 år 1956-81.
Århus-Årbog 1982, s. 162-68.
85. "Snart dages det brødre".
Parti og by. Socialdemokratiet i Århus 1883-1983, s. 9-10.
86. Partiet og byrådsvalgene.
Parti og by. Socialdemokratiet i Århus 1883-1983, s. 77-90.
87. Teateråret 1982.
Århus-Årbog 1983, s. 83-93.
88. Fra ideernes verden – et udblik.
Byens børn – Århusbørn i lys og skygge, 1983, s. 129-46.
89. Det kommer mere an på, hvorledes end hvorlænge man har levet.
Om Peder Abildgård Lihme, lærer i Rude 1804-46.
Århus stifts årbøger 1983-84, s. 54-77.
90. 131 ny- og omskrivninger til Dansk biografisk leksikon 3. udg. 1979-84.
91. Teateråret 1983.
Århus-Årbog 1984, s. 69-80.
92. "For at befordre renlighed" – lidt om dagrenovation og lossepladser.
Århus-Årbog 1984, s. 118-26.
93. Byens ansigt.
Århus i 1930erne – set gennem fotografen Åge Fredslund Andersens linse, 1984, s. 14-23.
94. Teateråret 1984.
Århus-Årbog 1985, S. 54-64.
95. De store årgange.
Efterkrigsår i Århus, 1985, s. 88-95.
96. Ungdom og uddannelse.
Efterkrigsår i Århus, 1985, s. 96-101.
97. Teateråret 1985.
Århus-Årbog 1986, s. 77-85.
98. Automobilkørsel i vore gader.
Det talte man om – rids fra Århus i 100 år, 1986, s. 42-49.
99. Det store trådløse mirakel.
Det talte man om – rids fra Århus i 100 år, 1986, s. 50-55.

100. Byttehandel på Thyholm. Om gårdkøbmand Christen Jensen Dueholm i Odby 1813-26.
Festskrift til Vagn Dybdahl, 1987, s. 303-25.
101. Rawert og industrien.
Rawerts maleriske rejser, 1984, s. 27-30.
102. Teateråret 1986.
Århus-Årbog 1987, s. 114-20.
103. En udvisningssag fra 1906.
Århus-Årbog 1987, s. 142-47.
104. Borggade – ”et nyt forretningskvarter” fra 1930.
Århus-Årbog 1988, s. 139-44.
105. Biographies of leading industrialists.
Industrial life in Denmark, the Faroe Islands, and Greenland, 1987, s. 292-98.
106. Pionerer? Kalejdoskopiske brudstykker til en skitse. (erindringer).
Struer gymnasium 1938-88. En skole og dens by. Red. Erling Højberg, 1988, s. 85-93.
107. Ridder Rød – eller da Julius Andersen kom til kors.
Århus-Årbog 1989, s. 122-30.
108. Vidunder, mirakel og new look.
For ethvert hjem, 1989, s. 56-61.
109. Flink betjening, god mad og propre senge.
For ethvert hjem, 1989, s. 66-71.
110. - og mit. Lidt om Århus i efteråret 1941 eller byen erobret (erindringer).
Dit Århus. Festskrift til Gunner Rasmussen, 1990, s. 37-49.
111. ”Uordener på gaden” – glimt med lugte fra 1800-tallets Århus.
Århus-Årbog 1990, s. 116-25.
112. Skipperlav og fattigkasse.
Fra åhavn til kysthavn. Århus havns historie til 1914, 1990, s. 129-39.
113. ”Elverhøj” i Århus i forrige århundrede.
Århus-Årbog 1991, s. 108-14.
114. Kremation og krematorier, kap. i Kirkegårde i Århus i 100 år, 1891-1991.
Århus-Årbog 1991, s. 132-36.
115. Brandforsikring.
Dansk kulturhistorisk opslagsværk, 1991, s. 102-05.

116. Lærlinge.
Dansk kulturhistorisk opslagsværk, 1991, s. 594-97.
117. Hans Broge – købmand og igangsætter.
De skabte Århus, 1991, s. 9-16.
118. "Elvirasminde" – en sød og broget mangfoldighed.
De skabte Århus, 1991, s. 97-104.
119. Anmeldelser i Fortid og nutid, Historie og Nyt fra historien i 1950erne, -60erne og -70erne.

B. Redigerede bøger og tidsskrifter

120. Århus stifts årbøger⁺ 1959-
121. Erhvervshistorisk årbog⁺ 1984-90.
122. Århus Promenade 1909-59⁺, 1958, 244 s.
123. Fremmede ser på Århus, 1962, 247 s.
124. S. Hjorth Eriksen: Sådan var Århus⁺, 1973, 183 s.
125. Trafik i Århus – før og nu⁺, 1976, 165 s.
126. Biblioteks- og kulturliv i Århus. Erindringer af Emanuel Sejr, 1977, 300 s.
127. Bernhardt Jensen: Fra åhavnen til Fiskerhuset. En billedbog om Århus Å, 1978, 64 s.
128. Hans Rishøj: Århus i krisetider⁺, 1980.
129. Svend Aage Andersen: "Salt og brød gør kinden rød". Arbejderliv i Århus 1870-1940, 1985.
130. Festskrift til Vagn Dybdahl, 1987.
131. Folk i Århus. Ved Tage Kaarsted, 1987.
132. Svend Aage Andersen: Havnearbejderne i Århus – før containernes tid. En undersøgelse af deres livsform og erfaringsverden ca. 1880-1960, 1988.
133. Ung i Århus. Tredie samling, 1988.
134. For ethvert hjem, 1989.

C. Utrykte arbejder.

135. Arbejderminder fra A/S Kristian Kirks Telefonfabrikker, Horsens, 1953-54.
For direktør Gregers Kirk.
136. 8-timers dagen i Danmark.
For rederiet J. Lauritzen.

137. Demokrati på arbejdspladsen.
For rederiet J. Lauritzen.
138. Funktionærminder fra A/S Korn- og Foderstof Kompagniet. Båndoptagelser 1957-68.
139. Fra grube og grav. Træk af jysk kalkproduktions og -handels historie, 382 s. (A4).

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Af Jørgen Fink, Henrik Fode, Ib Gejl, Erik Korr Johansen og Henrik Vedel-Smith

Ligesom i tidligere bind af Erhvervshistorisk Årbog bringes her en oversigt over et udvalg af den nyeste erhvervshistoriske litteratur. Grundlaget for oversigten er tilgangen i 1990 til Erhvervsarkivets bibliotek. Ideelt set skulle den omfatte al erhvervshistorisk litteratur, men af praktiske grunde kan det ikke lade sig gøre, og oversigten gør derfor ikke krav på at være udtømmende.

Systematiseringen i oversigten følger stort set den erhvervsklassificering, der anvendes af Danmarks Statistik og som også benyttes ved Erhvervsarkivets brancheopdeling af indgåede arkiver. Blot er interesseorganisationerne så vidt muligt placeret under det fag eller den branche, de hører til.

Landbrug, gartneri, skovbrug og fiskeri

Set i forhold til de seneste par års nytilkomne landbrugshistoriske litteratur er dette års udgivelser på området af et langt mere beskedent omfang.

En af dem, Jens Skriver: *Traktor i Danmark i tekst og billeder*. (1989, 95 s. ill.) er desuden kun delvis ny, idet den tekstmæssigt er en forkortet udgave af forfatterens i øvrigt udmærkede afhandlinger om traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1965 i tidsskriftet *Bol og By* 1985-86. Hertil må absolut henvises, hvad teksten angår, men i den nye bog, der er udgivet i samarbejde med landbrugsmuseet, er tilføjet et interessant billedmateriale om traktortypernes udvikling, siden den første traktor blev taget i brug af sjællandske landmænd i 1905.

De øvrige publikationer behandler alle det jyske landbrugs udvikling. Af de generelle landbrugsorganisationer har to landboforeninger udgivet jubilæumsskrifter. I *Slogs Herreds Landboforening gennem 75 år 1913-1988*. (1988, 127 s., ill.) udgøres første halvdel af bogen af et genoptryk af en tidligere jubilæumsbog fra 1938, men både i denne og den nye del får man i korte glimt indblik i de særlige vilkår, der har præget det vestsønderjyske landbrug op gennem århundredet. Den er i øvrigt meget traditionelt opbygget med bidrag af især foreningens formænd og konsulenter, men fremhæves kan et par afsnit om udstykningen og jordpolitikken i Tønder amt samt om

Jyndeved Forsøgsstation. Af nogenlunde samme omfang er *Silkeborg og Omegns Landboforening 100 år. 1890-11. januar – 1990*. (1990, 134 s., ill.). Også den indeholder hovedsagelig de gængse afsnit om foreningsarbejdets udvikling på de forskellige faglige områder op gennem tiden, ligesom den ikke undlader opremsningen – og portrætterne – af de mange personer, der har virket i foreningens tjeneste. Retfærdigvis skal dog også nævnes nogle gode billeder af landbrugsarbejdet gennem de hundrede år og et enkelt bredere afsnit, der sætter opbygningen af egnens andelsforetagender ind i en større landspolitisk og international sammenhæng.

Kartoffelavlens siden dens indførelse i forbindelse med 1700-tallets begyndende hedeopdyrkning spillede en væsentlig rolle for især dele af det jyske landbrug. Dyrkningen af den tog et kraftigt opsving i slutningen af 1800-årene, hvor man udover til spise- og foderbrug også begyndte at anvende den i industrien. Som eksportartikel har den dog først fået væsentlig betydning fra omkring 1930'erne, efter at der var blevet indført en egentlig avlskontrol. Herefter organiserede kartoffelavlerne sig hurtigt og oprettede i konkurrence med de private kartoffeleksportører fælles salgforeninger. Til de største af disse hørte Sydjysk Kartoffeleksportforening, der blev oprettet 1939 og trods navnet omfattede foreninger over hele Jylland. I *Sydjysk Kartoffeleksportforening 1939-1989*. (1989, 23 s.) berettes kortfattet om dens virksomhed gennem de halvtreds år, om samarbejdet og konkurrencen med de private eksportører og Sajaika, den anden betydelige eksportforening, med hvilken der flere gange forgæves var forhandlinger om sammenlutning. Bogen giver trods det ringe omfang et rimeligt indtryk af disse års udvikling for avlerne og det organisatoriske netværk, der især blev opbygget – og jævnlige ændret – gennem 1940'erne og 1950'erne, hvor både kartoffelavlens og -eksportens kulminerede. I 1964 indgik foreningen et nært samarbejde om kartoffelsalg i FDB og oprettede i den anledning en fælles kartoffelcentral i Grindsted. Også denne har i anledning af 25-året udsendt et jubilæumsskrift: *Grindsted Kartoffelcentral 1964-1989*. (1989, 12 s.), der dog næsten udelukkende består af en kort skildring af igangsættelsesfasen.

Fremstillingsvirksomhed

Oprettelsen af industrivirksomheder (slagterier og mejerier) til forarbejdning af den animalske landbrugsproduktion tog sin begyndelse i 1880'erne, og der er i de senere år kommet 100-års jubilæumsskrifter fra en række af de tidlige andelsforetagender, der kom til at dominere branchen. Der blev dog også grundlagt enkelte private både mejerier og slagterier i slutningen

af sidste århundrede. Til de sidste hørte tyskeren J. D. Koopmanns svine-slagterier i Danmark, af hvilke det første (af 9) blev etableret i Silkeborg i 1890. Det er baggrunden for udsendelsen af Mogens Bendixsen: *100 år med Koopmann 1890-1990*. (1990, 52 s., ill.). I bogen berettes først og fremmest om Koopmann-slagteriernes ejerforhold, organisation og ledelse, mens selve slagterivirksomheden får langt mindre plads. Faktisk var Hamburg-slagterierne kun indehavere i ganske få år (til 1894) hvorefter ejerskabet overgik til det engelsk-irske Denny-familie, der drev dem, til de i slutningen af 1960erne måtte give op i konkurrencen med andelsslagterierne, der overtog de resterende Koopmann-slagterier i 1968. Slagteriet i Silkeborg har siden 1986 været et datterselskab af Herning Svineslagteri, der også i 1990 havde eksisteret i 100 år og – med samme forfatter – udsendte: *Slagteri i Herning i 100 år 1890-1990*. (1990, 172 s., ill.). I denne noget større bog, der som den forrige er veludstyret med gode illustrationer, får man et noget fyldigere indtryk af slagtevirksomhedens teknologiske udvikling mod en stadig større forædlingsgrad. Også her er forfatterens interesser dog i så høj grad koncentreret om ejerskab og ledelse, at skriftet får "slagside". Slagteriet blev oprettet som andelsslagteri, men måtte efter ganske få år opgive driften, hvorefter det blev solgt til private. Fra århundredskiftet var det – som Koopmanns – engelskejet, nemlig af de engelske brugsforeninger. De afhændede det først igen i perioden 1971-86, hvor selskabets to slagterier i Herning og Skjern (der var blevet opført i 1929) blev fusioneret med privatslagterierne i Holstebro og – som nævnt i Silkeborg til Royal Dane-quality, siden 1988 med FDB som medejer.

En anden del af landbrugsforædlingsindustrien er emnet for *Det søde liv. Beretninger om fortid og nutid fortalt af arbejderne på Assens Sukkerfabrik*. (1990, 103 s., ill.). Bogen er blevet til i et samarbejde mellem AOF og Fællesklubben på Sukkerfabrikken. Den indeholder dels en oversigt over fabrikkens historie (den er grundlagt 1883) og sukkerroedyrkningens og sukkerfremstillingens udvikling i det fynske og sydøstjyske område, som fabrikken dækkede, dels en række beretninger om forholdene på fabrikken gennem de seneste ca. 50 år. Den sidste del er baseret på ca. 30 interviews og indeholder mange gode enkeltiagttagelser om arbejdsvilkår og arbejderforhold. Beretningerne er dog splittet op i småafsnit på tværs, så det er svært at få styr på såvel sammenhæng som kronologi.

Jubilæumsskrift for fodercentralen "Limfjorden" 1989. (1989, 48 s., ill.) handler derimod bestemt ikke om en forædlingsindustri. Centralen i Støvring, der blev anlagt 1964, er de nordjyske pelsdyravleres fabrik for fremstilling af minkfoder af især fiskeriaffald. Dens erhvervshistoriske interesse er be-

Illustrationsmaterialet spiller en vigtig rolle i meget af jubilæumsskriftslitteraturen. Billederne er selv sagt af stærkt vekslende kvalitet og spænder fra det intetsigende over det typiske til det kuriøse. Til den sidste gruppe hører dette billede fra bogen *Slakteri i Herning i 100 år*. En leverandør væltede med sin traktor i 1976 og lasten af grise undslap, men standsede, som man kan se på billedet, under flugten pænt op ved den stiplede linje.

grænset til et par afsnit om etableringsfasen samt nogle hovedtal for dens økonomiske udvikling.

Per Boje og Hans Chr. Johansen: *Altid på vej ... Albani Bryggeriernes historie 1859-1984*. (I kommission hos Odense Universitetsforlag, 1989, 357 s.). Ingen anden dansk industribranche er så godt undersøgt som bryggerierne. Det kan der være flere grunde til, men uanset årsag har det den fordel, at det er muligt at forme et jubilæumsskrift sådan, at det placerer det jubilerende bryggeri i en større økonomisk sammenhæng, og sådan, at bryggeriets udvikling skildres som led i den samlede branches. Det er sket på en meget overbevisende måde i skildringen af Albani Bryggeriernes historie. Det er Odense-historikerne Per Boje og Hans Chr. Johansen, der har skrevet bogen, og de har delt arbejdet mellem sig kronologisk, således at Per Boje skildrer årene frem til 1939 og Hans Chr. Johansen tiden derefter. Albani bryggeriet blev oprettet i 1859 i Odense af to unge handelsmænd, og frem til begyndelsen af 1890'erne udbyggede og befæstede det sin position på det lokale marked, selv om det fra starten søgte at dække et større marked end det rent lokale. Vigtigste kilde til finansiering af bryggeriets start var Fyens Stifts Sparekasse, og det er i sig selv interessant til

belysning af, hvad en sparekasse kunne give sig af med. Fra 1868 overgik bryggeriet til aktieselskab. Det fik fra 1874 konkurrence af Bryggeriet Odense. Der var en tydelig politisk dimension i denne konkurrence: Albani var højre, Bryggeriet Odense var venstre, og det er som bekendt ikke enstående i branchens historie, hvor Stjernen vel er det bedst kendte eksempel på et ideologisk bryggeri.

I begyndelsen af 1890'erne ændredes vilkårene på en række punkter. Der blev i 1891 indført en ølskat, og den virkede befordrende på de bestræbelser, der i nogen tid havde været i gang for at regulere ølmarkedet. Det gjorde sig gældende både lokalt og på landsplan. 1892 indgik Albani den første prisaftale med Bryggeriet Odense, og de to bryggerier indgik i 1896 i fællesskab den første kollektive overenskomst med bryggeriarbejderne. 1894 tilsluttede Albani sig den nyoprettede Bryggeriforening, og gennem den kom bryggeriet med i en landsdækkende prisoverenskomst i 1899. Den udløb imidlertid i 1904, og der viste sig store vanskeligheder med at forny den. På et vist tidspunkt så det ud til, at løsningen kunne findes i en omfattende aftale, som indebar, at Albani skulle overtage Bryggeriet Odense, men aftalen blev forkastet af Albanis aktionærer, og det blev indledningen til en lang periode med skærpet konkurrence på ølmarkedet.

Den skærpede konkurrence var ikke udtryk for, at der ikke fortsat blev indgået aftaler til regulering af ølmarkedet. Det gjorde der i høj grad, og Albani deltog i disse, men aftalerne blev aldrig så omfattende, at konkurrencen forsvandt. Der var tale om et kompliceret net af nationale og regionale og rent lokale aftaler, som kædede ølmarkedets forskellige dele sammen, men som ikke forhindrede hovedstadsbryggerierne i at øge deres markedsandel betragteligt. Albani forsøgte at gøre sig gældende både på det lokale, det regionale, det nationale og det internationale marked, men mødte vanskeligheder alle steder og fik først stabiliseret sin position i slutningen af 1920'erne, ikke gennem teknologiske forbedringer, men gennem en massiv reklameindsats. Det bærende for bryggeriet var det lokale og det regionale marked, og dette forhold blev yderligere markeret, da det i 1934 fusionerede med konkurrenten Bryggeriet Odense.

Krigsårene 1939-49 blev en slags parentes i bryggeriets udvikling, idet de normale markedsmekanismer var sat ud af kraft. Det største problem i disse år var at skaffe råvarer af alle slags; afsætningen kunne sagtens følge med produktionen. I 1949 var situationen blevet normaliseret, og man kunne gøre status. Produktionen lå nu omkring 50 % højere end før krigen, og det var resultatet af en varig forbrugsændring på hjemmemarkedet, og det var opnået uden væsentlige nyinvesteringer i perioden.

Efterkrigstiden – de 35 år fra 1949 til 1984 har været præget af en generel ekspansion. Forbruget af øl og alkohol på det danske marked er blevet fleddoblet i denne periode. Albani har taget del i denne ekspansion, og har konsolideret sin position på det regionale marked. 85 % af bryggeriets produktion er blevet afsat på Fyn, og denne andel har holdt sig nogenlunde konstant i hele perioden med en intern forskydning mellem depoterne, der har fået en forholdsvis større del af salget, og salgskuskene, der har haft en forholdsvis mindre del. Der er i periodens løb gjort mange forsøg på at etablere en eksport, og det er da også i en vis udstrækning lykkedes, men det har ikke fået bærende betydning for bryggeriet, og i 1984 var det kun 8 % af produktionen, der blev eksporteret. Det samme kan siges om Albanis arbejde på det nationale marked, det vil sige markedet uden for Fyn. Også her er der gjort en indsats med oprettelse af centrallagre, rationalisering af depotstrukturen etc., uden at det har ført til et gennembrud for Albani. Det regionale marked er og bliver det afgørende grundlag for bryggeriet. Positionen her er blevet opretholdt blandt andet gennem opkøb af andre fynske bryggerier, hvis antal i efterkrigstiden er faldet fra 40 til otte. Ligesom andre store virksomheder har Albani i efterkrigstiden opbygget en koncern, men Albani har her fulgt den strategi at koncentrere sig om de virksomhedsområder, som firmaet i forvejen kendte og var involveret i. Det vi foruden bryggeri og mineralvandsproduktion sigte flødeisfabrikation. Denne strategi rummer imidlertid for få ekspansionsmuligheder for selskabet og er ved midten af 1980'erne blevet taget op til revision, men resultatet af denne ligger tidsmæssigt uden for rammerne af festskriftet.

Bogen om Albani Bryggerierne kan stå som et forbillede på et festskrift. Det har sikkert været dyrt for firmaet, men til gengæld har det virkelig fået noget for pengene.

Med tryk på Århus – i hundrede år. Udgivet i anledning af Århus Bogtrykkerforenings 100 års jubilæum den 24. november 1990. (1990, 188 s., ill.) En bogtrykkerforening må nødvendigvis fejre et 100-årsjubilæum med et skrift på tryk. Det har man så gjort ved at lade 10 medlemmer berette om foreningen og dens arbejdsområde. Selvfølgelig har redaktionen været opmærksom på, at der 25 år tidligere kom et skrift, *Bogtrykkere i Århus*, hvorfor nærværende skal ses som en fortsættelse af dette.

Hovedvægten hos alle forfatterne ligger i en beskrivelse af, hvad den teknologiske udvikling har betydet for hele det grafiske område: satsfremstilling, indbinding, transport, repro foruden naturligvis udflytningen fra midtbyens upraktiske lokaler i kældre eller baggårde til industribygninger i forstæderne. For den, der interesserer sig for bogfremstilling og den grafi-

ske branches udvikling i disse hektiske år, hvor blyet blev afløst af skærme og papir, er der meget at hente i den elegant formgivne bog.

Et jubilæumsskrift må nødvendigvis slutte af med en beskrivelse af foreningens aktiviteter i de sidste 25 år, så det er også tilfældet med dette, hvor der fortælles om studieture, faglige møder og selskabelige sammenkomster, før der sluttet med en oversigt over æresmedlemmer gennem 100 år samt tegninger af jubilæumsbestyrelsens medlemmer.

Jørgen Laugesen (red): *Dansk typografforbund. Herning afdeling.* (1990, 82 s., ill.) Bogen består af spredte glimt gennem 100 år. Der er ikke nogen fast linie i indholdet, så snart omtales en faneindvielse, snart typografernes ønske om at oprette egen barbersalon eller en diskussion refereres fyldigt i bestyrelsen om den skulle slutte af med hakkebøf eller biksemad. Bogen slutter med en række portrætter af grafiske arbejdspladser omkring Herning.

Omslaget på den lille jubilæumsbog er flot og instruktivt. En computer-skærm opstillet på en gammel primitiv hånddrevet trykpresse. Men, selve bogen bærer ikke præg af, at det er professionelle fra branchen, der står bag. Opsætningen virker rodet og billederne virker trætte og grå. Hertil hører også, at kolofonen er bragt på bogens bagside og er mangelfuld. Der savnes oplysninger om trykkeår og bognummer. En liste over afdelingens formænd gennem 100 år er der dog blevet plads til ligesom bogens eneste farvebillede gengiver bestyrelsen ved 100-årsjubilæet.

På frihedens side. Et jubilæumsskrift i anledning af Vejle Amts Folkeblads 125 år. Samlet og redigeret af Vagn Nygaard. (1990, 281 s., ill.) Under næsten 50 overskrifter beskrives bladhusets historie. Bag disse står et stort antal forfattere, der behandler lige så mange forskellige emner, alt i korte artikler på fra ca. 4-12 sider. Baggrunden for bladets oprettelse belyses naturligvis sammen med en karakteristik af det første nummer af Vejle Amts Folkeblad og adskillige beskrivelser af bladets redaktører før og nu. Der kan også læses om en dagligdag på bladet i 1880 samt om VAF-koncernen anno 1990 og meget mere.

Det er kort og godt blevet et fyldigt og velskrevet skrift om den gamle avis. Enhver, der interesserer sig for bladhistorie – eller for den sags skyld Vejle bys historie – vil kunne finde noget heri af interesse. Naturligvis er fremstilling velillustreret. Bogens sidste billede er fra august 1990, da VAF overtog Fredericia Dagblad.

Gerhardt Eriksen: *Sider af avisens historie.* (1990, 592 s., ill.) Det er blevet til en kæmpebog om Jyllands-Posten gennem 120 år. Ved 75-årsjubilæet i 1946 udsendtes to fyldige fremstillinger, der belyste de første år, forfattet af

C. O. Bøggild-Andersen og Vagn Dybdahl. Fornuftigt nok er disse genoptrykt og optager bogens første godt 175 sider.

Hernæst overtager Gerhardt Eriksen forfatterskabet. Med sikker hånd føres læseren gennem en blanding af et politisk signalement af avisen, kædet sammen med tidens politiske problemer. Det giver en fin beskrivelse af Jyllands-Postens forhold i 1930erne og under besættelsen. Herefter følger afsnit, der går tættere på virksomheden med karakteristikker af redaktører og journalister. Men, fortsat er fremstillingen elegant kædet sammen, så bladets oplagsudvikling ses i nøje sammenhæng med andre dagblade. Tekniske nybrud, overgang til farvebilleder, fremvæksten af særlige tillæg og meget mere behandles, før de afgørende beslutninger om udflytning af bladhuset fra Århus centrum til Viby J. omtales. Spændende er også behandlingen af problemerne omkring bladets ejerskab og økonomi og igen konstant krydret med tidens nye redaktionelle tiltag.

Overalt øses der af bladhusets enorme billedarkiv til at dække emner, der måske ikke er blevet plads til i brødteksten, men alligevel er væsentlige, fordi billedet alene rummer en historie i sig selv. I billedsiden møder læseren konstant portrætter af bladets medarbejdere. Der er ikke blot blevet plads til de skrivende, men også til karakteristikker af annoncedirektøren, hvis arbejde i høj grad sikrede bladets økonomi, og mange andre.

Et jubilæumsskrift om et dagblad kan næppe gøres bedre, for det er i fremragende grad lykkedes forfatteren at væve bladets egen historie sammen med tiden, og det er blevet en meget vellykket mosaik. I modsætning til det fornemme skrift fra Jyllands-Posten står den måde *Fredericia Dagblad* fejrede sit 100 års jubilæum på: Et tillæg til avisen på 48 sider fyldt med annoncer, indledt med en helsides hyldestartikel af Poul Schlüter. Meget inspiration er der følgelig ikke at hente i *Fredericia Dagblad 100 år 1. juli 1990*. Et sådant skrift forsvinder sammen med den daglige avis i affaldscontaineren. En måned efter jubilæet blev bladet da også opkøbt af Vejle Amts Folkeblad. Det forklarer måske det bedskedne jubilæumsskrift. Pengekassen var tom.

Jørgen Ahlefeldt-Laurvig: *Morsø fabrikken. Et nordjysk industriforsøg fra rokokko-tiden*. (1989, 108 s., ill.) I begyndelsen af 1770erne blev der anlagt en lille fajancefabrik på Mors på godset Lunds jorder. Produkterne herfra, var, når de lykkedes, af en meget høj kvalitet. Nogen stor produktion blev det dog aldrig til og før årtiet var omme, var fabrikanten afgang ved døden og virksomheden gået fallit.

Hidtil har den lille fabriks historie været spredt i artikler, ligesom megen viden har været gemt i arkiverne. Det er det, forfatteren søger at råde bod

på ved, at alle kilder kombineres med nye og ældre arkæologiske undersøgelser i fabriksområdet.

Resultatet er blevet et nydeligt, velillustreret og velfortalt stykke erhvervs- og kulturhistorie. Halvdelen af bogen består af et billedkatalog, desværre kun i sort-hvidgengivelser, der fortæller om fabrikkens produkter. Enkelte farvegengivelser er der dog blevet plads til i hovedteksten.

Hans Tychsen og Chr. Frederiksen: *Matzens Teglværk, Iller.* (1990, 28 s., ill.) Det største teglværk på Broager gøres i denne lille fremstilling til centrum for en grundig undersøgelse. Virksomhedens ejer beskrives, og ikke mindst hans interesse for indførelse af ny teglværksteknologi følges nøje. Det er også blevet til rids af ejerens privatøkonomi og ikke mindst boligforhold, før fremstillingen slutter af med en beskrivelse af nedrivningen af hele virksomheden i 1917/18. Resultatet er et eksempel på et grundigt lokalhistorisk arbejde. Tegninger og katalogillustrationer underbygger naturligvis på fortræffelig vis teksten.

Sven Aage Faaborg: *Aabenraa Motorfabrik. Heinrich Callesen A/S 1899-1989.* (1989, 192 s., ill.) Der ligger en kæmpeindsats bag denne jubilæumsfremstilling. Der er intet virksomhedsarkiv bevaret, og beskrivelsen bygger derfor på indirekte kilder. Bogen er interessant fordi den giver et fyldigt portræt af en virksomhedsgrundlægger, belyser problemer med produktudvikling og omtaler behandling af både de ideer, der lykkedes, og de, der kostede penge, men måtte opgives, foruden naturligvis en omtale af virksomhedens afsætning mm., alt vævet snævert sammen med beskrivelser af personalets sammensætning og uddannelse af lærlinge.

Spændingerne dansk-tysk, overgang fra salg til især det tyske marked før 1920 til det danske efter 1920, valutaproblemer og meget mere er berørt. Hertil hører også, at ejerkredsen beskrives og igen med en dansk/tysk indgangsvinkel.

Der er kort og godt gjort en kæmpeindsats for at få firmahistorien til at fungere. Derfor er det en skam, at fremstillingen sprogligt – men også dispositionelt – ofte er ret så ubehjælpelig. Billeder er der mange af, både af virksomhedens produktion gennem tiderne, men også af ansatte og bygningsfaciliteter. Gengivelsen af disse er desværre ikke særlig imponerende. Hertil kommer at nogle billedtekster er ret så naive og indforståede.

Smede i Fyns Stift 1889-1989. (1989, 24 s., ill.) Man kan lave et jubilæumsskrift på mange måder. Smedene har her valgt at plukke fra forhandlingsprotokollen, så nu kan alle se, at de i 1902 besluttede at invitere damer med til generalforsamlingen. Løst og fast præsenteres i denne form, før bogen slutter med et billede af den aktuelle bestyrelse. Det er der såmænd blevet

Arbejdsmand Junker Frandsen på Varde Stålværk. Junker Frandsen blev en utrættelig forkæmper for forbedringer af arbejdsmiljøet især beskyttelse af luftveje og lunger, men hans arbejde kom for sent til at redde ham selv. Han døde af silicose. Illustration fra festskriftet for SID, Varde.

en lille nydelig tryksag ud af, velegnet som samlingspunkt for en festmiddag, men, som grundlag for yderligere studier, må man nok sige, at plukke fra forhandlingsprotokollen synes at være for tilfældige.

Dansk Metal Klub 12 Bogense 75 år 1913-1988. (1988, 47 s., ill.) Der er ikke meget nyt at hente om smedefaget i det lille hefte. De historiske linier er set mange gange før, og gratulationen fra borgmesteren kan ikke bruges til noget. Tilbage er et lille afsnit – nuværende og tidligere smedearbejdspladser – der giver spredte glimt og karakteristikker af måske forlængst lukkede arbejdspladser, men, meget er der heller ikke her blevet plads til. Til gengæld er jubilæets festmenu aftrykt på indersiden af heftet, så en fremtid kan se, at der under dansen var fri bar med øl, vand, Martini og Campari hos smedene i Bogense.

El-, gas-, varme- og vandforsyning

Elforsyningen i Vestjylland gennem et halvt århundrede 1940-1990. (1990, 39 s.) ved Leif Hansgaard. Der gives her en god kontant historisk oversigt over udviklingen i perioden op til selskabets start. De komplicerede forhandlinger mellem andelshaverne og aktieselskabet, da man selv vil overtage driften, bliver grundigt beskrevet. Tilsvarende gives der en solid gennemgang af de vanskelige forhold under besættelsen, ligesom der hele tiden gives en forklaring på hvilke forhold, der gemmer sig bag op- og nedgange i selskabets resultat; den historiske fremstilling standser dog i 1969, da forfatteren mener, at de sidste 20 års udvikling fortsat hører hjemme i arkiverne.

Ikast El- og Varmeværk mellem 2 jubilæer 1973-1988. (1988, 53 s.) Elværket startede 1913, og i 1918 fik man et fjernvarmeværk. I 1973 blev der udgivet et jubilæumsskrift, der detaljeret beskrev de to værkers tilblivelse og udvikling. Det foreliggende skrift begrænser sig derfor til at beskæftige sig med perioden 1973-1988, men her skildres da også både store og små begivenheder, især koncentreret om forholdene i forbindelse med oliekrisen.

Fjernvarme i Hvalsø 1964-1989. (1989, 29 s.) ved Mads Teisen. I jubilæumsskriftet forsøger man at sætte opførelsen af det lokale fjernvarmeværk ind i en større sammenhæng, idet der gives en oversigt over fjernvarmeudbygningen i Danmark. Også i beskrivelsen af værkets renovering sammenligner man udviklingen med den tilsvarende for andre værker. Miljøproblemer/forhold har for dette værk hele tiden stået i centrum, fordi der fra starten var problemer med sodnedfald, og fordi man havde som erklæret hensigt at være miljøbevidste.

Vordingborg Fjernvarme 1964-1989. (1989, 23 s.) Kort og kontant fortælles fjernvarmeværkets historie med hovedvægten lagt på anskaffelsen af nye maskiner til sikring af den bedste forsyningsikkerhed. I den forbindelse er samarbejdet med Masnedøværket behandlet både med hensyn til de goder,

men også med hensyn til de ulemper, en for tæt forbindelse kan give. Skriftet slutter med billeder af varmforsyningens driftsbestyrere gennem de 25 år og en oversigt over De kommunale Værkers politiske udvalgsmedlemmer.

Slagelse kommunes Vandforsyning gennem 100 år 1889-1989. (1989, 83 s.) Områdets geologiske forhold opridses på en kort og overskuelig måde. Vandforsyningen før vandværkets etablering får også en kort omtale. Et væld af meget illustrative tegninger, kort og billeder giver den til tider tekniske og lidt tunge fremstilling et lettere præg. Bogen er særdeles grundig i sin behandling af vandværkets historie og har en række temaer, der er med til at give bogen et indhold ud over det traditionelle jubilæumsskrift.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Fra henvend en halv snes erhvervs- og fagorganisationer inden for byggebranchen, landsdækkende eller lokale, er der udsendt jubilæumsskrifter. Hovedparten af disse er dog ret kortfattede. Det gælder f.eks. K. Galle: *Gentofte Muremesterforening 100 år.* (1989, 36 s., ill.) Bogen er opbygget som en annalistisk gennemgang af foreningens udvikling ud fra referater i de bevarede forhandlingsprotokoller. Koncentrater af disse er udbygget med lejlighedsvis kommentarer om samtidens forhold i branchen eller enkelte sider af foreningens virksomhed i lidt længere tidsperspektiv – dog uden meget perspektiv. Billedvalget er uinspireret: portrætter, fane, diplomer o.l.. At der findes ældre byggehåndværksbilleder, som kunne have været anvendt, ses i *Snedker- og Tømrerforbundet afd. 41 – Nord 1890-1990.* (1990, 70 s., ill.), som bl.a. indeholder fotos, hentet i områdets lokalarkiver. Bogens titel er dog misvisende. Afdelingen blev i 1983 dannet ved sammenlægning af de tidligere sammensluttede tømrer- og snedkerfagforeninger i Hørsholm, Søllerød og Lyngby-Tårnbæk kommuner, men indholdet er for tiden før koncentreret om udviklingen i hustømrerfagforeningen for Lyngbyområdet. Også her er især de bevarede forhandlingsbøger grundlag for fremstillingen, men sammen med foreningens virksomhed får man også en lidt bredere skildring af tømrersvendenes løn- og arbejdsvilkår med udblik ud over lokalområdet. En enkelt snedkererindring fra Hørsholm afslutter bogen, der har sit tyngdepunkt i perioden før 1950. Det er derimod ikke tilfældet for *Odense Tømrermesterforening 1889-1989.* (1989, 30 s., ill.), der som foreningens tidligere (1914, 1939) udsendte jubilæumsskrifter, er meget kortfattet. Den indeholder af historisk stof kun en yderst summarisk oversigt over foreningens historie samt et mindre afsnit om de seneste års ændringer

i organisationens struktur. Men der er nogle gode farvebilleder af ældre tiders tømrværktøj. *Malernes fagforening Odense 100 år 1888-1988*. (1988, 44 s., ill.) indeholder kun materiale om foreningens virksomhed i de sidste 25 år, idet der to gange tidligere er udsendt festskrifter (1938 og 1963). Efter at det i forordet er konstateret, at foreningen omhyggeligt har gemt protokoller og andre bøger, samt at arkivmaterialet er omfattende, noteres, at det kun er "muligt at strejfe begivenheder og mennesker". Man må efter gennemlæsningen af de tolv småafsnit konstatere, at sådan er det også blevet. En formand, der førte an i kampen mod anvendelsen af opløsningsmidler, samt en oversigt over Den Cooperative Malerforenings historie, er, hvad man kan hente her.

Den vægtigste af de nyudkomne bøger fra dette område handler om blikkenslagerfagets udvikling gennem det sidste århundrede. Blik- og Rørarbejderforbundet har ved tidligere jubilæer ladet professionelle kapaciteter inden for håndværker- og fagforeningshistorie udarbejde større festskrifter. Rasmus Berg stod for det omfattende 50-års festskrift i 1940, der trak lange linier bagud til lavstiden, og 25 år senere førte Ernst Christiansen især forbundets organisationshistorie frem til 1960erne. Med Jens Engberg: *Bliktu-de. Blik- og Rørarbejderforbundet 1890-1990*. (1990, 398 s., ill.) fører forbundet den gode tradition videre. Engberg giver med sit omfattende kendskab til dansk og international arbejderhistorie en spændende gennemgang af organisationens og fagets udvikling set i sammenhæng med ændringerne i arbejdsmarkedsstrukturen og med samfundets økonomiske og sociale udvikling i det hele taget. Beskrivelser af blikkenslagernes arbejds- og levevilkår optager mellem en trediedel og halvdelen af bogen og bygger især på en række erindringer, dels fra Nationalmuseets indsamling i 1950erne, dels nyindsamlede. Skildringen af disse forhold er opdelt i kronologiske afsnit, der er skudt ind mellem bogens øvrige kapitler, og det medvirker til at give variation og liv over fremstillingen, der er præget af Engbergs lette og vel-skrivende pen. I betragtning af, at forfatteren i andre sammenhænge har taget stærkt til orde mod anvendelsen af erindringsmateriale, kan man naturligtvis undre sig over den store vægt, der rent faktisk får i denne bog, også selv om det fremhæves, at de bruges rent illustrativt. Bogen er et eksempel på et godt, historisk velfunderet, fagligt jubilæumsskrift, og det gælder også i høj grad det spændende og varierede billedmateriale, som andre festskriftforfattere kan tage ved lære af.

Det gælder i hvert fald for forfatteren til *Dansk El-Forbund Afdeling 10, Viborg 1909-1989*. (1989, 33 s., ill.), der af bogens 17 billeder har valgt at bringe 14 portrætfotos. Også teksten i det lille skrift er meget centreret omkring

afdelingens bestyrelsesarbejde og personerne, der deltog heri. Om medlemmernes arbejdsvilkår og den faglige udvikling er der ikke meget at hente. Det er der derimod i det tilsvarende skrift fra forbundets naboafdeling i Skive: *70 år og fuld af energi. Dansk El-Forbund afd. 9 1919-1989*. (1989, 52 s., ill.), der er et resultat af et studiekredsarbejde med bistand af lokale faghistorikere. Elarbejdernes erindrings- og baggrundsmateriale udgør en væsentlig del af bogen, men det er indsat i en rimelig faglig ramme, der også ses i landssammenhæng. Man får i bogen et godt indtryk af, hvordan den nye kraftkilde, elektriciteten, kom til egnen og efterhånden gav baggrund for den nye elbranches udvikling (elværker, installationsforretninger, elektrikere, montører mv.), og derudover ligger hovedvægten i fremstillingen på skildringen af løn-, og arbejds- og uddannelsesvilkårene.

Mens elektrikerne hører til dette århundredes nye byggehåndværkere, rækker skorstensfejernes historie i Danmark tilbage til slutningen af middelalderen. Kendskabet til dette "urene" fags vilkår er dog sporadisk frem til tiden efter Københavns brand 1728 – der gav anledning til krav om obligatorisk skorstensfejning – og dannelsen af et lav i 1778. En kortfattet oversigt over udviklingen frem til omkring 1900, hvor den moderne organisationsdannelse indledes, er dog med i *Skorstensfejernes Fagforbund i Danmark 1914-1989*. (1989, 31 s., ill.) Heftet, der er udarbejdet af Erhvervshistorisk Bureau (Peter Kyng og K. S. Villadsen), giver indtryk af de skiftende vilkår, faget har virket under i de 75 år, med de mange indbyrdes konflikter (mellem København og provinsen, mellem uddannede og "biksere") samt stridigheder med LO og andre fag om lønplacering og faggrænser. Hovedvægten er lagt på de seneste årtiers omkalfatring af hele fagets arbejdsområde som følge af de nye opvarmningsmetoder (fjernvarme, oliefyr, naturgas).

Handel

Anders Rehde Nielsen: *Handel i Faaborg gennem 300 år*. (Faaborg Handelsstandsforening 1989, 66 s.). Denne bog er et 125 års jubilæumsskrift for Faaborg Handelsstandsforening, skrevet af den lokale museumsinspektør Anders Rehde Nielsen. 64 sider til at behandle 300 års handelshistorie med det hele i en købstad er ikke overvældende, men opgaven er her løst på kompetent vis. Fremstillingen er spændende, og billedmaterialet rigeligt og af en god kvalitet. Det lønner sig at sætte professionelle på opgaven; i stedet for en omgang mere eller mindre bizarre og enkeltstående oplysninger får man en struktureret og afvejet fremstilling.

Vrå Andel 1964-1989. (1989, 24 s.) Halvdelen af skriftet omhandler denne grovvareforretnings historie. Den er resultatet af en større fusion mellem 6 lokalforeninger og brugser fra 1964. Der blev med det samme bygget for over 1 million, deriblandt en silo på 38 m. Anlægget var forbeholdt korn og foderstof, men gødning blev også forhandlet. Fra en omsætning på 5-6 millioner i 1965 og et overskud på 560 kr. (!) steg omsætningen til over 282 millioner i 1988 med et overskud på 7-8 millioner. I mellemtiden var endnu flere lokale forretninger blevet opslugt, og vældige investeringer foretaget gennem årene. I begyndelsen af 1980'erne kunne det fastslås, at Vrå Andel var en af landets største, og der var over 50 ansatte. Interessant er det, at direktør Tommy Jensen har ledet virksomheden siden dens start. Han begyndte med en elev, en lagermand og en deltidsansat. I dag er der 55 medarbejdere.

Christian Siegumfeldt: *Hinnerup Fællesforening 1898-1989.* En lokal andelsvirksomhed. (1989, 120 s.) På en måde kan man kalde denne bog for noget så usædvanligt som et 91 års jubilæumsskrift. Basis for andelsgrovvarehandelens opblomstring var landbrugets omlægning på mejeriernes fremkomst. En ensartet mælkekvalitet var baseret på ensartet fodring, og kunne man fordele foderkager til medlemmerne og modregne i mælkepengene, var handelen iscenesat. Der øjnes en struktur gennem lokalforeninger, der gik sammen i fællesforeninger, der atter var organiseret under Jysk Andels Foderstofforretning. Fællesforeningen ansatte uddeleren på kontrakt. Så enkelt som dette mønster synes det nu ikke at have været. Det fremgår af det foreliggende skrift, at billedet er mere uklart. Den her omhandlede forening har således heddet alt muligt, f.eks. lagerforening, lokalforening, foderstofforening og fællesforening. I øvrigt er fremstillingen omhyggelig og god, og den kaster godt lys over dette vigtige område inden for handelen, ligesom den har et udblik til de gamle lokalforeninger.

Holger Karlsen: *Dansk Frøhandlerforenings historie.* (1990, 170 s.) Forfatteren, der står på tærsklen til de 70, begyndte i frøbranchen 1938 som lærling i Dæhnfeldt's markfrøafdeling. Efter teoretisk uddannelse og eksportvirksomhed uden for branchen havnede han atter hos Dæhnfeldt, Odense, i 1951, hvor han var ansat til afgangens i 1988. Der er ikke meget om dansk frøhandel, han ikke ved, og her har han nedfældet historien. Havefrøbranchen ser han bort fra i denne sammenhæng, kun markfrøhandelen drejer det sig om. Den første specialiserede frøhandel herhjemme kom i 1872 i Thisted. Den flyttede til København, hvor den blev kendt under navnet "Markfrøkontoret". Karlsen skildrer omhyggeligt den første udvikling i branchen og følger den op til nutiden i en stærkt detaljeret fremstilling.

Det hørte med til butikslærlingens arbejde at passe markiserne om søndagen. I Esbjerg littede HK arbejdet for lærlingene, idet fagforeningen ansatte en sadelmager til at passe markiserne på søn- og helligdage. Illustration fra Med HK Esbjerg i 90 år.

Man kan bestemt ikke sige, at bogen er skrevet for en bred kreds; der er ikke gjort meget for at gøre den underholdende. Men den, der f.eks. beskæftiger sig med landbrugshistorie, får mulighed for et detaljeret indblik i frøhandel og frøavl inden for de sidste godt 100 år. Bogens papir er af god kvalitet, opsætning og sats pæn, billederne kedelige portrætter.

Gangsted Brugsforening 1889-1989. (1989 upag.) *Rousthøje Brugsforening 1914-1989.* (1989, 23 s.) *Rødding og Omegns Brugsforening 1939-1989.* (1989, 29 s.). De seneste jubilæumsskrifter fra landbrugserne er præget af nogen bekymring for fremtiden og udgivet i bevidstheden om, at den lokale brugsforening kun lever et år ad gangen. Rousthøje Brugsforening har et kundeunderlag på 100 husstande, og i hele Gangsted sogn bor der 278 mennesker; det er ikke engang så mange som for 200 år siden. Alligevel ligger der god kraft i det sidste suk i bølgen. Gangsted har præsteret intet mindre end en lille sognehistorie, hvor initiativer og folkelige bevægelser er skildret. Det er en skam, at billederne er så dårlige i gengivelsen, men det er der ikke noget at gøre ved, når man fremstiller i den billigste teknik. Da Rousthøje Brugsforening blev etableret i 1914, skyldtes det, at der var ikke

mindre end 10 km til Varde. Det er der stadigvæk, men 10 km er jo ikke, hvad det har været. Bestyrelsen har udsendt et rigtig pænt lille skrift i en robust papirkvalitet, der giver en rimelig baggrund for billeder og skrift. Det teknisk set fineste af de tre jubilæumsskrifter kommer fra Rødding og dermed nok også fra brugsforeningen med den bedste økonomi af de tre. Rødding og Omegns Brugsforening er meget ung, kun 50 år som det fremgår, og i en sober og smuk opsætning fortælles dens historie, mest i form af velformulerede erindringer af involverede personer. Også her faldt der bøde til brugsuddeleren for manco i rationeringsmærkerne; ingen retssal i Danmark ville være stor nok, hvis landets brugsuddelere var blevet fremstillet på en gang for denne forseelse. Den smukke sats og tryk skyldes Rødding Bogtrykkeri A/S.

Andersen & Martini – 50. (1989, 24 s.). I en lille pæn tryksag præsenteres det kendte bilhus' 50-årige historie. Firmaet blev stiftet af finansmanden Percy Martini og sælgeren Harald Andersen på Gammel Kongevej. Harald Andersen døde 1966, og 10 år efter forlod familien Andersen aktieselskabet. Det føres nu videre af familien Martini. Den historiske oversigt er meget kortfattet og oplyser kun om hovedpunkter i firmaets historie.

Bilbyen 1980-1990. (1990, 16 s.) *G. Bech-Hansen A/S 1950-1990.* (1990, 20 s.). Førstnævnte firma sælger biler i Risskov, sidstnævnte traktorer og biler i Ringkøbing. Begge fejrer jubilæum med et skrift i avisform og tabloidformat. Bilbyens skrift er lidt mere reklamepræget end Bech-Hansens og har færre historiske oplysninger, men firmaet har altså også kun eksisteret i 10 år mod Bech-Hansens 40. I Bech-Hansens avis, der er kraftig fyldt op med annoncer, fortæller nøglepersoner på forskellige poster om udviklingen. Man skal ikke vente sig problematiseringer; korpsånden er på plads.

Ebbe Hansen: *Femogtyve år under lindetræet.* (1989, 84 s.). Det er den fine Odense-restaurant Under Lindetræet, det drejer sig om. Ved 25-års jubilæet har restauratøren selv valgt at skrive, mens tilrettelægningsen er foretaget af dagbladet Børsens mangeårige, nu afdøde gastronomi-medarbejder, Arne Grum-Schwensen. Det er mad og restaurant, det handler om, men Ebbe Hansen har dog fået plads til en kortfattet beretning om sin egen baggrund og uddannelse samt træk fra de 25 år. Men public relation er det først og fremmest; mere for gastronomisk end for historisk interesserede.

Transport

90 år forbundet 1899-1989. Dansk Jernbaneforbund. (1989, 199 s.). Skønt der i titlen fortælles, at det er et 90 års jubilæum, der fejres, er det "kun" perio-

den efter 1945, der bliver behandlet. Dette skyldes, at der i 1949 blev udgivet et 50 års jubilæumsskrift. Til gengæld er det en meget detaljeret gennemgang, man bliver præsenteret for. Opgøret efter besættelsestiden, Statsbanernes situation og den politiske situation er afsnit, der sætter foreningens virke ind i en samfundsmæssig sammenhæng. Efter disse beskrivelser koncentrerer fremstillingen derefter om en nøjere redegørelse for organisationens struktur, kongresser, lønudvikling, pension, arbejds- og fritidsforhold, internationalt samarbejde, oplysningsarbejde og diverse udvalg, foreningen har haft indflydelse på og i. Til sidst bringes en alfabetisk opstilling over hovedbestyrelsesmedlemmer (med funktionsperiode) siden forbundets stiftelse. Bogen er opbygget på en sådan måde, med hovedkapitler og mange underoverskrifter, at der er mulighed for at anvende den som et opslagsværk. Der er med andre ord tale om et jubilæumsskrift, der både i form og indhold rækker ud over, hvad man med rimelighed kan forvente.

Fra dagvogn til dobbeltdækker. (1989, 20 s.) ved Grethe og Knud Bak markerer Fjerritslev – København rutens 40 års jubilæum 22. juni 1989. Skriftet beretter om de vanskeligheder, der var ved at etablere ruten og problemerne med at fastholde koncessionen. Der er også en kort beskrivelse af firmaets start i 1891 som vognmandsforretning og kørende landpost Hanstholm – Thisted. Skriftet er rigt illustreret og afsluttes med en oversigt over de lastbiler og busser, der har været i firmaets eje.

Dansk Trætransport A/S 1920-1990. (1990, 50 s.). Dette skrift er både en beretning om et firmas historie og en families udvikling. Historien bag de forskellige firmaer, som indgår i Dansk Trætransport A/S, fortælles på en levende måde. Skriftet, der er rigt illustreret, sluttes af med en koncernoversigt.

Coasterfarten med Skipperforeningen ved roret. (1989, 34 s.). I en række artikler omtales den betydning Dansk Skipperforening af 1942 har haft for enkelte medlemmer og for udformningen af sætteskipperuddannelsen samt om coasterfartens fremtid.

Jebsen & Co. Ltd., Hong Kong. Die Geschichte der Firma – 1945 bis zur Gegenwart. (1990, 423 s.) ved Dieter von Hanseemann.

Den foreliggende bog handler i det store og hele om firmaet i Hong Kong, og der er kun blevet meget lidt plads til datterselskabet i Åbenrå. Til gengæld er der tale om en meget grundig firmahistorie med hovedvægten lagt på en kronologisk gennemgang af firmaet, og for hvert år er der i indholdsfortegnelsen stikord, der er gengivet i marginen, hvilket gør det meget let at finde frem til de relevante steder i bogen. Værket afsluttes med en

oversigt over de forskellige firmaafdelingers fremtidsplaner og de obligatoriske biografier og personalelister.

Foreningen af arbejdsgivere ved Kolding Havn 1890-1990. (1990, 32 s.) af Birgitte Dedenroth-Schou. I det foreliggende jubilæumsskrift er det lykkedes ganske udmærket at vise den forandring der er sket i løbet af foreningens 100 års historie, og hvordan foreningens oprindelige formål og arbejdsområde ganske langsomt er skiftet med tiderne. Der er blevet plads til at beskrive, hvorledes der er sket en forandring i typen af gods, der er kommet ind over Kolding havn, og hvordan den tekniske udvikling har ændret arbejdsforholdene for de beskæftigede ved havnen. Der gives i det hele taget en ganske udmærket kortfattet beskrivelse af foreningens arbejdsområder i løbet af de 100 år, og de personer der har præget den.

Billund Lufthavn. Fra græsmark til international lufthavn. (1989, 56 s.) er udgivet i anledning af lufthavnens 25 års jubilæum 1. november 1989. Den giver en oversigt over lufthavnens historie fra den startede som lufthavn for Lego til den i dag står som en stor jysk lufthavn. Dens placering i det lokale, som arbejdsplads, sikkerhedsudstyret, charterturisme alt bliver behandlet i det vel illustrerede jubilæumsskrift.

Bank, finansiering, forsikring, forretningsservice

Søren Sundorph og Jens J. K. Gregersen: *Den danske postgiros historie 1920-1990.* (1990, 132 s.). Det må jo erkendes, at emnet for denne bog er specielt, for det er faktisk postgirosens historie, der bliver fortalt. Det er svært at skrive underholdende om sådan noget, og langt ind i etaten vil den kede læseren, det nytter ikke at skjule det. Bogen er udgivet af Postgirosen og trykt i samme institutions offset. Det har medført en grim opsætning og en elendig billedkvalitet. Da de fleste af billederne imidlertid er meget kedelige, er skaden derved begrænset.

Sv. Ebbe Jakobsen: *Glimt Fra Sparekassen i Tarm gennem 100 år. 1889 – 13. august – 1989.* (1989, 45 s.). Fremstillingen er til det yderste traditionel. Der bruges megen plads på at fortælle, hvor sparekassen havde til huse til skiftende tider i den lille by, ligesom betydende personer i sparekassens historie får en omtale. Men hvad det hele sådan set har tjent til i lokalsamfundet, er der ikke meget om. Skal man gætte på, det er den lokale provst, der er forfatteren?

En foretager og hans værk. Max Levig 1890-1990. (1990, 96 s.). Max Levig & Co's Eftf. A/S har forsikringsfirmaet heddet, siden det 1923 blev overtaget af Baltica, som Max Levig selv var med til at stifte. Max Levig kom til

København fra Hamborg som 22-årig. Hans morbror var Isac Glückstadt, direktør i Landmandsbanken, han blev kompagnon med fætterten Valdemar Glückstadt og gift med kusinen Rosa Glückstadt, søster til Valdemar. Dermed var der lagt op til et skæbnefællesskab med Landmandsbanken for Max Levigs firma, og sådan kom det til at gå med salget til Baltica efter bankkrakket, hvorefter Max Levig, eller Max Lester, som han kaldte sig fra første verdenskrig, var færdig med firmaet. For så vidt også med familien, da han ved samme tid blev skilt fra Rosa og gift med en kvinde fra Hillerød. Max Levig var en spændende person, velbevandret inden for kulturrens forskellige områder, mæcen og selv oversætter af lyrik. Som så mange andre i tidens jødiske finansmiljø også spekulant og levmænd. I mellemkrigsårene opbyggede han en ny forretning, idet han vendte tilbage til sin første koncept: den brede agenturforretning med lidt forsikring iblandt. Han måtte flygte til Sverige under krigen og døde som 90-årig i 1956.

Den foreliggende bog, der er udarbejdet af medarbejderne ved Erhvervshistorisk Bureau, skal angiveligt ud over firmahistorien give et bidrag til dansk erhvervslivs historie. Det sidste er knap nok tilfældet, men personen og firmaet er såmænd interessant nok i sig selv. Bogen er ejendommelig i sin opbygning, idet den sidste fjerdedel består af en biografi af Max Levig, vel nok bogens mest interessante afsnit for de fleste læsere, mens der indledes med firmaets historie som sådan. Det medfører en noget knudret opbygning, men i øvrigt er der mange gode oplysninger i det lille velillustrerede skrift.

Industricentrum Herstedøster 25 år, 1964-1989. (1989, 16 s., ill). Det er ejerlauget Industricentrum Herstedøster, der står bag den lille udgivelse, der er udsendt af Albertslund Posten. Det sidste bærer den præg af, for det virker som om de 6-7 artikler i det lille hæfte alle tidligere har været bragt i lokalavisen. Der er ikke gjort forsøg på at vurdere udviklingen eller blot at sætte Herstedøster ind i et hovedstadsperspektiv.

150 år med landmåling. Bjørnkjær's Eftf. I/S 1840-1990. (20 s.) Der er tale om et lille nydeligt, men ikke overvældende informativt skrift. Landinspektørfirmaet blev stiftet af sekondløjtnant Albert Myhre i 1840, og i hvert fald fra 1851 foretog han landmålinger i Ålborg. Landinspektørvirksomheden var stort set forbeholdt militære embedsmænd i sidste århundrede, og Myhre blev efterfulgt af kaptajn J. Overgård i 1894. Han gik i 1907 i kompagni med den civilt uddannede P. T. Olsen. Den mand, som firmaet har sit nuværende navn efter, Kristen Bjørnkjær, kom ind i firmaet i 1943, og året efter fik firmaet en vældig opgave i forbindelse med udstykning af "signalbakkerne" i Vejgård. Senere fulgte flere opgaver med opmåling og ud-

Illustrationerne kan være meget stemningsmættede og tidstypiske som denne fra Dansk Toldhistorie bind 4, som viser en række biler til særligt formål, som kunne slippe for omsætningsafgift, og som derfor er til den forudgående obligatoriske syning.

stykningssplanlægning i Ålborgs nye bebyggelser i efterkrigsårene. En overgang beskæftigede firmaet 30 ansatte. I 1990 var der 11.

Tjenesteydelser

Anders Monrad Møller: *Etaten og traditionerne 1914-1945. Dansk Toldhistorie 4.* (1990, 403 s.). *Etaten og traditionerne* kalder Anders Monrad Møller sit bind af toldhistorien, og deri ligger en understregning af, at traditionerne holdt sig ganske sejlivet inden for toldetaten. Til trods for at arbejdsopgaverne undergik en klar forandring i periodens løb med en forskydning fra told til indenlandske forbrugsafgifter, bevarede toldvæsenet i store træk sin administrative opbygning uforandret. De to inspektorater for henholdsvis Øl- og spiritusbeskatning og Tobaksbeskatning blev ganske vist under besættelsen suppleret med et Inspektorat for Omsætningsafgifter, men det fik status som midlertidigt. I hovedtrækkene bevarede toldvæsenet sin opbygning med et geografisk og ikke et sagligt kriterium som det overordnede. Grundlaget for toldvæsenets virke var nu som før forordningen af 1. februar 1797, som først blev ophævet i 1959.

Toldvæsenets arbejdsopgaver var mangfoldige, ikke mindst i lokalsamfundene. Statsmagten gik frem efter det princip, at var der ikke andre, så

var der altid en tolder, og så kunne man bede ham. I de små samfund var det således undertiden toldereren, der varetog de opgaver, som ellers lå under amtsstuerne. Toldvæsenet blev således den centrale finansforvaltnings lokale forpost. Det gav toldvæsenet en central placering i forvaltningen af krise- og krigsøkonomien fra begyndelsen af 30erne. Da al import i 1932 blev gjort afhængig af en valutaattest, var det toldvæsenet, der fik opgaven at kontrollere, at denne regel blev overholdt. Det øgede toldvæsenets papirarbejde betydeligt. Værre blev det under 2. Verdenskrig og besættelsen, da toldvæsenet blev inddraget i det meget store arbejde med at kontrollere priserne. Det indebar spidsbelastninger med diverse lageropgørelser for hele brancher og en generel forøgelse af arbejdsbyrden, da der i marts 1940 blev indført en 10 % importafgift samt det, der for eftertiden kom til at stå som "den lede tøjskat". Bestemmelser som disse bragte toldvæsenet i kontakt med yderligere 36.000 virksomheder, og det var mere end en fordobling, og som nævnt gav det sig administrativt udslag i, at det midlertidige inspektorat for omsætningsafgifter blev oprettet, men det betyder også, at toldvæsenets arkiver får øget værdi som kilde til dansk erhvervshistorie. Deres værdi er i forvejen stor og mangesidet. I forbifarten mærker man sig bestemmelsen om, at handelsrejsende, agenter og repræsentanter siden 1839 stod under tilsyn af toldvæsenet.

Anders Monrad Møllers bind er velskrevet og emnet dækkes godt. Her bliver gjort rede for både struktur og funktion, for bemanning og (fra 1910) uddannelse, for faglig organisering og for etatens selvforståelse.

Carl-Johan Bryld, Harry Haue, Knud Holch Andersen og Inger Svane: *GL 100. Skole, Stand, Forening*. (Gyldendal 1990, 323 s.). Bogen omhandler Gymnasieskolens Lærerforening 1890-1990, og den er udarbejdet af rutinede kræfter inden for foreningens historiefag. Den fremtræder i en kvalitet, som kun ses i få foreningsskrifter: omhyggelig gennemarbejdet, perspektiveret i forhold til samfund og udvikling og kombinerende det faglige med det pædagogiske. Det gør det ikke til nogen hurtigt læst bog, men opsætningen befordrer fortæringen. Klummen er kun på 10 cm, hvilket giver gode muligheder for afveksling derved, at illustrationer, tabeller og billedtekster kan brede sig i marginen. Tilbage står en vis nysgerrighed efter at vide, hvorledes de fire forfattere har delt arbejdet imellem sig, for det fremgår ikke.

Inger Marie Bak & Charlotte Hauberg: *Meget rosværdigt. Århus Lærerforening 1840-1990*. (144 s.) Det er prisværdigt, at denne store forening lader sig præsentere på en kvalificeret og seriøs måde. I fire afsnit skildres foreningens udvikling over 150 år på baggrund af den generelle udvikling i landets

skolevæsen, både strukturelt og pædagogisk. Man kan ikke komme uden om, at stoffet fremstilles meget detaljerigt, hvilket (desværre) gør bogen mest for specialister. Et væld af udmærkede billeder trækker dog i den anden retning. Layout og grafisk tilrettelæggelse er foretaget af en professionel. Resultatet er en alt for pakket klumme, der giver åndenød. Hvad teksten angår: Meget rosværdigt.

Historien om Horsens-ingeniøren. Ingeniørhøjskolen Horsens Teknikum 1915-90. (1990, 171 s.). *Ingeniørhøjskolen Esbjerg Teknikum 1964-1989.* (1989, 30 s.). *Håndværkerskolen Sønderborg Tekniske skole 1939-1989.* (1989, 94 s.). *Dalum tekniske skole. Mejeribrugets uddannelsescenter 1889-1989.* (1989, 104 s.). Blandt Danmarks teknika har Horsens altid haft et godt navn. Det begyndte i 1915, da byens tekniske skole besluttede at oprette et bygningsteknikum. Starten var beskeden, og tre af de seks elever gik der kun på skrømt. Det var håndværkersønner, der var udlånt til formålet, og som aldrig gjorde brug af deres uddannelse som ingeniør. Men det må henføres til startvanskelighederne; de kandidater, der blev uddannet fra Horsens, blev modtaget med tilfredshed. Horsens specialiserede sig tidligt i en vej- og vandbygningsretning, som teknikum i lang tid var ene om i Danmark. Frem til besættelsen var teknikum og teknisk skole nært forbundet både praktisk og undervisningsmæssigt. Men derefter er der kommet et stadig tydeligere skel mellem dem. Det begyndte i 1944 med en ændring af læseplanerne, som gjorde teknikum-studiet mere selvstændigt, og det fortsatte i 1962, da alle landets teknika ved lov blev udskilt fra de tilhørende tekniske skoler. Kort efter mistede Horsens sit monopol på vej- og vandbygningslinjen, men fik til gengæld både en husbygnings- og en agrolinje (projektering af landbrugsbygninger og jordforbedringer). Imidlertid fik Horsens Teknikum problemer, da byggeriet begyndte at få vanskeligheder i kølvandet på oliekrisen. I 1978 kom det så vidt, at det faglige landsudvalg for ingeniørstudierne foreslog Horsens lagt sammen med Århus Teknikum. Det blev dog afværget af en lokal lobby, men det blev også indledningen til, at Horsens Teknikum målbevidst gjorde sig fri af afhængigheden af byggeriet. I begyndelsen af 1980'erne påbegyndtes en miljølínje og samtidig åbnedes en offshore-línje med henblik på olieboring og lignenede. Kort efter kom der en maskiningeniørlínje på skolen og agrolínjen, der oprindeligt havde været en anlægslínje, blev ændret til en agro-maskinlínje. Det foreløbig sidste trin i frigørelsen fra byggeriet er etableringen i 1986 af en eksportingeniørudannelse.

En del af de nye uddannelser er skabt i samarbejde med andre teknika, og Horsens Teknikum har været fødselshjælper for to af de jyske teknika,

Elevholdet på mejeriskolen i Dalum i skoleåret 1959-60. I antal og udseende og påklædning adskilte dette elevhold sig ikke meget fra det hold, der havde været på skolen ti år tidligere, men bare ti år senere var eleverne blevet noget nær en sjældenhed, og de få, der kom, så helt anderledes ud.

Esbjerg i 1964 og Herning i 1986. Det ældste af disse to, Esbjerg, er nu blevet så gammelt, at det selv har holdt jubilæum. Festskriftet i den anledning er ikke så fyldigt som det fra Horsens, men giver dog hovedridsene af udviklingen i Esbjerg. Det har ligesom teknikum i Horsens foretaget produktudvikling og skabt nye studieretninger. Foruden offshore-linjen, som allerede er nævnt, også en særlig fiskeriteknologi-linje.

Håndværkerskolen Sønderborg tekniske skole fejrede sit 40 års jubilæum i 1979 med at udsende en beretning om skolens historie, og det må efter ledelsens mening være nok, så 50 års jubilæet blev fejret med en bog om fremtiden, som ikke har historisk interesse, ikke endnu i det mindste. Anderledes med Dalum tekniske skole. Den fejrer sit 100 års jubilæum med et ordentligt festskrift. Den er i øvrigt ikke nogen typisk teknisk skole, idet den blev oprettet som en afdeling af Dalum Landbrugsskole og først blev omdannet til teknisk skole i 1979. I de første 90 år var skolen altså mejeriskole under Dalum Landbrugsskole, og frem til 1955 havde den til opgave at give de uddannede mejerister et 8 måneders kursus. Der indgik ikke nogen

teoretisk undervisning i mejeristernes fireårige læretid. Men i 1955 blev den teoretiske undervisning gjort til en del af mejeristuddannelsen, og fra da af er forandringerne kommet i hurtig følge. Skolen indførte en videregående mejeriteknikeruddannelse i 1962 og holdt fra 1971 også forberedende praktisk kursus for elever ved Landbohøjskolen og korterevarende kurser for mejerispecialarbejdere, mælketankvognschauffører og lignende. Efter omdannelsen til teknisk skole i 1979 er skolen blevet draget mere og mere ind i EFGsystemet og har udvidet sit undervisningsområde. 1981 fik den basisuddannelse i jordbrug, 1982 en laborantskole og 1986 basisuddannelsen på levnedsmiddelområdet. Dalum tekniske skole er således ikke nogen almindelig teknisk skole, men dens udvikling er historien om, hvordan lang tids stabilitet er blevet afløst af den voldsomme dynamik, som har præget de faglige uddannelser siden begyndelsen af 1970'erne.

H. Kofoed-Dam og G. Busk (red.): *Malling Landbrugsskole. Jubilæumsskrift 1889-1989*. (1989, 108 s.). Malling Landbrugsskole adskiller sig ikke så meget fra landets andre landbrugsskoler. Den blev stiftet med Hans Broge som drivende kraft og var privatejet, indtil den i 1946 overgik til selvejende institution. Der har været afholdt forskellige specialkurser på skolen, men hovedindsatsen ligger på landbrugets almindelige grundkursus og driftslederkursus. Jubilæumsskriftet rummer en række bidrag fra tidligere elever, der er med til at give et indtryk af dagliglivet på skolen.

Den selvejende institution Nordsøcentret 1979-1989. (1989, 47 s.). Et tiårsjubilæum giver almindeligvis ikke anledning til et festskrift, men i forbindelse med Nordsøcentret har det gjort det, og det forekommer fuldt berettiget, fordi Nordsøcentret i Hirtshals har spillet en stor rolle i lokalsamfundet og i EF-sammenhæng er enestående ved sin koncentration af forskelligartede institutioner, som har berøring med havet og fiskerierhvervet. Her er højskole, museum og forskningsinstitutioner og en række private erhvervsvirksomheder samlet under samme tag til gensidig inspiration og støtte. Festskriftet er ikke særlig dybtgående, men giver dog indtryk af et spændende og særegent miljø.

Viborg Sygehus – 100 år under forvandlingens lov. (1989, 54 s.). Er udgivet i anledning af Viborg Sygehus 100 års jubilæum 12. juni 1989. Skriftet rækker i et enkelt glimt tilbage til 1541, hvor Gråbrødre Kloster var byens første hospital, men kun for at give forhistorien. Fremstillingen er koncentreret om forkæmperen for et moderne hospital, Peter Wilken Heiberg. Desuden gives der en beskrivelse af sygehusets forskellige afdelingers arbejdsområder.

Vejle Sygehus i de første 100 år 1890-1990. (1990, 120 s.). Den foreliggende

bog indeholder et genoptryk af et jubilæumsskrift, der blev udgivet i forbindelse med 75 års jubilæet, og en beskrivelse af de seneste 25 års forløb, hvor de forskellige afdelinger og funktioner på sygehuset er beskrevet. I det genoptrykte jubilæumsskrift gives der bl.a. en kort beskrivelse af Vejle i forrige århundrede og det første sygehus, der med sikkerhed var kendt fra 1811. Desuden gives en beskrivelse af sygehuset, der gik forud for det, der blev opført i 1890. Bogen indeholder mange interessante oplysninger om Vejle by, og ideen med at sætte det gamle jubilæumsskrift sammen med den nye beskrivelse understreger den udvikling, der er sket inden for hospitalsvæsenet de sidste 100 år.

Vejle Amts Dyr lægeforening 1884-1984. Dyr lægepraksis i Vejle Amt 1779-1984. (1989, 199 s.) ved Johs. Kristiansen. Bogen indledes med den historiske og uddannelsesmæssige baggrund for foreningens stiftelse og dens medlemmer. Derefter beskrives i forskellige korte oversigtskapitler dyrlægen og landbruget, ejendomsstrukturen i landbruget, praksisstrukturen, forskellige sygdomme, dyrlægens transportmidler og hjælpemidler til kommunikation. I større afsnit beskrives stiftelsen af Sydjysk Dyr lægeforening 1884 og dens mødeaktivitet; stiftelsen af Vejle Amts Dyr lægeforening 1900 og dens virke frem til 1984 er hovedsagelig lavet som en kronologisk mødekalendar med dagsordenspunkter, og af og til et kortfattet mødereferat. Biografier af æresmedlemmer og erindringsnotater afrunder den fortællende del af bogen inden denne slutes af med en oversigt over dyrlægepraksis i Vejle amt 1779-1984. Det er en veldisponeret bog, som ikke kun henvender sig til lokalområdets beboere.

Ip 75 år 1913-88. (1988, 54 s.). Ip er forkortelsen for Institut for Personalerådgivning, og det blev stiftet i 1913 under et helt andet navn: Foreningen Engageringskontoret for Handel og Industri. Navnet er ejendommeligt, for hvad er det i grunden? Et kontor eller en forening? Begge dele, men den usædvanlige konstruktion, at et kontor bliver gjort til en forening, afspejler vanskelighederne med at finde en praktisk form, der kunne føre den bagvedliggende tanke ud i livet. Ideen med kontoret/foreningen/instituttet var nemlig klar nok. Det skulle være et redskab til at sikre, at den fremvoksende funktionærklasse forholdt sig loyalt til arbejdsgiverne og ikke dannede fælles front med arbejderne. Det var let nok at opstille det som mål; det var betydeligt sværere at omsætte det i handling, og i tidens løb har Foreningen Engageringskontoret for Handel og Industri/Institut for Personalerådgivning også både taget initiativ til nye opgaver og selv varetaget forskellige opgaver. Kontorets oprindelige opgave var at fungere som arbejdsanvisningskontor for funktionærer, og frem til 1970'erne løste det opgaver

inden for det felt, men allerede i 1916 blev formålsparagraffen udvidet til at omfatte arbejdet for gode arbejdsforhold for funktionærer. Bag oprettelsen i 1913 stod fire erhvervsorganisationer: Grosserer-Societetet, Industrirådet, Handels- og Kontoristforeningen og Centraludvalget for samtlige Danske Handelsrejsendeforeninger. Medlemskab af foreningen stod åbent for ethvert handels-, rederi- eller industrifirma samt pengeinstitutter og lignende. Men allerede efter et års forløb blev der åbnet mulighed for, at funktionærer kunne blive medlemmer på lige fod med principalerne. Der ved blev foreningen til en organisation, der gik på tværs af skellet mellem arbejdsgivere og lønmodtagere, og den kom derfor under beskyldning fra de øvrige organisationer på arbejdsmarkedet, i første række HK, men heller ikke Dansk Arbejdsgiverforening var ubetinget begejstret over den nye forenings opdukken. I kølvandet på 1. Verdenskrig skærpedes forholdene på arbejdsmarkedet, og det blev derfor vanskeligere at eksistere som en organisation, der gik på tværs af klasseskellet. Foreningen Engageringskontoret tog i konsekvens af dette initiativ til at oprette to organisationer: Dansk Principalforening og Privatfunktionærforeningen, forbundet af et fælles mæglingssystem. Det blev imidlertid ikke vellykket. Privatfunktionærforeningen måtte opgives igen efter nogen tid på grund af for lille tilslutning medens Dansk Principalforening i 1920 blev sluttet sammen med Sammenslutningen af danske Arbejdsgivere, der beskæftiger Handels- og Kontormedhjælpere, som var en organisation under Dansk Arbejdsgiverforening. Tilbage var Foreningen Engageringskontoret. Den havde i 1917 taget initiativ til at oprette Pensionsforsikringsanstalten, som skulle gøre det lettere for de privatansatte funktionærer at oprette deres egne pensionsordninger. Her som i tilfældet med Dansk Principalforening var det en vigtig del af Engageringskontorets arbejde at tage initiativer til styrkelse af et loyalt forhold mellem funktionær og principal (arbejdsgiver), men en stor del af de initiativer, der udgik fra Engageringskontoret, måtte udføres uden for dets rammer. Selv havde den fortsat arbejdsanvisning som sin vigtigste daglige opgave. I 1941 begyndte Engageringskontoret imidlertid arbejdet på et nyt felt, som sidenhen er blevet det vigtigste. Det var arbejdet med professionel personalepleje. Det førte til udsendelse af en række pjecer og oprettelse af kurser i personalepolitik og etablering af personalechefkredse. Mere og mere udviklede Engageringskontoret sig til en serviceorganisation for personalechefer. Det blev i 1972 medlem af European Association of Personal Management. I løbet af 1970erne tog man konsekvensen af denne udvikling. Engageringskontoret mistede sin ret til at foretage arbejdsanvisning bortset fra højere og ledende funktionærer. Det skiftede i

1975 navn til Institut for Personalerådgivning og ændrede i 1976 vedtægter, så det fremover kun er virksomheder og organisationer, der kan blive medlemmer. Instituttet har altså stadig status som en forening, men går ikke længere på tværs af klasseskellet.

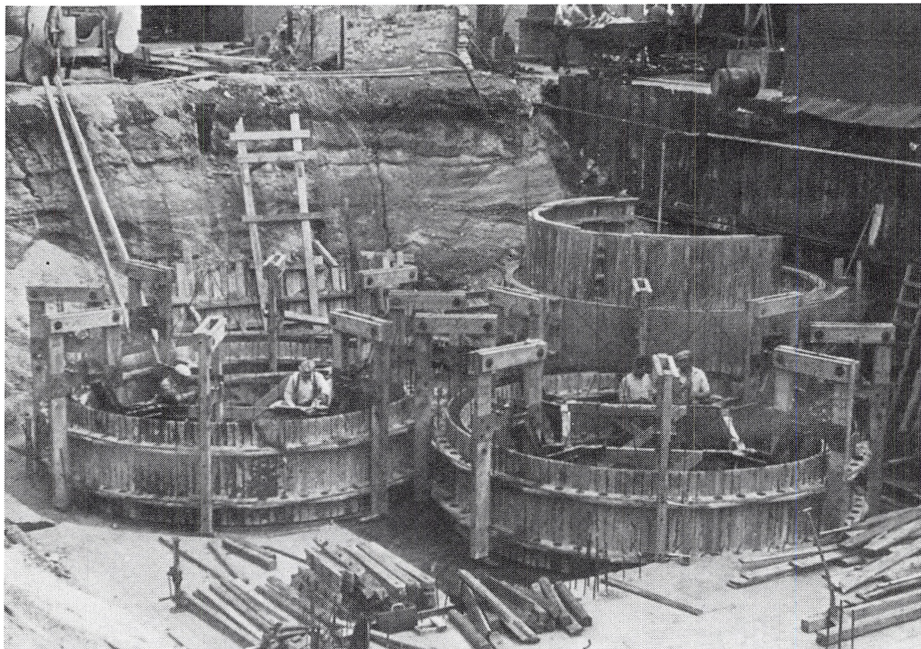
Institut for Personalerådgivning er således en meget vigtig institution i den danske samfundsudvikling, og jubilæumsskriftet fra 1988 kan gøre krav på betydelig interesse.

HK-Ålborg 90 år. (1989, 20 s.) + video "Der er altid en HK'er". Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Med HK Esbjerg i 90 år 1900-1990.* (1990, 147 s.). To vidt forskellige festskrifter. I Ålborg har man løst opgaven ved et annoncetillæg til Aalborg Stiftstidende, som stort set er interesseløst for en historiker. I tilknytning er der udarbejdet en video, som måske er bedre, men som ikke skal anmeldes her. I Esbjerg har HK henvendt sig til lederen af byarkivet, Jørgen Dieckmann Rasmussen og fået hans hjælp til udarbejdelsen af et festskrift. Det er blevet udformet som en kombination af et traditionelt festskrift og en række erindringer fra gamle medlemmer, og det sidstnævnte er måske det, der giver læseren mest, fordi det bringer nogle autentiske tidsbilleder, medens den traditionelle del af festskriftet er udmærket, men står lidt blegere, fordi Esbjerg-afdelingens historie ikke adskiller sig så meget fra landets øvrige afdelingers.

Søren Federspiel: *Arbejdernes Fællesorganisation Esbjerg 1890-1990.* (1990, 24 s.). Arbejdernes Fællesorganisation i Esbjerg ligner naturligvis på mange måder de tilsvarende organisationer i andre danske købstæder, men der er dog træk i foreningens historie, der er specielle. Det gælder især 1930erne, som blev et dramatisk årti. Det startede med, at foreningen gik fallit og måtte opløses. Det skyldtes det uheldige udfald af forsøget på at oprette Arbejdernes Mælkeforsyning. Den skulle forsyne arbejderne i Esbjerg med billig mælk, som den havde skaffet sig fra Vester Nebel Andelsmejeri, men kort efter forbød politiet al handel med produkter fra Vester Nebel Andelsmejeri af hygiejniske grunde. Det fremstilles i festskriftet som ren chikane, hvad det muligvis også var, men man ville som læser gerne have haft en lidt dybere undersøgelse af begivenhederne. Det får man ikke, og man må så nøjes med at konstatere, at uanset årsag gik Arbejdernes Mælkeforsyning fallit og trak Arbejdernes Fællesorganisation med sig i faldet. Det var naturligvis kedeligt, men så oprettede man bare en ny forening, som hed Arbejdernes Fællesorganisation af 1931, og så skulle man tro, at alt var godt igen, men den nye fællesorganisation gik også fallit, i hvert fald politisk. Den blev overtaget af kommunisterne i 1934 efter en mislykket generalstrejke i Esbjerg, men så meldte alle de socialdemokratiske fagforeninger

sig ud, og i løbet af kort tid var der kun fire foreninger tilbage. Det var lige lidt nok til en fællesorganisation, så den blev nedlagt i slutningen af 1935. Året efter oprettede man så for tredje gang en fællesorganisation, og den har eksisteret lige siden, men når den kan holde 100 års jubilæum i 1990, er det altså til dels pral, fordi den jubilerende forening ikke er mere end 54 år.

Søren Federspiel og Erik Bartram Jensen: "... i Esbjerg var der større chancer. Arbejdsmændenes historie i Esbjerg 1890-1990. (1990, 230 s.). På vej mod fremtiden. SID Kolding A 100 år. (1989, 27 s.). Specialarbejderforbundet i Danmark. Jubilæumsskrift 75 år i Ølgod. (1989, 58 s.). Uvidenhed er trældom, kundskab er magt. SID Varde 100 år 1890-1990. (1990, 64 s.). Specialarbejderne Vejle, Afdeling A 1889-1989. (1989, 112 s.). Christian Siegumfeldt: Arbejdsmændenes historie gennem 90 år i Hadsten og omegn. (1990, 121 s.). Ingen anden dansk fagforening har eller har haft så stort et omfang som SID. Om nogen organisation nogensinde har været landsdækkende, er det denne. 1300 afdelinger havde den over hele landet forud for kommunalreformen. Derefter blev de slået sammen til 350. Desuden er det en organisation med en erklæret politik om at gøre rede for organisationens og arbejdsmændenes historie. Det bevirker, at der kommer et vist antal jubilæumsskrifter hvert år fra nogle af SID's afdelinger. De bliver grebet meget forskelligt an. I Ølgod blev opgaven overdraget et reklamebureau, i Esbjerg anvendtes professionelle historikere. Trods de forskellige udformninger skinner der dog en række fælles træk igennem. Der er en tilbøjelighed til at koncentrere fremstillingen om foreningernes tidlige år "hvor kampen for ret og rimelighed var åbenlys nødvendig og ikke tilsløret af senere tiders generelle velstandsstigning", som det hedder i jubilæumsskriftet fra Hadsten med noget, der kunne ligne en beklagelse. Det er ikke noget tilfælde, at efterløns- og pensionistarbejdet og -afdelingerne er kommet til at spille en stærkt voksende rolle i løbet af 1980'erne. Fagbevægelsen har om ikke sejret sig ihjel, så i hvert fald taget del i en velstandsudvikling, som nu stiller bevægelsen over for helt nye opgaver. Men at det ikke altid har været sådan, er de foreliggende seks jubilæumsskrifter et godt vidnesbyrd om. På mange måder har fagforeningen hjulpet sine medlemmer også ud over det snævert faglige. I Vejle oprettede den i 1908 en varmetue i fællesskab med afholdsforeningerne; den findes stadig. I Hadsten startede den i 1901 opsparingsforeningen "Julens Glæde", som bestod til 1980. I Esbjerg skaffede den medlemmerne ret til at stange ål i dokhavnen, hvilket blev en slags arbejdsløshedsbekæmpelse i vintermånederne under fagforeningens organisation; 12 mand om dagen i tre både kunne det blive til. Et stadigt problem for arbejdsmandsforeningerne var det, at deres medlemsskare var så sammensat. Det blev derfor

Nogle af illustrationerne har foruden dokumentationsværdien også store æstetiske kvaliteter som dette billede af støbningen af nogle betonsiloer. Billedet bringes i festskriftet for SID, Varde.

nødvendigt at foretage en opdeling i afdelinger, og det var ikke så ligetil, som det lyder. Som regel var der tre hovedgrupper: transport, anlæg og fabrik, men lokale forhold kunne komplicere billedet. I Esbjerg var der således problemer med fiskerne, hvis indtjening indtil 1971 var gjort afhængig af fangsten. I Kolding måtte afdelingen i mellemkrigstiden administrere ikke mindre end 35 lokaloverenskomster og 50 tiltrædelsesoverenskomster. Det er således et stort arbejde, der i tidens løb er udført inden for Specialarbejderforbundets rammer, og trods den vekslende kvalitet i jubilæumsskrifterne er der grund til at anerkende det arbejde og de økonomiske midler, som forbundet sætter ind på at få sin historie belyst.

1940-1990 firmasport gennem 50 år. (1990, 38 s.). Som traditionen er for mange foreningsjubilæumsskrifter, trækkes bestyrelsesmedlemmerne frem på rad for at blive hædret for deres indsats. I den nævnte bog behandles firmasporten som fænomen ikke, og dens betydning for udøveren selv og dennes arbejdsplads udsættes ikke for nogen analyse, ligesom der ikke fortælles om firmasportens berettigelse og historie, selvom der enkelte steder antydes, at nogle af initiativtagerne var med fra starten og dermed har haft

en holdning til begrebet firmasport. Der er med andre ord tale om en for- eningshistorie, der ikke er sat ind i en sammenhæng.

Danmark-Amerika Fondet 1914-1989. (1989, 20 s.) af Knud Meister. I en causerende stil berettes der om fondets historie fra stiftelsen til i dag, og i fremstillingen gives der mange eksempler på dets arbejde. Men som nævnt i indledningen er der kun tale om strejftog i fondets 75 årige historie. En egentlig systematisk gennemgang er der altså ikke tale om, desværre.

Maribo Rotary Klub 1979-1989. (1989, 31 s.). Skriftet er tænkt som et tillæg til det festskrift, der blev udsendt i 1979 for at markere klubbens 50 års jubilæum. Man har derfor valgt kun at beskrive 10-året 1979-1989. Skriftet afsluttes med en kortfattet oversigt over klubbens aktiviteter i omtalte tiår samt en medlemsfortegnelse for 1929-1989.

IMAGE. Fotografisk galleri. (1989, 86 s.). Galleri Image er et galleri for fotografi, hjemmehørende i Århus. Det opstod i 1977, da deltagerne i et fotokursus, ledet af amerikaneren Fred Licht, arbejdede videre sammen. Det var tale om 15 mennesker, der siden har øvet en pionerindsats med at præsentere den fotografiske kunst gennem ca. 10 udstillinger om året. Det har været skralt med økonomien, og efter at have haft egne lokaler to på hinanden følgende steder i midtbyen var galleriet en overgang hjemløst. Der er andre ringere tiltag, der har nydt større bevågenhed i kommunens politiserende kulturafdeling, men her kan man glæde sig over, at kommunen dog langt om længe lånte lokaler ud i Toldbodgade lige ved Svømme- hallen. Senest har det ført til et udmærket samarbejde mellem galleriet og videofestivalen ved Festugen 1991. I de sidste to tredjedele af denne 10 års jubilæumsbog stilles siderne til rådighed for galleriets aktive medlemmer. Den smukke bog er udarbejdet i samarbejde mellem Galleri Image og Aarhus tekniske skoles afdeling for grafiske fag.

Beretning om virksomheden

1. januar-31. december 1991

Afleveringer

Afleveringerne androg i kalenderåret 1991 ca. 1479 bind og 1247 pakker. Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationer

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 122 pakker arbejdsmiljøsager, 1978-88.

Dansk Exportør- og Kødgrossistforening, Århus. 18 bind og 22 pakker, 1942-91. Forhandlingsprotokoller, kasse- og kontingentbøger, medlemslister samt cirkulærer og korrespondance.

Dansk Organisation af Detailkæder, København. 13 bind og 77 pakker journalsager, 1974-87.

Det Danske Handelskammer, København (fortsat aflevering). 1 pakke valg til bestyrelse, 1969-87.

Foreningen af jydsk Landboforeninger, Århus (fortsat aflevering). 28 bind og 37 pakker, 1796-1990. Forhandlingsprotokoller, journaler og journalsager, kopibog og mødereferater. Modtaget fra Landbrugets Rådgivningscenter.

Grafiske Organisationer, København (fortsat aflevering). 8 pakker journalsager, 1980-91.

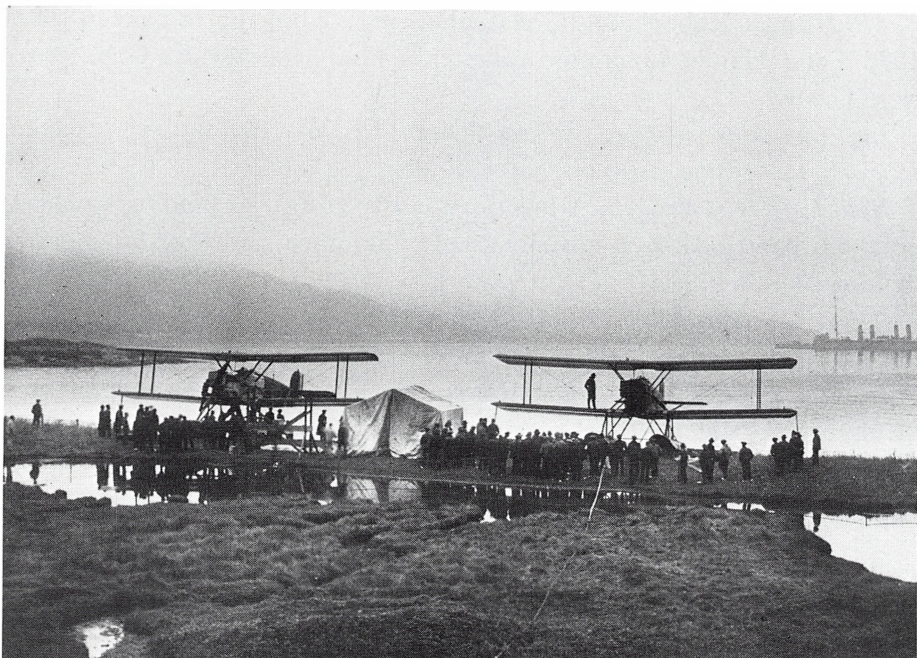
Nordisk Slagter- og Kødhandlerorganisation, Århus. 2 bind og 2 pakker, 1950-75. Forhandlingsprotokol samt mødereferater og udklip.

Provinshandelskammeret, København (fortsat aflevering). 18 pakker journalsager, 1975-86.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metaindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 2 bind forhandlingsprotokoller, Blikvarefabrikantforeningen, 1976-90.

Industri og Håndværk

Maskinfabrikant S. Braad, København. 6 bind, 1922-54. Hovedbog, kassejournaler og kalkulationsbog. Modtaget fra Karin Saxtorff-Rasmussen, Haderslev.

To amerikanske flyvere besøgte Ivigtut i august 1924. Fly var et sjældent syn på Grønland, så befolkningen mødte frem for at studere de imponerende maskiner.

Burmeister & Wain A/S, København (fortsat aflevering). 7 bind licenskontrakter Spanien, Brasilien og Japan, 1958-88.

A/S Christiansholms Sæbefabrikker, Århus. 2 bind, 1922, lagerbog og brev-bog. Modtaget fra Næstved Stadsarkiv.

A/S De danske Sukkerfabrikker, København (fortsat aflevering). 165 bind og 36 pakker, 1868-1988. Aktieprotokoller, årsregnskaber, status- og hovedbøger, lønningsbøger, prisbog, korrespondance, pensionssager samt udklipsbøger og fotos.

A/S De forenede Papirfabrikker, København (fortsat aflevering). 22 bind og 8 pakker, 1865-1985. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, kontrakter og breve.

A/S Fyens Sækkekompagni, Odense (fortsat aflevering). 108 bind og 73 pakker, 1912-84. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, statusbøger, hoved-, kasse- og bankbøger, journaler og salgsbøger samt korrespondance og billeder. Modtaget fra Anders Jespersen, Holte.

A/S Chr. Hansens Laboratorium, København (fortsat aflevering). 2 pakker jubilæumsbilleder og grammofonplader, 1949-58.

A/S Helleesen, København (fortsat aflevering). 2 bind og 16 pakker, 1892-1976. Fotoreklamer, brochurer, etiketter og film. Modtaget fra G.N. Batteries, Thisted.

Kamstrup Manometer- og Termometerfabrik, Århus. 16 bind og 1 pakke, 1936-66. Hovedbog, ordrebog samt kataloger og fotos.

Brdr. Koføeds Stenhuggeri, Århus (fortsat aflevering). 79 bind og 6 pakker, 1980-86. Årsregnskaber, hovedbogskort, fakturaer samt korrespondance og lønmateriale.

A/S Albert Nielsen, Århus (fortsat aflevering). 9 bind og 13 pakker, 1925-90. Fabrikstilsynsbog, cirkulærer samt breve og fakturaer.

H. Nielsen & Søn Maskinfabrik A/S, København. 112 pakker administrative og tekniske sager, 1916-80.

A/S Nordisk Fjerfabrik, København (fortsat aflevering). 60 bind og 21 pakker, 1901-86. Aktiebøger og beretninger, regnskaber, hoved- og kassebøger, lønnings- og pensionsbøger, korrespondance samt billeder og reklame.

A/S Nordisk Kabel- og Traadfabrik, København (fortsat aflevering). 2 bind og 3 pakker, 1919-90. Kontrakter, tekniske rapporter samt udklip og billeder.

Bygmester *Willy Petersen, Gentofte* (fortsat aflevering). 25 bind og 5 pakker, 1979-90. Aktieprotokoller, fakturaer og korrespondance.

Rutana Vest, Århus (fortsat aflevering). 8 bind og 3 pakker, 1943-90. Forhandlingsprotokol, aktieprotokol samt årsregnskaber og status.

Fotograf *Chr. Skabelund, Århus*. 7 bind og 23 pakker, 1912-64. Filmruller, billeder, registre og breve.

Kryolitselskabet Øresund A/S, København (fortsat aflevering). 171 bind og 16 pakker, 1862-1980. Hoved- og kassebøger, journaler, mødereferater, arbejdsbøger, rejserapporter, overenskomster samt udklip og billeder.

Mejerier

Dyvelslyst Andelsmejeri, Kirke Saaby. 1 forhandlingsprotokol, 1888-1938. Modtaget af Claus Bjørn, Glostrup.

Ejby Andelsmejeri, Lille Skensved. 3 bind, 1891-1964. Forhandlingsprotokoller og hovedbog. Modtaget fra Claus Bjørn, Glostrup.

Hjørlande Andelsmejeri, Slangerup. 2 bind, 1888-1924. Forhandlingsprotokol og hovedbog. Modtaget fra Claus Bjørn, Glostrup.

Ranum Andelsmejeri, Ranum. 4 bind, 1893-1964. Forhandlingsprotokoller og revisionsprotokol. Modtaget fra Claus Bjørn, Glostrup.

Kryolitselskabet Øresund har fortsat med at aflevere arkiver fra virksomheden i forbindelse med ophøret af den egentlige produktion på anlæggene i København.

Med afleveringen fulgte et værdifuldt billedmateriale. Her er kirkegården i Ivigtut i Grønland foreviget i 1876. Store dele af tilværelsen i minesamfundet blev fotograferet fra ca. 1860 og frem mod nutiden.

Handel

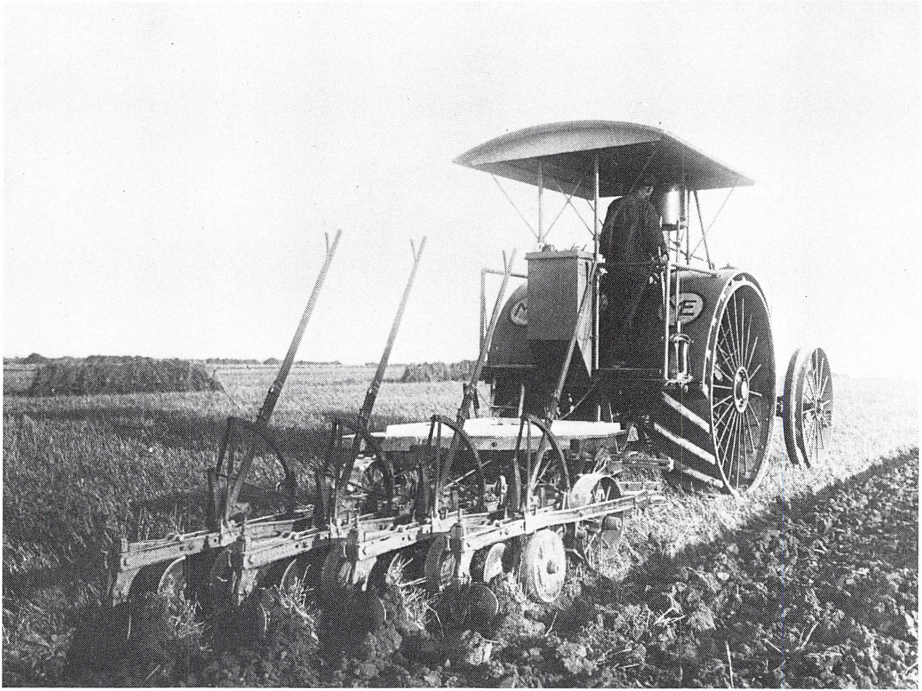
Dansk Landbrugs Andels-Maskinindkøb, Ullerslev. 155 bind og 55 pakker, 1947-89. Vedtægter, revisionsprotokoller, status, årsregnskaber, forhandlingsprotokoller, mødereferater, kontrakter samt udklip og billeder.

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, København, (fortsat aflevering). 7 fabrikationsbøger, 1908-39.

Købmand F.F. Hansen, Århus. 1 hovedbog, 1905-40.

A/S F. Hjorth & Co., København. 8 bind og 10 pakker, 1890-1971. Forhandlingsprotokol, revisionsprotokol, statusbog, årsregnskaber, lejekontrakter, kundelister, korrespondance samt reklame og billeder. Modtaget fra Knud Gattrup, Odense.

Fa. Lekkerland, Odense (fortsat aflevering). 1 pakke reklame, korrespondance og prislister.

I arkivet fra Dansk Landbrugs Andels-Maskinindkøb i Ullerslev findes en spændende billedsamling med landbrugsmaskiner. Her ses en af de voldsomme maskiner med stålhjul i gang med pløjning. I arkivet kan man gennem billeder følge udviklingen af den moderne traktor.

Kolonialfirmaet *Nørregaard & Clausen*, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke ejendomspapirer, 1918-48. Modtaget fra Agnethe Damgaard, Århus.

De samvirkende jyske Kartoffelavlernes Salgscentral SAJYKA, Kjellerup. 14 bind, 1937-70. Forhandlings- og revisionsprotokoller samt udklip.

Rederier

Rederiet Carl, København (fortsat aflevering). 25 bind og 8 pakker, 1876-1986. Forhandlingsprotokoller, aktieprotokoller, vedtægter, årsberetninger, kasse- og fragtbøger, korrespondance, kontrakter samt cirkulærer, udklip og billeder.

Finansiering og forsikring

Danske Grundejeres Brandforsikring, København (fortsat aflevering). 6 bind og 7 pakker, 1967-90. Status, revisionsrapporter og mødereferater.

Nykredit, København (fortsat aflevering). 6 pakker målebordsblade med oversigtstavle.

Advokatvirksomheder

Advokat *Mogens Glistrup*, København (fortsat aflevering). 6 pakker journalsager, 1961-90.

Forretningsservice

Peter Bredsdorff's Tegnestue Aps., København (fortsat aflevering). 2 bind og 14 pakker, 1959-80. Kassejournal, regnskaber, mødeprotokol og film. Modtaget fra Aalborg Universitetsbibliotek.

Civilingeniør *Erling L. Dyekjær*, Esbjerg (fortsat aflevering). 3 pakker materiale vedr. erhvervsuddannelse, 1976-89.

Horns Reklamebureau, Århus. 79 bind og 4 pakker, 1960-89. Hovedbøger, regnskaber, korrespondance og udklipsbøger.

Arkitekt *Thyge Klemann*, Århus. 12 bind og 2 pakker, 1948-80. Korrespondance, opmålinger og diverse artikler. Modtaget fra Mogens Winter, Arkitektskolen, Århus.

Københavns Telefon Aktieselskab, København (fortsat aflevering). 1 pakke journalsager, 1884-1951.

Revisor *C.J. Madsen*, Højbjerg, Århus. 1 pakke syns- og skønssager, 1986-89.

Ingeniør *Kristian Marius Pedersen*, København (fortsat aflevering). 4 bind, 1904-17. Beregningsbog og diverse regninger.

Ingeniør *C.V. Smith-Hansen*, Århus. 16 pakker, 1939-86. Materiale vedr. lufthavne, Civilforsvaret, Den jyske Opera og L.A.B. Modtaget fra Elisabeth Frausing, Hammershøj.

Foreningsvirksomhed

Akademisk Arkitektforening, Århus (fortsat aflevering). 8 bind 1934-54. Vedtægter, regnskaber, mødereferater samt breve og udklip. Modtaget fra Arkitektskolen, Århus.

Danmarks Samfundet, Århus Amt. 1 pakke regnskaber, medlemslister, kassebilag og korrespondance.

Landsforeningen Den unge Gartner, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke årsregnskaber, medlemslister, mødereferater og korrespondance.

Fællesforeningen af jydsk Grundejereforeninger, Silkeborg. 8 bind og 47 pakker, 1965-1985. journalsager, mødereferater og korrespondance. Modtaget fra Lokalhistorisk Arkiv, Silkeborg.

Århus Snedkerlaug, Århus (fortsat aflevering). 6 bind, 1896-1991. Forhandlingsprotokoller, kontingentbøger, kassebog og tilbudsbog.

Politiske foreninger

Socialdemokratiet, Århus (fortsat aflevering). 19 bind og 34 pakker, 1943-1990. Omfatter Langenæs og 3. kreds. Regnskabsbøger, mødereferater, korrespondance og udklip.

Socialistisk Folkeparti, Århus. 86 bind, 1963-1989. Kassebog og politiske sager.

Venstres Ungdom for Århus og Omegn, Århus. 17 bind, 1920-84. Forhandlingsprotokoller, kassebøger og medlemsbøger.

Foreninger for ungdom, fritid og sport.

D.S.B.s Skytteklub, Århus (fortsat aflevering). 86 bind og 4 pakker, 1948-82. Forhandlingsprotokoller, hovedbøger, kassejournaler, kassebilag, adresse-lister, korrespondance og jubilæumsmateriale.

Kammeraternes Kegle Club, Århus. 15 bind og 1 pakke, 1940-86. Vedtægter, forhandlingsprotokoller, hoved- og kassebøger samt medlemsbøger og billeder.

Orienteringsklubben "Pan", Århus (fortsat aflevering). 1 pakke diverse sager, 1947-67.

Haveforeningen Vesterled, Århus (fortsat aflevering). 1 forhandlingsprotokol, 1974-90.

Aarhus Atletklub, Århus. 1 scrapbog, 1917-31. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Aarhus Gymnastik Forening (A.G.F.), Århus (fortsat aflevering). 5 bind og 7 pakker, 1934-80. Kassebøger, kassebilag, kontokort samt turneringslister og korrespondance.

Andre foreninger

Buckenwald-Klubben, Århus. 6 bind og 2 pakker, 1945-84. Forhandlings- og medlemsprotokoller samt korrespondance og bilag. Modtaget fra P.R. Porse, Aabyhøj og Lokalhistorisk Samling, Århus.

Sammen med en efteraflevering fra Maskinfabrikken Titan fulgte dette dejlige billede af en motorcykel fra 1902.

Den spiritistiske Forening "Mod Lyset", Århus. 3 pakker diverse sager, 1913-88. Modtaget fra Birger Thomsen, Egå.

Andre

Laurits Andersens Fond, København (fortsat aflevering). 2 pakker journalsager, 1970-80.

Arkitekt *Poul Andersen*, Århus. 101 bind og 151 pakker, 1935-89. Byggesager, korrespondance og bilag.

Direktoratet for Egnsudvikling, Silkeborg (fortsat aflevering). 164 pakker, 1980-90. Journalsager, årsregnskaber, revisionsrapporter og sagsoversigt. Modtaget fra Industriog Handelsstyrelsen, Silkeborg.

Erhvervenes Oplysningsråd, København (fortsat aflevering). 11 bind og 32 pakker, 1944-73. Meddelelser, korrespondance og udklip.

Fællestærerrådet, Århus (fortsat aflevering). 55 bind og 2 pakker, 1936-90. Regnskabsbilag, mødereferater og rapporter.

Irvin B. Hansen, Liseleje. 1 pakke erindringer, 1924-89. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Vilhelm Hansens Musikforlag, København. 122 bind og 2 pakker, 1856-1945. Hoved- og kassebøger, lager- og ordrebog, journaler, kalkulationer og registre. I afleveringen indgår også forhandlingsprotokol fra Dansk Korforening.

Kontorchef *H. Kisby*, Århus. 1 dagbog, 1958-66. Modtaget fra Nellemann & Thomsen, Viby.

Arne H. Mikkelsen, Hillerød. 1 pakke erindringer, 1922-29. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Skomagermester *Esrom Olsen*, København (fortsat aflevering). 1 anbefaling, 1893. Modtaget fra Karen Esrom Christensen, Frederiksborg.

Familien Schytte, Århus. 1 pakke diverse sager, 1792-1940. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

H. Stevnius-Nielsen, København. 1 pakke private papirer, 1942-58. Modtaget fra Rigsarkivet.

Vilhelmsborg gods, Århus. 1 pakke regnskaber og tegninger, 1850-1880.

Aarhus Byorkester, Århus (fortsat aflevering). 2 pakker udklip, 1957-67. Modtaget fra Aarhus Stiftstidende.

Århus Festuge, Århus. 42 bind og 19 pakker, 1965-84. Regnskaber, kassebilag og korrespondance.

Ordningsarbejder

Afleveringerne til Erhvervsarkivet androg ca. 3.000 enheder, hvilket er mindre end de foregående år. Pladsproblemer har skabt en vis forsigtighed med at modtage nye arkiver.

Der har fortsat været anvendt arbejdskraft på udtyndingsog kassationsopgaver, ikke mindst i de omfattende kreditforeningsarkiver, i brandforsikringsarkivalier samt i en række større industri- og handelsarkiver.

I årets løb er der færdiggjort større registrerings- og ordningsarbejder i arkiverne fra Dansk Pressefabrik, Dansk Maskinhandlerforening, Dansk Tarifforening, De danske Husmandsforeninger, Kryolitselskabet Øresund samt Maskinfabrikken Atlas og Grosserer-Societetets brancheforeninger.

I 1991 har magasinarbejdet båret præg af konstante udflytninger af arkivalier til det nye fjernmagasin under Skæring skole. Her er skabt plads til omkring 8.000 hyldemeter.

Det er store ensartede serier, der er flyttet ud, ligesom hensynet til, hvor ofte materialet benyttes, naturligt har haft indflydelse på hvilke samlinger, der er flyttet ud.

Læsesal og udlån

Besøgstallet på læsesalen har vist en stigning til omkring 3.000, og til disse har der været fremdraget omkring 11.000 arkivenheder fra magasinerne.

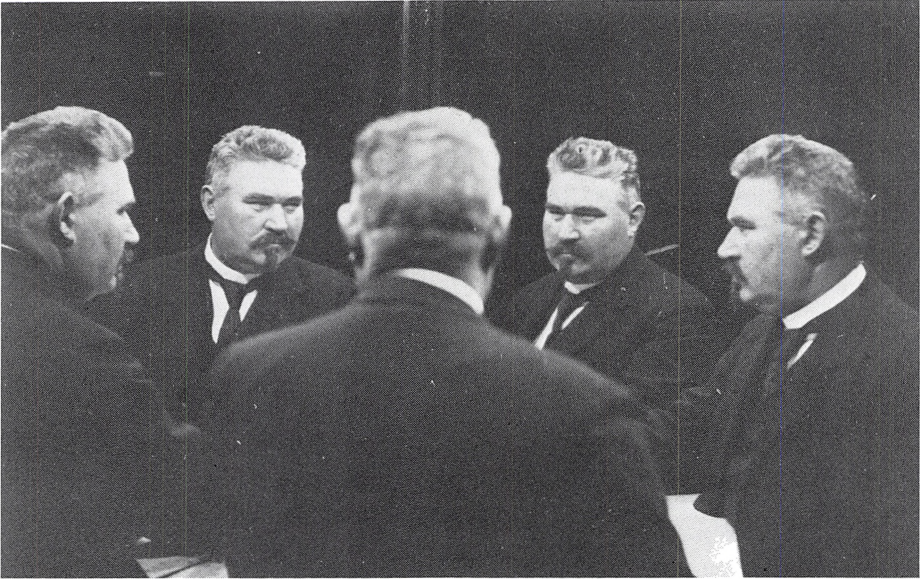
Fortsat har der været arrangeret omvisninger og demonstrationer, ligesom lokalerne om aftenen ofte har dannet ramme om foredrags- eller kursusvirksomhed.

Håndbiblioteket

Biblioteket har i årets løb fortsat bidraget med oplysninger om udenlandsk litteratur til forskningsbibliotekernes fælleskatalog Alba og har indrapporteret tidsskriftsholdet til Dansk Samkatalog over Periodica. Arbejdet med revision af bogbestanden har været fortsat, og der er i den forbindelse foretaget kassationer. Bogbestanden har haft en tilgang på 1.600 bind og andrager nu 105.000. En del af bøgerne er gaver fra Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Århus kommune, Landsarkivet for Nørrejylland, IDE samt en række institutioner og enkeltpersoner. Endvidere er der indgået bøger og tidsskrifter med større arkivafleveringer. Der er modtaget adskillige jubilæumsskrifter fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark og udlandet. Der er indgået 600 tidsskrifter med et bind/heftetal på ca. 3.500 i løbende tidsskriftshold og 300 regnskaber og årsberetninger samt adskillige småskrifter og kataloger.

Personaleforhold

Under de såkaldte beskæftigelsesordninger har der i årets løb været ansat 1 kontorassistent, 4 SID-medlemmer samt 4 fra AC-området. De har forestå-

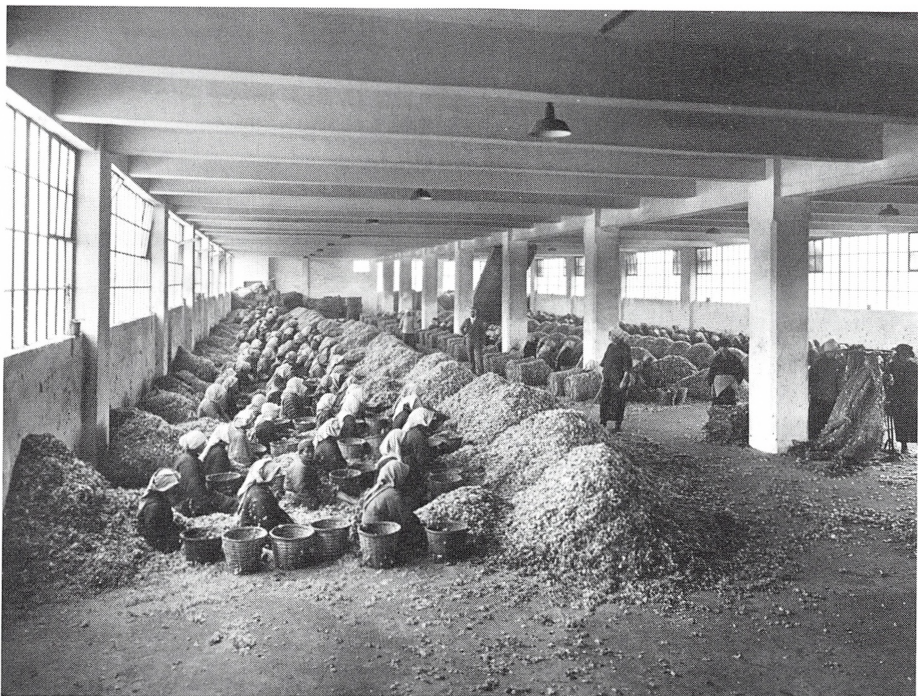
I begyndelsen af 1970'erne modtog Erhvervsarkivet et betydeligt og værdifuldt arkiv fra Dampskibsselskabet Heimdal. Efter skibsreder Jørgens Carls død fulgte en mindre efteraflevering, bl.a. indeholdende billedalbums. Her er det kaptajn J. A. Olsen, der under Første Verdenskrig er blevet foreviget i tidens meget populære fotostil: spejlfotografering. Fotografen har stået bag ryggen af kaptajnen, der til gengæld har set ind mod en række spejle. Det forklarer, at den samme person er gengivet fra flere vinkler på billedet.

et skrive-, ordnings- og registreringsarbejder og ikke mindst været uundværlig arbejdskraft i forbindelse med de omtalte flytninger.

Med udgangen af november måned fratrådte overassistent Birthe Agger for at gå på efterløn. Kort forinden havde hun kunnet fejre sit 25-års jubilæum i arkivet. Som følge af fortsatte besparelser blev stillingen ikke genbesat.

Anden virksomhed

Overarkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus stifts årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk samsfund for Århus stift og den selvejende institution Øm kloster Museum. Han er desuden formand for Kjemsfonden til støtte for lokalhistorisk publikationsvirksomhed i Viborg, Vejle og Århus amter, kasserer for Jysk selskab for historie samt medlem af Fællesudvalget for de lokalhistoriske foreninger i Århus amt. Til Byhistorisk udvalgs Århus-årbog 1991 skrev han om ””Elverhøj” på Århus teater i for-

Lukningen af Nordisk Fjer medførte aflevering af et større virksomhedsarkiv fra den gamle fabrik, der havde aktiviteter over hele verden. En stor del af fjerene blev købt i Kina, og billedet fra Shanghai viser, hvordan de blev håndsorteret i kvaliteter, før de blev sendt til København.

rige århundrede” samt om ”Kremation og krematorier” i et særligt afsnit af årbogen ”Kirkegårde i Århus i 100 år”, der desuden udsendtes som jubilæumsskrift af Magistratens 1. afdeling. I samme udvalgs ”julebog” ”De skabte Århus” skrev han om ”Hans Broge – købmand og igangsætter” og om ”Elvirasminde – en sød og broget mangfoldighed”. I september deltog han med et foredrag om Erhvervsarkivet i et seminar i Dortmund i anledning af 50 års jubilæet for Stiftung Westfälisches Wirtschaftsarchiv. Som tidligere år har han holdt diverse foredrag med lokalhistoriske og arkivfaglige emner dels på Erhvervsarkivet, dels ude i landet.

Arkivar Ib Gejl har fortsat været kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og medlem af redaktionen for Århus Stifts Årbøger; endvidere har han været kasserer for Øm Kloster Museum. Han er medlem af Fællesudvalget for lokalhistoriske foreninger i Århus amt og sekretær for Århus byhistoriske Udvalg. Han er medlem af bestyrelsen for den selvejende institution Århus Bymuseum og af Dansk Data Arkivs Rusk-Udvalg. Han har

redigeret Århus byhistoriske Udvalgs publikation "De skabte Aarhus", til hvilket han har bidraget med afsnittene "Vækst og foretagsomhed", "Ceres" og "Arbejdernes Produktionsforening". Til Århus-Årbogen har han skrevet artiklen "Da banken kom til byen" og bidraget til afsnittet om kirkegårde. Han er fortsat medlem af bestyrelsen for Jysk Selskab for Historie og har anmeldt bøger til Historie og Nyt fra Historien. Til Historie har han bidraget med artiklen "Teori og realiteter". For foreninger og sammenslutninger har han holdt foredrag om Erhvervsarkivet og dets virksomhed. Sammen med de øvrige arkivarer har han deltaget i møde for økonomihistorikere på Sandbjerg.

Arkivar Erik Korr Johansen har repræsenteret Erhvervsarkivet i Dansk Kulturhistorisk Museumsforenings industri- og håndværkspulje og deltaget i dens seminarer i Århus og København. Han har fortsat virket som sekretær og kursusleder i bestyrelsen for Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Århus amt og er desuden medlem af det centrale arkivudvalg for lokalarkiverne i Århus kommune. Han har holdt arkivkurser samt foredrag om erhvervs- og lokalhistorie for lokalhistoriske arkiver og foreninger. Han har afsluttet manuskript til og tilrettelæggelse af første bind af en samlet guide over Erhvervsarkivets samlinger: "Erhvervsarkivets arkivoversigter bd. 1. Virksomhedsarkiver fra landbrug, industri og håndværk m.v.", som er udkommet i november. Til bogen "De skabte Århus" har han skrevet artikler om industrivirksomhederne Frichs og Sabroe og til "Århus-Årbog 1991" bl.a. om erhvervslivet i Århus 1990. Han har anmeldt bøger til Historie og Nyt fra Historien. Han er Erhvervsarkivets DM tillidsrepræsentant. Endvidere forestår han Galten Egnarkiv.

Arkivar Henrik Fode deltog marts i SLA's studietur til engelske arkiver og juni i de Nordiske Arkivdage i Härnösand. For Byhistorisk Udvalg forestod han udarbejdelsen af "Byens Hus" – Århus Rådhus historie – herunder med indsamling og færdiggørelse af interviews med politikere og ansatte. Til bogen "De skabte Aarhus", har han leveret artikler om Otto Mønsted samt Otto Langballe. Han har i foråret 1991 varetaget undervisningen i arkivkundskab på Danmarks Biblioteksskole i Ålborg. På Dansk Arkivselskabs generalforsamling i maj blev han valgt til formand, men fortsat har han haft ansvaret for dets kursusaktiviteter bl.a. med afholdelse af arkivkursus i Sønderborg i november for ca. 45 deltagere. Han har i årets løb holdt foredrag under Folkeuniversitetet samt hos oplysningsforbundene og i lokalhistoriske foreninger og for flere hold historiestuderende fortalt om specialemuligheder i Erhvervsarkivets samlinger. Fortsat har han leveret anmeldelser til fagtidsskrifter.

Arkivar Jørgen Fink har repræsenteret Erhvervsarkivet i Folkeuniversitetets programudvalg. Han har været sekretær for Jysk Selskab for Historie og herunder redigeret tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*. Han har bidraget med anmeldelser til disse og desuden bidraget til "Århus-Årbog 1991" og til bogen "De skabte Aarhus" med artikler om Aarhus Oliefabrik og Bruun & Sørensen. Han er blevet medlem af styringsgruppen for Arbejdskreds for nordisk Middelstandsforskning og deltog i et styringsgruppemøde i Umeå i april og i København i maj. Han har fortsat arbejdet i det administrationshistoriske forskningsprojekt og har på et seminar på Skjoldenæsholm i marts præsenteret emnet "Administration og erhvervsliv 1890-1950". Han har været medlem af Jysk netværk og Teknologihistorie og har på mødet for økonomiske historikere på Sandbjerg i november holdt foredrag om emnet "Hvor går økonomisk historie hen metode – og emnemæssigt?".

Arkivar Henrik Vedel-Smith har for Århus byhistoriske Udvalg redigeret Århus-Årbog 1991, skrevet "Schmalfeld – byens første cigarfabrikant" og "Jul. A. Jørgensen – småkager og Marie kiks" til "De skabte Århus", og anmeldt bøger til *Historie*. Han har skrevet om arbejdsgivere og håndværkere i Kulturhistorisk Opslagsværk, og han har på Daghøjskolen i Århus holdt foredrag om "Århus havn 950-1865".

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra Kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om bevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 12,20.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 12,20.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 14,35.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 19,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 19,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 17,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handels ekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 19,80.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 19,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandel
første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømremesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 22,25.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 26,85.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 26,85.

Indhold: Fra dansk empirens bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 26,85.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 36,60.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 29,30.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 39,05.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 51,25.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 41,50.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 41,50.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmesterguppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 51,25. Udsolgt.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatorisk udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.

Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.

Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 42,70.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.

Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761 .

Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.

Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.

Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.

En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.

DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.

Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.

En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 61,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.

Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borger-skaber før 1850.

Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.

P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.

Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 61,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.

Dansk Exportforening 1895-1922.

Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.

Stabelstadspolitikken 1658-1689.

Ny og gammel økonomisk historie.

Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 62,05.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.

Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.

C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.

Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.

Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.

Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 74,10.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 74,10.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsløshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 79,50.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 89,05.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 95,15.

Indhold: Det danske klaver klinger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Erhvervshistorisk årbog 1984. 146 sider, kr. 107,35.

Indhold: Fra Nyborg til Santa Fe de Bogota og retur.
Købmand og brænder.
Søren Frich og hans fabrik 1854-85.
De små i byen under krisen i 1880'erne.

Erhvervshistorisk årbog 1985. 229 sider, kr. 115,90.

Indhold: Russisk Handelskompagni og dets erstatningskrav på Sovjet.
Virksomhedshistorie på gamle kuverter.
Sagføreren, byen og egnen.
Jernstøberierne i Århus 1841-1895.
Fra industriens barndom.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1986. 485 sider, kr. 146,40.

Indhold: En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.
Flådemagt og protektionisme.
Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber.
Århus-skipperne gennem Øresund.
Virkelig kunstindustri.
Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest.
Den nye lavsbevægelse.
Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup.
Tændstikloven 1874.
J. C. Jacobsen.
Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning.
Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900.
Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder.
Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914.
H. N. Andersen og Ove Rode.
Byttehandel på Thyholm.
Lægestand og sygekasser.
Silkebroderet socialhistorie.
To Århus-prospekter.
Erhvervene og prisaftaleloven af 1931.
Købmandshuset Diderich Diderichsen i Nakkov i slutningen af 1700-tallet.
Patenter og varemærker i krig og fred.

Erhvervshistorisk årbog 1987. 181 sider, kr. 134,20.

Indhold: Textilgrossistforeningen gennem 100 år.
Harald Bille – en dansk ingeniørs livsbane.
Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor – den danske industris kraftmaskiner 1840-1897.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1988. 195 sider, kr. 146,40.

Indhold: Mundelstrup Gødningsfabrik – og egnen omkring den 1871-1925.
Rawerts nyttige skrifter.
Den nye Lavsbevægelse II.
Frederik de Coninck.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1989. 220 sider, kr. 183,00.

Indhold: Noget for noget. Albert Nielsen Kemisk Fabrik.
Hvordan forbedrer man de ubemidlede klassers kår?
Severin og Andreas Jensens møbeletablering.
Jernstøber M. H. Petersens kopibog.
Fyens Disconto Kasse 1846-86.
Store selskaber og samfundet.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1990. 189 sider, kr. 183,00.

Indhold: På spor af Mads Lange.

I tjeneste for ØK.

En skomagerforretning på Nørrebro.

Erindringer fra benzinbranchen 1930-70.

Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1991. 213 sider, kr. 198,00.

Indhold: Da »Tordenskjold« kom på aktier.

A/S St. Croix fællessukkerkøgeri 1876-1887.

En hovedorganisation, som aldrig blev til.

Beskæftigelsen i den tidlige danske industri.

Fortegnelse over Finn H. Lauridsens litterære arbejder.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75.

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmands Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: Birgit Nüchel Thomsen: Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider. (Udsolgt).

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervs- liv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV. 1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979. 239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940. 1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:

Nørrejske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.

Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

Julius Schovelin:

Strejkerne i Danmark 1862-1881. Ved Jens Engberg. 1985. 211 sider. Kr. 138,75.

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H. Lauridsen. Særudgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr. 146,40. (Udsolgt) .

Ib Gejl:

Indenfor snorene. Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945. 1989. 349 sider. Kr. 300,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 1. Virksomheder fra landbrug, industri og håndværk m.v. 1991. 253 sider, kr. 140,00.

